

**ЎзР ФА Тарих институти
Ўзбекистон тарихи Давлат музейи**

Жаннат Исмоилова

**ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ
ЯРМИ-ХХ АСР БОШЛАРИДА
ТОШКЕНТНИНГ “ЯНГИ
ШАҲАР” ҚИСМИ ТАРИХИ**

ТОШКЕНТ - “FAN VA TECHNOLOGIYA” - 2004

Ж.Исмойлова. XIX асрнинг иккинчи ярми–XX аср бошларида Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми тарихи. “Fan va texnologiya”. 2004 йил. 140 бет.

Ушбу асар кўхна ва қадимий Тошкент шаҳри тарихига бағишланган. Хусусан, Тошкентнинг “янги шаҳар” қисмидаги сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёти тарихий ҳужжатлар ва манбалар асосида илмий таҳлил қилинган.

Мазкур асар тарихчилар, талабалар ва барча китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Тақризчи: тарих фанлари доктори Г.А.Агзамова

Ушбу монография Фан ва Технологиялар Маркази инновация дастурлари доирасида амалга оширилди

© “Fan va texnologiya” нашриёти 2004 йил.

СЎЗ БОШИ

Ҳар қандай цивилизация кўпдан-кўп халқлар, миллатлар, элатлар фаолиятининг ва самарали таъсирининг маҳсулидир. Бир сўз билан айтганда, кўчманчилар, босқинчилар келиб кетаверади, лекин халқ боқий қолади, унинг маданияти абадий яшайди.

И.Каримов.

Ўзбекистон Республикаси пойтахти Тошкент бир неча минг йиллик тарихга эга қадимий ва кўхна шаҳардир. У ўзининг тарихий тараққиёт жараёнида узоқ ва машаққатли йўллари босиб ўтган. Қадимдан бизгача етиб келган маълумотларга қараганда Тошкентнинг энг қадимги номи Чоч, илк ўрта асрларда эса Шош, Шошкент, Бинкант каби турли номлар билан аталиб келган.

XI асрларда фаолият кўрсатган машҳур алломаларимиздан Беруний ва Маҳмуд Қошғарий асарларида шаҳар биринчи марта Тошкент номи билан тилга олинган.

Тошкент воҳасидаги деҳқончилик ва чорвачиликнинг ташкил топиши, ҳунармандчилик, савдо-сотиқнинг ривожланиши шаҳар тараққиётида муҳим роль ўйнади.

Шаҳар бир қанча босқинчилик тажовузлири, инқирозлар ва юксалиш давларини босиб ўтди, ўзининг сиёсий, маданий ҳамда савдо маркази каби хусусиятларини йўқотмади. У Византиядан тортиб то Хитойгача бўлган давлатлараро дипломатик ва савдо алоқалари йўллари кесишган жойдаги муҳим шаҳар бўлиб қолди. Бу ўз навбатида шаҳарнинг ривож ва маданиятига ижобий таъсир этди.

XIV асрнинг иккинчи ярмидан Тошкент шаҳри Темур ва темурийлар давлати таркибида бўлиб, бу даврда ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ ва маданияти ривожланган катта шаҳарлардан бирига айланди.

Шаҳар тараққиёти жараёнида бир қанча меъморий обидалар, жумладан, Шайхонтоҳур ансамблидаги мақбаралар, Жомеъ масжиди, Кўкалдош, Бароқхон мадрасалари қад кўтарди. Уларнинг баъзилари бизнинг давримизгача етиб келган.

XVIII асрнинг ўрталарида шаҳарда Кўкча, Бешёғоч, Себзор ва Шайхонтоҳур даҳалари мавжуд бўлиб, шаҳар девор билан ўралган ва унинг 8 та дарвозага эга бўлган.

XIX аср бошида унинг 12 дарвоза ва 2 та қоғқаси бўлиб, улар шаҳарнинг ташқарисидаги ёки ичкарисидаги кўчаларнинг йўналишига қараб номланган. Бу даврда Тошкент шаҳри Туркистон ўлкасининг энг катта шаҳарларидан ҳисобланиб, унда 80 мингга яқин аҳоли истиқомат қилган.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия империяси юртимизга bosқинчилик юришларини бошлади ва Туркистон ўлкасида катта мавқега эга бўлган Тошкент шаҳрини босиб олди. Тошкент шаҳрида ўрнашишдан ва халқнинг мустамлакачиларга қарши бош кўтаришидан хавфсираган мустабид ҳукумат Анхорнинг чап қирғоғида ўзи учун таянч манзилига асос солди. Бу ерда маҳаллий аҳолининг боғлари, дала ҳовлилари ва бўш ерлари мавжуд бўлиб, чор ҳукумати айнан шу ерда ўзи учун “шаҳарча” барпо этишга киришди. Шу даврдан бошлаб Тошкент шаҳри “эски шаҳар” , “эски қисм” , мустабид ҳукуматнинг барпо этган жойи эса “янги шаҳар” , “янги қисм” деб атала бошланди. Ҳатто маъмурият ҳисоботларида ҳам Тошкентнинг «эски» ва «янги» қисмлари учун алоҳида маълумотлар бериб борилди. Тошкент шаҳрида умумий маъмурий бошқарув мустабид ҳукумат қўлида бўлган.

Тошкентнинг ёнида «янги» қисмга асос солиниши унинг ривожланиши, у ердаги иқтисодий ва маданий ҳаёт мустамлака ҳукуматининг манфаатларини кўзлаган ҳолда тараққий этди. Шаҳарга Европа маданиятини кириб келишининг ҳам салбий, ҳам ижобий томонлари бўлиб, бу шаҳарликларнинг ҳаётида муҳим ўзгаришларга олиб келди.

Лекин Тошкент мустабид ҳукуматнинг аёвсиз ва суровли мустамлакачилик сиёсатига дош берди ва асрлар давомида шаклланиб келган тарихи, миллий анъаналари, қадриятлари ва урф-одатларини йўқотмади. Аксинча, ўзининг машҳур алломалари, ҳунармандлари, кўркам меъморий обидалари, ватанпарвар ва меҳнаткаш халқи билан ўз мавқеи ҳамда салоҳиятини сақлаб қолди.

Ҳозирги кунда Тошкент шаҳри нафақат Марказий Осиёда, балки бутун жаҳонда Ўзбекистоннинг пойтахти, сиёсий, иқтисодий ва маданий марказ сифатида танилган. Тошкентда кўплаб давлатларнинг элчихоналари ва халқаро ташкилотлар ваколатхоналари фаолият кўрсатмоқда. Тошкент шаҳри жаҳон мамлакатлари билан сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришда ўзининг катта ҳиссасини қўшиб келмоқда.

Муаллиф

1 БОБ. Тошкент шаҳри «янги» қисмининг барпо этилиши ва ривожланиши

1.1. Тошкент шаҳри “янги” қисмининг қурилиши, маъмурий тузилиши ва аҳолиси

Тошкентнинг вужудга келиш тарихига назар ташласак у узоқ ўтмишга бориб тақалади. Асрлар давомида у маҳаллий ҳокимлар ва келгинди босқинчилар томонидан қайта-қайта талон-ғарож этилди. Аммо халқнинг сабр-матонат билан олиб борган кураши ва бунёдкорлик меҳнати туфайли моддий ва маънавий маданиятнинг ажойиб ёдгорликлари қайта тикланди, шаҳар яна қаддини ростлади.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Россия империясининг Туркистонга босқинчилик юришлари бошланди. 1864 йилда Авлиёта, Туркистон, Чимкент ва Қўқон хонлигининг бир қанча ерлари рус армияси томонидан босиб олинди. Навбатдаги ҳужум 1864 йил октябр ойида Тошкент шаҳрига қаратилди. Лекин шаҳар аҳолисининг қаттиқ қаршилиги туфайли генерал М.Г.Черняев бошчилигидаги рус армияси катта талафот билан чекинишга мажбур бўлди.

1865 йил 14 июндан 15 июнга ўтар кечаси босқинчи генерал М.Г.Черняев бош бўлган рус қўшинлари томонидан Тошкентга иккинчи марта ҳужум уюштирилди. Улар шаҳарнинг Камолон дарвозаси орқали бостириб киришга муваффақ бўлди. Маҳаллий аҳоли ҳар бир кўча, ҳар бир маҳалла ва ҳар бир уй учун қаттиқ кураш олиб борди. Сувсиз ва озиқ-овқатсиз қолган шаҳар 40 кунлик қамалдан сўнг таслим бўлди¹.

Рус ҳукумати ўз қўшинларини шаҳарнинг Бўзсув (Анхор) каналининг чап соҳилидаги Ўрдага (ҳозирги «Анхор» кафеси ўрни) жойлаштирди. Ўрдага XIX асрнинг 30-йилларида Қўқон хони томонидан асос солинган бўлиб, ичкарасида қаср, маъмурий бинолар, қурол-яроқ омборлари ва казармалар қурилган эди. Ўрданинг ҳудуди қарийб 20 га ни ташкил этган².

XIX асрнинг бошларида Тошкентда бўлган Ф.Назаровнинг гувоҳлик беришича, “шаҳарнинг эски қисмидан ташқарида жойлашган

¹ Тошкентни босиб олиниши ҳақида, қаранг: Ҳ.Зиёев. Туркистонда Россия таъжовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. Т.: 1998.

² Тошкент. Энциклопедия. Т.: 1992, 436-бет.

қалъа баланд девор билан ўралган бўлиб, унга 10 мингдан ортиқ аскарларни жойлаштириш мумкин бўлган”³. Тошкентни босиб олиш жараёнида Ўрданинг мудофаа деворлари ва ҳарбий қурилмаларига анча зарар етказилган эди.

Тошкент шаҳрининг “янги” қисмига асос солиниши айнан ана шу қаср деворлари ва Ўрданинг мудофаа деворларини бузишдан бошланди. Қисман эски шаҳарнинг шарқий ва жанубий-шарқий деворлари ҳам бузиб ташланди.

Стратегик аҳамиятга эга бўлган Тошкентни қўлдан бермаслик ва ўлкада тажовузкорона сиёсатни давом эттириш мақсадида чор ҳукуматига ҳарбий таянч манзили зарур эди. Генерал М.Г.Черняев тошкентликларни қалъани қамал қилишидан чўчиб, янги қалъа қуришни режалаштирди. Шу мақсадда 1865 йилнинг ёзидаёқ зудлик билан янги ҳарбий қалъа қуришга киришдилар. Ушбу Тупроққўрғон қалъаси Кўймас дарвозасининг қаршисидаги баландликда жойлашган бўлиб, унинг тархи олти бурчакли, баланд турпоқ кўтармалари билан ўралган, 3 та дарвоза, 6 та пиёда ротаси учун бино, лазарет ва ҳ.к. дан иборат бўлган⁴. Деворнинг айрим жойларига ўт очиш учун шинаклар қилинган.

Тупроққўрғоннинг қурилиши янги қисмнинг бунёд этилишидаги биринчи қадам бўлди. Баландликда жойлашган ушбу қалъа “эски” шаҳарни назорат қилиш ва “янги” шаҳарни қўриқлаш имконини яратди. Қалъа рўпарасида М.Г.Черняев учун унча катта бўлмаган уй қурилиб, бу рус қўшинларининг Тошкентни босиб олгандан кейин юзага келган биринчи европа усулидаги уй бўлиб қолди.

Шу тариқа тарихий шаклланган шаҳарни ҳисобга олмаган ҳолда у билан ёнма-ён шаҳарнинг “янги” қисми қурилиши бошланди. Дастлабки қурилишлар асосан ҳарбий истеҳком типидagi иншоотлардан иборат бўлди.

Қалъадан Бўзсувнинг чап соҳили бўйлаб то Ўрдагача кўча ётқазилиб, унга М.Г.Черняев номи берилди (кейинчалик А. Тўқай). Унда кичикроқ дўкончалар ва ўзбек бозорчаси пайдо бўлди. Бозорчада ўзбек нонлари, мева-чева ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари сотиларди.

Тошкентнинг Бўзсув чап соҳилида юзага келган “янги” қисм худудиди илгари туб аҳолининг пахта ва йўнғичка далалари бўлганди. Мингўрик мавзеси энг яхши ўзлаштирилган жой ҳисобланарди. 1866

³ Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии. Спб., 1821. 13-бет.

⁴ Нильсен В.А. У истоков современного градостроительства Узбекистана. (XIX-нач.XX вв). Т.: 1988. 36-бет.

йилда топограф М.Н.Колесников томонидан Тошкентнинг “янги” қисми лойиҳаси тузилди. Режада Бўзсув ва Шибли ариғи ўртасидаги жойларни ўзлаштириш кўзда тутилганди. Туркистон вилояти губернатори Д.И.Романовский бошчилигидаги ташкилий қўмита тузилди. Бу қўмита Бозсув ва Шибли ариғи ўртасидаги ерларни тақсимлаш билан шуғулланган. Бу ерда айрим маълумотларга кўра, 1865-1866 йилларда М.Г.Черняев, сўнгра Д.И.Романовский томонидан маҳаллий аҳолидан 10 минг рублга ер сотиб олинган ва у яхшигина тўлов эвазига шахсий қурилишларга бериб юборилганди⁵.

1886 йил июнига келиб юқорида тилга олинган қўмита 500 ҳовлигача уй қуришга ер берди. 1866-67 йилда 200 тагача ҳовли-жой бунёд этилди. Кейинги йилларда янги уйлар сони 500 тагача етди⁶. Уларнинг кўпайишига рус маъмуриятининг ҳарбий-маъмурий идора шахсларига тегишли пул ссудалари бериш ҳақидаги қарорининг қабул қилиниши катта имкон берди. Ссуда миқдори йилига камида 1500 рублни ташкил этарди. У ўн йилга ҳар йили олинган сумманинг 2% дан тўлаб бориш ҳуқуқи билан бериларди⁷. Унинг қиймати 10 дан 30 рублгача бўларди. Берилган ссудаларнинг умумий миқдори 1868-69 йилларда 100 минг рублгача етган⁸. Даставвал хусусий уйлар хавфсизлик нуқтаи назаридан ҳарбий лагерларга яқинроқ жойда қурила бошланди.

Мустабид ҳукумат сиёсатининг асосий йўналишларидан бири Туркистон ўлкасини руслаштиришдан иборат эди. Шу мақсадда Россия империяси ўзининг босқинчилик сиёсатини бошлаган кунданоқ русларни Туркистон ўлкасига жойлаштириш ишларини амалга ошириб келди. Қўлга киритилган форт, қалъалар ва ҳудудларда дастлабки рус посёлкаларига асос солинди. Ўлкага кўчириб келтирилган рус деҳқонлари «ишончли элемент»лар сифатида, ҳатто турли солиқ ва мажбуриятлардан ҳам озод этилган эдилар. Бундай имтиёзлар эвазига улар зарур вақтларда ҳарбий хизматчи сифатида чор ҳукуматини ҳимоя қилиши даркор эди. Тошкент вилоятида 1867 йилнинг ўзидаёқ руслардан иборат Черняев посёлкасига асос солинган эди⁹.

Шаҳарнинг «янги» қисмини бир муаллиф қуйидагича тасвирлаган эди: “ Хусусий ҳовли-жойлар асосан рус қалъасига туташ минтақаларда

⁵ ЎзР МДА .Ф.1 16 рўй.. 3 иш. 2-бет.

⁶ Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент. 1912. 6. 73-бет.

⁷ Бир сажен – 1835 йилгача 152 ёки 176 см, ундан кейин 2,13 см ҳисобланган. Добросмыслов А. И. Ташкент в прошлом и настоящем. г.Ташкент. 1912. 75-бет.

⁸ Очерки истории Ташкента. (Биография М.Г.Черняева). Т.: 1915. 13-бет.

⁹ Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. М. 1991. 29-бет

қуриларди ва биринчи катта уй Черняев кўчасида Жемчужин томонидан бунёд этилди. Кечқурунлари ўша вақтдаги тошкентликлар сайр қилиб юрадиган энг яхши кўча “Ўн икки терак” кўчаси эди. Бу ўша вақтдаги аҳоли ўзининг 12 терагини эъозлаб қўйган бу ном ҳозиргача сақланиб қолган”¹⁰.

1866 йилда шаҳарнинг “янги” қисмини бориб кўрган А.П.Хорошхиннинг гувоҳлик беришича, у ерда асосан амалдорлар, зобитлар ва аскарлар яшарди. Улар уйларини пишиқ ё хом ғишдан қурадилар. Қўпчилигининг поли қуруқ ер ёки тошдан бўлиб, деразаларига ойна ўрнига мой шимдирилган қоғоз ёки ёзув қоғози қопланарди. Ойна бу ерда жуда қиммат эди¹¹.

Аста-секин Бўзсув ва Шибли ариқлари оралиғидаги ерлар ўзлаштирила бошланди ва 1870 йилга келиб, деярли бутунлай аҳоли билан тўлган эди. Туркистон ўлкасига Россиядан режа бўйича кўчириб келтириладиганлардан ташқари ўзбошимчалик билан кўчиб келадиган рус келгиндилари сонининг ўсиб бориши Туркистон генерал-губернаторлигининг маркази ҳисобланган Тошкент шаҳрига ҳам ўз таъсирини ўтказди. Бу ҳолат Тошкент шаҳрининг “янги” қисмини Шибли ва Салор ариқлари оралиғидаги ҳудуд ҳисобига кенгайтирилишини тақозо этди. Ҳарбий муҳандис А.В.Макаров томонидан «янги қисм»нинг бош лойиҳаси ишлаб чиқилди. Ушбу режа 1870 йил 1 майда генерал-губернатор К.П.Кауфман томонидан тасдиқланди¹².

Россия империясининг ҳарбий-босқинчилик хусусияти унинг шаҳар кўчаларига ном беришда ҳам ўз аксини топди. Асосан кўчалар босқинчилик вақтида ўзини кўрсатган генерал ва офицерлар, шунингдек, ўлкада босқинчилик сиёсатлари олиб борилган шаҳарлар ва жанг майдонлари номлари билан аталган. Бунга мисол қилиб Ўрда яқинидаги Чимкент, Туркистон ва Авлиёота кўчаларини келтиришимиз мумкин. Ушбу шаҳарлар 1864 йилда чор Россияси томонидан босиб олинган эди.

Янги лойиҳага асосан шаҳар қурилиши радиусли ҳалқа схемасида тузилган бўлиб, Константин хиёбони (ҳозирги Амир Темура хиёбони)¹³ унинг маркази ва ундан Москва (ҳозирги Амир Темура кўчаси), Кауфман (ҳозирги Сайилгоҳ), Духовский проспекти (ҳозирги Мовароуннаҳр), Қўйлиқ (ҳозирги Й.Охунбобоев) кўчалари атрофига

¹⁰ Очерки истории Ташкента. (Биография М.Г.Черняева). Т.: 1915. 13-бет.

¹¹ Русский инвалид. 1907. № 94.

¹² Россия Марказий давлат тарих архиви. 1396 ф. 1-рўйхат, 68 иш, 30-бет.

¹³ Русский инвалид. 1867. № 94.

тарқалар эди. Режа бўйича бу ерда кенг кўчалар ётқизиш, боғлар, парклар барпо этиш кўзда тутилганди. Шаҳар қатор кўчаларга бўлинган бўлиб, улар жумласига Петербург (ҳозирги Матбуотчилар), Романовская (Буюк Турон), Самарқанд (Самарқанд), Вороновский проспекти (ҳозирги Ҳ.Сулаймонова), Шаҳрисабз, Москва (ҳозирги Амир Темур), Лагер (ҳозирги Пушкин), Хива (ҳозирги Хоразм), Андижон (ҳозирги Я.Фулотов), Маҳрам (ҳозирги Ўзбекистон), Наманган (ҳозирги Жуковский) кўчалари кирган¹⁴.

Бундан ташқари Романовский тор кўчаси, Ўрда хиёбони ва боши берк кўчалар ҳамда Казак, Эски Қўйлик, Первушин, Кладбищенская, Психопатрическая, Новошаҳрисабзкая ва бошқа кўчалар ҳам мавжуд эди¹⁵.

Соборная, Кауфманская ва Романовская энг гавжум кўчалардан ҳисобланиб, бу ерларда энг яхши дўконлар, баққолликлар, меҳмонхоналар жойлашганди¹⁶. Лекин “янги” шаҳардаги барча қулайликлар фақатгина шу шаҳарда истиқомат қиладиган ҳарбийлар, амалдорлар ва рус аҳолиси учунгина яратилган эди, холос. Тошкентнинг «эски» шаҳар қисми эса деярли ҳеч қандай ўзгаришсиз қолаверди.

XX аср бошларида Тошкентнинг “янги” қисми Сапёрная ва Госпиталкная кўчаларидан жанубга томон анча кенгайди. Аммо бу жойларга Россия губернияларидан одамлар ҳеч бир режасиз ўзларича келиб ўрнашиб ола бошладилар. Шаҳарнинг бошқа чеккаларида ҳам шу ҳол кузатилди. К.К. Паленнинг ёзишича, “ўзбошимчалик билан кўчиб келиш шаҳар маъмурий ҳаётига жуда ҳам ёмон таъсир кўрсатган. Шаҳарнинг “янги” қисми белгиланган режадан ўсиб кетганди ва натижада унинг чеккаларида тор ва қинғир-қийшиқ йўллар тармоғи юзага келиб, тозалик ва ёнгин хавфсизлиги жиҳатидан ҳаддан ташқари ёмон аҳволда эди. Кўпчилигининг охири берк кўча билан тугайдиган бу йўлқалар йўл сифатида ҳам талабга жавоб бермасди, тўғри йўналиш бўйича жуда яқин жойга етиб бориш учун яшовчини айланиб, узоқ юришга мажбур этарди¹⁷.”

Дарҳақиқат, шаҳарнинг “янги” қисми чеккалари жуда хунук кўринарди. Маъмурият ободончиликка эътибор бермасди, чунки у ерларда аҳолининг (руслар - Ж.И) мутлақо камбағал қатлами истиқомат қиларди.

¹⁴ Ўша жойда.

¹⁵ ЎзР МДА. 36 Ф. 1-рўй. 4720-иш. 168-бет.

¹⁶ Масальский В.И. Туркестанский край. СПб. 1913. 621-бет.

¹⁷ Палан К.К. Городское управление. СПб. 1910. 44-бет.

Шаҳарда давлат бинолари, казармалар, ҳарбий омборлар, ҳарбий ва фуқаро бинолари, касалхоналар, ўқув юртлари, маданий-маърифий муассасалар ва бошқалар қурилган бўлиб, асосан «янги» шаҳар ҳарбийлари ва амалдорларига хизмат қилар эди. Тошкентнинг «янги» қисмидаги маъмурий бинолар ғоят кўп бўлиб, улар кенг майдонни эгалларди. 1886 йил маълумотларига кўра барча биноларнинг умумий миқдори бу ерда 2021 тага етиб, шулардан 458 таси ҳарбий, 16 таси маъмурий, 20 таси жамоат бинолари эди, бундан ташқари 1527 та хусусий бинолар бор эди. Шундай қилиб, биноларнинг 24%и расмий ва жамоат биноларини ташкил этарди. Бу эса ўз ўрнида рус ҳукуматининг «янги» қисмини барпо этишдан қўзлаган асосий мақсадини яна бир бор намоён этиди. Талай майдонни эгаллаган ҳолда улар шаҳарнинг ўша пайтдаги ҳудуди ғоят чекланганлиги туфайли хусусий уйлар ўсишига тўсқинлик қилар эди.

1886 йилдан шаҳар Думаси ташаббуси бўйича Сирдарё бошқармаси Тошкентнинг ҳам «эски», ҳам «янги» қисми чегараларини кенгайтириш тўғрисидаги масалани кўриб чиқди. Бу масала бўйича тузилган махсус ҳайъат хулосаси бўйича шаҳар майдони шу тариқа 110 верстгача¹⁸, яъни беш барабар ортиши керак эди. Бироқ Сирдарё вилоят бошқармаси мажлисида бу лойиҳа маъқулланмади. Бунга сабаб мазкур жойларни ўзлаштиришга маблағ етишмасди. Шундай бўлса-да, шаҳар «янги» қисми чегараси хусусий кишиларнинг ўзбилармонларча уй қуришлари ҳисобига муттасил кенгайиб бораверган.

XX аср бошида темир йўл ётқизиши муносабати билан Россиядан кўчиб келувчилар сони ортиб борди. Шу билан бир вақтда турар-жой уйлари ҳам кўпайди. 1909 йил маълумотларига кўра улар сони 4706 га етган, шулардан 185 таси пишиқ ғиштдан, 3423 таси хом ғиштдан, 1093 таси синчли ва пахсадан, 5 таси ёғочдан қурилган. Кўриниб турганидек, қурилишда уйларнинг синч ва пахсадан қурган туб аҳоли тажрибаси кенг қўлланилган.

Шуни таъкидлаш жоизки, рус меъморлари давлат ва жамоат бинолари ҳамда хусусий уйларни лойиҳалаштириш чоғида маҳаллий қурилиш ва меъморчилик ютуқларига таянганлар. Шу масала бўйича Г.Н. Чабров: «Рус меъморлари ва қурувчилари турар-жой биноларини қуришда маҳаллий усулларни жон-жон деб қўллаганлар. Ёғоч уйлар ўрнига лой уйлар қурганлар, шифт ва ерларни маҳаллий намуна бўйича ясаганлар. Ёғочни тежаш мақсадида ички осма эшиклар ўрнига гилам ва полослардан фойдаланганлар. Уйнинг зарурий қисми

¹⁸ ЎзР МДА. 1-ф. 16-рўй. 1680-иш. 14-бет; Верст-эски рус узунлик ўлчов бирлиги бўлиб, ХУШ аср охирларидан 1 верст 1,0668 км. га тенгдир.

айвонни рус қурувчилари унча хуш кўрмаганлар, бироқ кейинчалик кенг қўллай бошлаганлар»¹⁹.

Маҳаллий қурилиш ва безак усулларидан Тошкент ҳамда Самарқанддаги хом гиштдан қурилган дастлабки черковлар қурилишида ҳам фойдаланганлар (1868 й.). Ички безакда ёғоч ўймакорлиги ва ганчга нақш тушириш кенг қўлланилган, уларни маҳаллий усталар бажарганлар. Миллий безак усулларидан Тошкентдаги генерал-губернатор қароргоҳининг айрим хоналарида фойдаланилган»²⁰.

Буларнинг барчасида шаҳарнинг “янги” қисмида ўзбекларнинг иштирок этиши катта роль ўйнаган, у ерда “улар маъмурлар чизган тархи бўйича рус уйларини қуришган, девор ва томларини бўйшган, ерга тахтадан пол қилишган»²¹. Ўз навбатида рус меъморлари ва қурувчилари усули Тошкентнинг “эски” қисми қурилишида ҳам қўлланилган.

Шаҳарнинг “янги” қисмида қурилган энг машҳур бинолардан ўша даврдаги Давлат банки, аёллар гимназияси (ҳозирги ТДЮИ биноси), Тошкент эркаклар гимназияси, Кадет корпуси (ҳозирги 1-ТошМИ клиникаси ҳудуди), Княз Николай Константинович саройи (ҳозирги Ташқи ишлар вазирлигининг қабулхонаси), Реал билим юрти, Каплан дорихонаси, Тошкент шимолий вокзали, Туркистон давлат палатаси (ҳозирги «Соғлом авлод» ташкилоти жойлашган бино) ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Бундан ташқари, 1880 йил маълумотига кўра шаҳарда 11 та черков, 3 та синагог ҳамда 17 та масжид бўлган²².

Гувоҳнинг айтишича, XIX аср охирида барча хусусий уйларнинг ҳовлиси ёки боғчаси бўлган: “ҳар бир хонадонда кичикроқ бўлса-да, томорқаси бор, жуда бўлмаганда бир неча туп дарахти, ҳовузчаси, гоҳо қудуғи бўлган оддий ҳовлиси бор. Бу боғдорчилик, мевачилик қишлоқ хўжалиги ва хўжалик бошқарувчилари учун қўй-сигир, парранда боқиш, гулзор қилиш, ўз боғининг мевасидан тоғиш, полиз ишларини йўлга қўйиш, қишнинг ғамини ейиш имконини берган”²³.

Тошкентни “эски” ва “янги” қисмларига ажратиш 1895 йилда Сирдарё генерал-губернатори томонидан қонунга таянмасдан амалга татбиқ этилган. Бироқ К.К. Пален тафтишининг кўрсатишича,

¹⁹ Архитектурные наследие Узбекистана. Т.: 1960. 277-бет.

²⁰ Ўша жойда.

²¹ Масальский В.И. Туркестанский край. Спб. 1913. 612-бет.

²² ЎзР МДА. 269-Ф. 1-рўй. 83-иш. 4-бет.

²³ Маев Н.А. Ўша асар. 146-бет.

шаҳарнинг шимолий қисми чегаралари жуда ҳам ноаниқ эди; унда чегараларнинг бурилишларидаги кўрсаткичлари (бурчаклари) ҳам, аниқ табиий белгилари ҳам йўқ”²⁴. Шу боис шаҳар чегаралари аниқ кўрсатилмаган. Шаҳарнинг иккала қисми чегаралари Бўзсув ариғининг умумий чизиғи билан белгиланган бўлиб, унинг ўнг томони Тошкентнинг “эски” қисмига, чап томони “янги” қисмига қараган.

Тошкент босиб олинганининг дастлабки йилларида унинг “янги” қисми аҳолиси ҳарбий амалдорлар ва аксари савдогарлардан иборат бўлган. 1867 йилда 3000 та киши, улардан аскарлар 1525 ва аёллари 356 кишини ташкил этган²⁵. Чор ҳукумати хизматини ўтаб бўлган аскарларни Туркистон ўлкасида қолишидан манфаатдор эди. Шунинг учун ҳам ўлкада қолган ҳарбий оилаларга бир қанча имтиёзлар берилди. Ўлкада қолган ҳар бир ҳарбий оила 7 десятинадан²⁶ кам бўлмаган ҳосилдор ерлар билан таъминланди.

1866 йилда шаҳарга келган А.П.Хорошхиннинг шоҳидлик беришича, “ҳатто тикувчи ва этикдўзлар ҳам фақат аскарлардан иборат бўлган”. Босиб олинган ерларда русларнинг аҳоли унча мустаҳкам бўлмаган дастлабки вақтларда бу табиий ҳол эди, албатта. Кейинчалик Туркистон ўлкасида мустабид ҳукуматнинг таъсири ва ҳукмронлиги кенгайиши билан Россиядан одамлар оқиб кела бошлади. Аҳолини кўчириб келтириш ҳисобига кўпайиб бориши ва Туркистон ўлкасини руслаштириш ҳам мустамлакачилик сиёсатининг асосий вазифаларидан бири эди. Асосан Россиянинг Харьков, Воронеж, Астрахан, Самара ва Оренбург губернияларидан Туркистонга даҳқонлар кўчириб келтирилган²⁷.

Рус ҳукумати Тошкент шаҳри агрофига рус қишлоқларини халқ тарзида жойлаштиришни режалаштирган. XIX асрнинг охирига келиб бундай қишлоқлар сони 16 тага етди.

1871 йилги шаҳар аҳолиси рўйхатига кўра, Тошкентнинг “янги” қисм аҳолиси сони 2073 нафарга етган²⁸. Миллат жиҳатидан: руслар 1289, ўзбеклар 318, қozoқлар 114, немислар 110, татарлар 98,

²⁴ Россия Марказий Давлат тарихи архиви. 1396 Ф. 1-рўй. 447-иш. 94-бет.

²⁵ Восточные обозрение. Материалы для истории колонизации Туркестанского края. 1885. №18; Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. Т.: 1991. 29-бет.

²⁶ 7 десятина - десятина, Россияда метр системаси киргазилмасдан олдин 2400 квадрат саржинга ёки 1,09 гектарга тенг ер ўлчови.

²⁷ Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.1. СПб. 1872. 8-бет.

²⁸ Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. Т.: 1991. 29-бет.

²⁹ Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.1. СПб. 1872. 8-бет.

яхудийлар 6, мордвинлар 5, бошқирдлар 3, форслар 3, данияликлар 2, афгонлар 1, молдаванлар 1, грузинлар 1, инглизлар 1 нафар бўлган²⁹.

Агар дастлабки йилларда аёллар бир неча ўнликни ташкил этган бўлса, 1871 йилда улар 600 тага, 1875 йилга келиб 1877 кишига етган³⁰.

Мазҳаб бўйича аҳоли православлар, яҳудийлар, лютеранлар, католиклар, реформаторлар, евангелистлар, инглизлар ва мусулмонлардан иборат бўлган³¹.

Манбалардаги маълумотларга кўра, шаҳар аҳолиси қирқ касб ва машғулотга эга бўлган: жумладан зобитлар ва ҳарбий амалдорлар 547 киши, савдогарлар 80 киши, руҳоний хизматчилари 5 киши, саноатчилар 53 киши, приказчиклар 14 киши, чилангарлар 5 киши, темирчилар 5 киши, этикдўзлар 7 киши, усталар 16 киши, дурадгорлар 10 киши, ошпазлар 6 киши, печкачилар 8 киши, извошчилар 10 киши, машшоқлар 11 кишини ташкил этган³².

Ўша 1871 йилда «янги шаҳар» саноат корхоналарида 628 нафар одам ишлаган, шулардан руслар-348, ўзбеклар-159, қозоқлар-87, яҳудийлар-19, татарлар-15 кишини³³ ташкил этган. Шундай қилиб, саноат ишчилари таркиби кўп миллатли бўлган. Шу нарса диққатга моликки, улар орасида туб аҳоли вакиллари анча юқори салмоққа эга эди. Чунки улар арзон ишчи кучи ҳисобланган.

Ҳар йили Россиянинг турли бурчакларидан келгиндилар кўплаб кўчиб кела бошлайдилар. Натижада «янги» шаҳар аҳолиси 4 йил ичида икки баравардан зиёдга ортган. 1875 йилги шаҳар аҳолиси рўйхати маълумотлари бўйича у 4859 кишини ташкил этган, шулардан-2982 нафари эркаклар, 1877 нафари аёллар бўлган. Бу вақтга келиб тикувчилар (55), дурадгорлар (50), этикдўзлар (36), ғишт терувчилар (18), бўёқчилар (11) ва ҳ.к. лар ортиб борган. Фотосуратчилар, соатсозлар, гугурт ва қурол усталари, совун ясовчилар ва ҳ.к.лар пайдо бўлган³⁴.

²⁹ Ўша жойда.

³⁰ Очерки истории Ташкента. 16-бет.

³¹ Ежегодник. Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.1. Спб. 1872. 8-бет.

³² Ўша жойда, 8-9-бетлар.

³³ Ўша жойда.

³⁴ Туркестанские ведомости. 1876 й. № 9. Аҳолининг ёши жиҳатидан қуйидагича бўлган: 10 ёшгача 880, 10 дан 15 гача 230, 15 дан 20 гача 461, 20 дан 30 гача 1588, 30 дан 40 гача 1156, 40 дан 50 гача 396, 50 дан 60 гача 241, 70 дан катталар 24 кишини ташкил этган.

Рус маъмурияти Тошкентга тобора кўпроқ оқиб келаётган одамларни иш билан таъминлай олмаган. Барчани иш билан таъминлаш учун шаҳар саноати у қадар ривожланмаганди. 1875 йил шаҳар аҳолиси рўйхати натижасида 1208 нафар одамни “тайинли иши йўқ” бўлган. Булар асосан истеъфодаги аскарлар (ҳолдан тойиб, тиланчига айланган) ва дин хизматига кириб кетганлар бўлган. Шиблининг нариги томонига аҳоли кўчириб ўтказиш бошлангач “тайинли иши йўқ одамлар” шаҳарнинг “янги” қисмидаги боғлардан бошпана топишган ва “Шиблининг нариги ёғидагилар” номини олганлар³⁵. Шаҳарнинг «янги» қисмига 11 та врач, 9 та фельдшер, 8 та доя, 4 дорихоначи, 11 машшоқ ва 8 та ўқитувчи тўғри келган.

1890 йилларда аҳоли сони ҳийла ўсган. Агар 1881 йилда аҳоли сони 8343 киши³⁶ бўлса, 1896 йилда эса 18.227 нафарга етган. Қуйидаги жадвалдан бунини аниқ кўриш мумкин³⁷.

³⁵ Очерки истории Ташкента... 16-бет.

³⁶ ЎзР МДА. 1-ф. 16-рўй. 1340-иш. 96-бет.

³⁷ Уша жойда, 36-Ф. 1-рўй., 3662-иш. 96-бет.

Насаби ва унвони	Катта ёшдаги аҳоли		Болалар	
	эр	аёл	ўғил	қиз
1	2	3	4	5
Дворян	300	311	131	132
Руҳоний	16	17	14	14
1 гилдия наслий фахрий фуқаро - 1 гилдия	-	-	-	-
Савдогарлар: 1 гилдия	7	6	11	7
2 гилдия	204	227	75	83
Мешчанлар	1834	1458	522	759
Деҳқонлар	705	603	522	591
Қуйи амалдорлар:				
истеъфодагилар	272	148	190	197
заҳирадагилар	383	279	193	153
Казаклар	77	95	82	96
Истеъфодаги зобитлар ва амалдорлар	461	323	307	340
Чет эл фуқаролари:				
европаликлар	18	13	8	11
осиёликлар	18	17	12	11
Туб аҳоли:				
Муллалар ва бошқа руҳонийлар	20	15	36	22
Султонлар наслидан	1	1	5	6
Ҳожилар	45	32	47	50
Савдогарлар	882	310	352	258
Саноатчилар	178	115	108	121
Ҳунармандлар	256	144	111	106
Деҳқонлар	214	270	368	216
Қора ишчилар	1149	196	119	107
Жами				18227 нафар

Кўриниб турганидек, бу даврда Тошкент янги қисмининг иш билан банд аҳолиси ўртасида туб миллий вакиллар сони анча ўсган. Кейинчалик бу сон янада ошган. 1897 йилларда улар 25000 нафар кишини³⁸, 1898 йилда 26015³⁹, 1899 йилда-26864⁴⁰, 1900 йилда 31578⁴¹ нафар кишини ташкил этган. Кейинчалик Туркистон ўлкасида темир йўл қурилиши муносабати билан ўлкага кўчириб келтирилганлар сони янада кўпайиб кетди. Темир йўллар қурилиши нафақатгина келгиндилар учун, балки ўлкадаги бойликларни ташиб кетиш учун жуда қулай транспорт воситаси бўлиб хизмат қилди. Уларнинг таркиби турлича бўлиб, 1890 йилларгача кўчиб келганлар асосан ўрта ҳол деҳқонлардан иборат бўлган. Лекин Россиядаги 1891-92 йиллардаги очарчилик оқибатида аҳолининг энг камбағал қисми ҳам Туркистон ўлкасига оқиб кела бошлади⁴².

Тошкентнинг «янги» қисми аҳолиси ҳам ҳар йили ўртача уч минг одамга кўпайиб борди. 1909 йилда бу ерда 50400, 1910 йилда-53150, 1911 йилда-56100 нафар киши яшаган⁴³.

1911-1913 йилларда аҳоли айниқса, кескин кўпайган, бу пайтда «янги» шаҳарда 71192⁴⁴ ва 82851 нафар киши истиқомат қилган⁴⁵.

Аҳолининг миллий таркиби ҳам кенгайган. Улар орасида монголлар, бурятлар, дунганлар ва хитойликлар пайдо бўлган⁴⁶.

Шундай қилиб, тадқиқ этаётган давримизда шаҳарнинг «янги» қисми аҳолиси 80 мингдан ошиб кетган. Унинг катта қисмини чор ҳукуматининг кўчириш сиёсати маҳсули бўлган кишилар ва ўзбошимчилик билан Россиядан қочиб Туркистон ўлкасига тирикчилик гамида келиб қолган келгиндилар ташкил этган.

³⁸ Россия Марказий Давлат ҳарбий-тарих архиви. 400-Ф. 1-рўй. 4026-иш. 3-бет.

³⁹ ЎЗР МДА. 269-Ф. 1-рўй. 140-иш. 26-бет.

⁴⁰ Ўша жойда, 158-иш. 16-17-бетлар.

⁴¹ Ўша жойда, 205-иш. 3-7-бетлар.

⁴² Гинзбург А.И. Русское население в Туркестане. Т.: 1991. 32-бет.

⁴³ Россия Марказий Давлат ҳарбий-тарих архиви. 400-Ф. 1-рўй. 4026-иш. 3-бет.

⁴⁴ Обзор Сырдарьинской области за 1911 г. Т.1913. 1-бет.

⁴⁵ Обзор Сырдарьинской области за 1913 г. Т.1916. 19-бет.

⁴⁶ ЎЗР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 1-бет.

1.2. Бошқарув тизими

1865 йилда Рус ҳукумати Туркистон ўлкасидаги босиб олинган ерларда «Дашт комиссияси»ни тузди. Ушбу комиссиянинг вазифаси ўлкадаги шароитни ўрганиш ва уни қандай бошқариш кераклиги ҳақида низом тузиш учун материал тўплашдан иборат эди.

Бу комиссия иш жараёнида босиб олинган ерлардан қуйидаги қондаларга асосан фойдаланишни белгилаб берди:

1. Ҳарбий ва фуқаро ҳокимиятини бир қўлда тўплаган ҳолда ўлкани бошқариш.

2. Сиёсий аҳамиятга эга бўлмаган барча ички ишларни бошқаришни, ерли аҳолининг хулқ-атвори ва урф-одатини ҳисобга олиб, маҳаллий аҳоли қўлига топшириш;

3. Маҳаллий бошқармада, унинг қонун ва урф-одатларида мавжуд бўлган давлат манфаатларига зиён етказувчи барча нарсаларни бутунлай тугатиш.

4. Имконияти борича судни маъмуриятдан батамом ажратиб қўйиш⁴⁷.

Мазкур комиссия томонидан ишлаб чиқилган «Низом» лойиҳаси қонуний тасдиқланмади.

Шаҳарнинг «янги» қисмининг қурилиши ва ривожланиши шаҳар маъмурияти фаолияти билан боғлиқ бўлган. 1866 йилда ташкил этилган шаҳар қўмитаси асосан уй қуриш учун ер ажратиш ва бунинг эвазига пул ундириш билан шуғулланарди. Шаҳар ободончилиги учун сўғоришнинг аҳамияти катталигини ҳисобга олиб, Тошкентнинг «янги» қисмида ариқларни ва сувни тўғри тақсимлашни бошқариб борувчи ариқ қўмитаси тузилган эди⁴⁸. Ушбу икки қўмита бир-бирига бўйсунмаган ҳолда фаолият кўрсатган. Уларда ҳеч қанақанги қоида ва йўриқнома бўлмай, бу шаҳар хўжалигини бошқаришни қийинлаштирган.

1867 йили Туркистон генерал-губернаторлиги эълон қилинган, унинг биринчи губернатори қилиб К.П.Кауфман тайинланди. Генерал-губернаторнинг ваколати чексиз бўлиб, у агарда маҳаллий бошқарма ва унинг урф-одатларида давлат манфаатига қарши бирор зарарли ҳолат маълум бўлса, уларни бекор қилиш ҳуқуқига эга эди⁴⁹.

⁴⁷ Озодаев Ф. Тошкент тарихидан очерклар. Т.: 1960. 106-бет. К.П.Кауфман. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П.фон-Кауфмана 1-го по гражданству управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. Спб. 1885. 43-бет.

⁴⁸ Пропавших А.Г. Генерал-адъютант Константин Петрович фон-Кауфман Т.: 1912; Туркестанский сборник. 548 ж. 84-бет.

⁴⁹ Уша жойда.

Бутун Туркистон ўлкаси ҳудудидаги ҳарбий ва фуқаро ҳокимияти генерал-губернатор ҳамда вилоятларнинг ҳарбий губернаторлари қўлида эди. Рус ҳукумати ўлкада жорий этмоқчи бўлган бошқарма аппарати маҳаллий аҳолининг ҳар қандай озодлик учун кўтарган ҳаракатларини бостириши ва мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш учун хизмат қилиши даркор эди.

Дастлаб (1867 й.) Туркистон генерал-губернаторлиги таркибига Сирдарё ва Етгисув вилоятлари кирган. Кейинчалик минтақада Россия ҳукмронлигининг кенгайиши билан генерал-губернаторликка: Сирдарё, Фарғона, Етгисув, Самарқанд ва Каспий орти вилоятлари кирди. Бир вақтнинг ўзиде Туркистон генерал-губернаторлиги ихтиёрида бўлган Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги устидан ҳам рус ҳукумати протекторати ўрнатилди.

1868 йил 27 февралда Сирдарё, Семипалатинск вилоятлари ва Тошкентнинг “янги” қисмида бошқарув тўғрисидаги 1867 йил лойиҳасига биноан ҳарбий-халқ бошқармаси тузилди³⁰. Статистик маслаҳатчи Россиянинг бошқарманинг биринчи бошлиғи этиб тайинланди. Шаҳарнинг “янги” ва “эски” қисмларидаги ижтимоий-сиёсий ва ҳўжалик бошқаруви бир-биридан алоҳида-алоҳида олиб борилган, ҳолбуки бу ҳар иккала қисм ҳам Тошкент шаҳри бошлиғига бўйсунарди. Тошкентнинг “янги” қисмида қуйидаги ишларни амалга ошириш кўзда тутилди:

1. Режа тузиш, уй қуришга ер ажратиш, кўча ва майдонлар барпо этиш.

2. Солиқлар, турли тушумларни тартибга келтириш ва ундириш, шунингдек, шаҳар даромад ва харажатлар сметасини тузиш.

3. Шаҳар ирригация тизими ва ободончилигини бошқариш.

Ҳарбий-халқ бошқармасининг барча қарорлари генерал-губернатор томонидан тасдиқлангач, вилоят идораси, шаҳар бошлиғи ва ҳокими орқали ҳаётга татбиқ этилган³¹.

Шуни таъкидлаш керакки, мазкур бошқарув Тошкент шаҳар бошқаруви тўғрисидаги лойиҳани узил-кесил ишлаб чиққунга қадар таъсис этилган эди. Бошқарув аъзолари 3 йилга сайланарди³². Ҳарбий-халқ бошқармаси учун кўп моддий маблағ талаб этилмасди. Чунки қуйи маъмурият аҳоли ҳисобига яшарди. Уларни ҳамда бошқарув раиси лавозимини ҳарбий губернатор тасдиқларди. Бошқарув аъзолари ҳазинага келиб тушадиган ҳар йилги

³⁰ Бродский М.И. К 35-летию городского общественного управления. Т. 1912. 2-бет. Туркестанский сборник, 548 ж.

³¹ ЎЗР МДА 17-Ф. 1-рўй. 18115-иш. 19-20-бетлар.

³² Россия Давлат Марказий тарих архиви. 1396-Ф. 1-рўй. 41-иш. 32-бет.

тушумларнинг 5-10% миқдориди маош олар эдилар⁵³. Ариқ оқсоқоллари, оқсоқолларнинг барчаси халқ ҳисобига яшаган. Бу эса ўз навбатида талон-тарожликка кенг йўл очиб берган.

Шаҳар хўжалигининг фаолияти қониқарсиз аҳволда бўлганлигини ҳисобга олиб, ҳарбий губернатор Н.Н.Головачев шаҳарнинг «янги қисмидаги барча хўжалик ишларини бир бошқармага бирлаштириш учун ҳаракат қилди. 1870 йилдан бошлаб «янги» қисмда ижтимоий хўжалик бошқармасига асос солиниб, унинг таркиби ҳарбий-халқ бошқармасидан беш амалдор ҳамда «янги» қисмдан тўрт уй соҳибидан иборат бўлиб, ҳарбий губернатор томонидан тайинланган. Эски шаҳар ижтимоий-хўжалик бошқармасида 20 киши фаолият кўрсатган. Лекин бу бошқармалар мустақил равишда ҳеч қандай тадбирларни ўткази олмади. Бунинг учун албатта, шаҳар бошлиғи ёки юқори маъмуриятдан рухсат олишлари шарт эди. Бошқармаларнинг асосий вазифалари давлат солиқларини тўплаш, земство⁵⁴ ва ижтимоий йиғимларни тақсимлаш ва бошқалардан иборат эди. Шаҳар бошлиғи бошқарма раиси вазифасини ҳам бажарган⁵⁵.

Шаҳар хўжалиғи ҳақидаги масалалар ва харажатлар шаҳарнинг иккала қисми учун ҳам бир хилда ҳал этилиб, ҳатто маблағлар ҳам тенг иккига бўлинган эди. Шаҳарнинг “эски” қисми бошқармаси аъзолари хўжалик ишларини олиб борувчи янги тартиб ва қонунлар билан мутлақо таниш бўлмаганлар, рус тилини ҳам билмаганлар. Янги шаҳар хўжалик бошқармаси аъзолари руслардан иборат бўлиб, улар ҳам маҳаллий тартиблар ва аҳолининг урф-одатларидан умуман беҳабар бўлганлар. Аҳоли манфаатларини ҳисобга олмай, бундай сунъий ажратиш шаҳар хўжалиғига салбий таъсир кўрсатган.

Ҳатто рус амалдорларининг ўзи ҳам мазкур бошқарув шаҳар хўжалиғи масалаларида мутлақо яроқсиз эканини ва у ердаги амалдорларнинг хизмат мажбуриятлари бошқарув манфаатларига мутлақо зид эканини таъкидлаганлар⁵⁶.

Шаҳар бюджети анча ғариб бўлишига қарамай унинг қурилиши ва ободончилиғи бўйича маълум ишлар қилинган. 1870 йилда шаҳар даромади 10 минг рубл, 1871 йилда 17,5 минг рубл, 1872 йилда 17 минг рубл, 1873 йилда 21820 рубл, 1874 йилда 23917 рубл, 1875 йилда 30287 рубл, 1876 йилда 27766 рублни ташкил этган⁵⁷.

⁵³ Уша жойда.

⁵⁴ Дворян буржуа намоёндаларидан ташкил этилган ва маҳаллий ишларни идора қилиб турган муассасалар назарда тутилган.

⁵⁵ Озодаев Ф. кўр. асар, 116-бет.

⁵⁶ Бродский М.И. кўр.асар. 2-бет.

⁵⁷ Уша жойда, 3-бет.

Бюджетнинг 82%и молия ва шаҳар жамоатчилик бошқаруви, тиббий, санитар хизмати ва суд органлари, ирригациянинг шахсий таркибини таъминлашга ва бошқаларга, маблағнинг 18 фоизигина шаҳар ободончилигига сарфланарди³⁷. Бу аҳволда жамоатчилик бошқаруви ўз вазифасини қай даражада бажаргани ўз-ўзидан аён.

Аҳоли ўсиши ва шаҳар ҳудуди кенгайиши муносабати билан 1870 йил 16 июндаги Умумроссия шаҳар низомига кўра Думани ташкил этиш зарурияти юзага келди. Биринчи марта бу масала 1872 йилда кўтариб чиқилди, бироқ бу масалани 1877 йилдагина ҳал этишга муваффақ бўлинди. Шу йили Сирларё ҳарбий губернатори бошчилигида махсус ҳайъат тузилиб, унга Тошкент шаҳрининг “эски” ва “янги” қисмлари учун ягона бошқарувни ташкил этиш бўйича лойиҳа тайёрлаш топширилганди.

Ҳайъат сайловчилар рўйхатини тузиш, шаҳар жамоатчилик бошқарувига сайлов ўтказиш бўйича иш олиб борди. Сайловда 25 ёшга тўлган, шаҳарда кўчмас мулки бўлган рус фуқароси, савдо ва косибчилик гувоҳномалари бўйича шаҳар солиғини тўлайдиган, қарзлари бўлмаган ва судланмаган шахслар иштирок этиши мумкин эди³⁸. Думада овоз берувчилар сони 72 кишидан ошмаслиги керак эди. Шулардан Тошкентни христиан бўлмаган, фақат маҳаллий аҳолининг учдан бир қисмидан ортиқ бўлмаган туб аҳоли вакилларидан аъзолар, қолган иккидан уч қисми шаҳарнинг “янги” қисмидаги аҳоли вакилларидан ташкил топиши шарт эди.

Сайловларда асосан савдогарлар, йирик саноат корхоналари ва уй эгалари иштирок этган. Янги ташкил этилган Дума биринчидан, шаҳарни мустамлакачилар қўлида сақлаб туришни, иккинчидан, Думага сайланган туб аҳоли вакилларини ҳокимият таянчига айлантиришни мақсад қилиб қўйганди. Шаҳар бошлиғи генерал-губернатор томонидан тайинланган.

Шу тариқа чор ҳукумати маҳаллий аҳоли меҳнати эвазига кун кўрувчи қуйи маъмурият барпо қилди. Думага сайлов 4 йилда 1 марта бўлиб ўтган³⁹. Шаҳар сайловларида “эски” шаҳардаги кўчмас мулкка эга бўлган масжидлар, мадрасалар ва бошқа муассасалар ҳам ўз вакиллари орқали овоз бериш ҳуқуқига эга эдилар. 1870 йилдаги шаҳар низомини татбиқ этилиши бирмунча маҳаллий хусусиятларга эга эканини кўриш мумкин. Жумладан, шаҳар жамоатчилиги бошқаруви функциясига шаҳарни узлуксиз сув билан таъминлаш

³⁷ ЎзР МДА. 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 32-бет.

³⁸ Озодаев А. кўр.асар 107-бет.

³⁹ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 65-иш. 10-бет.

мақсадида ирригация иншоотларини қуриш ва сақлаш ҳам киритилганди.

1877 йил 9 августда генерал-губернатор полковник Е.Т. Пукаловни шаҳар ҳокими этиб тайинлади. Шундан бир ҳафта ўтиб Тошкент шаҳар Думасига аъзоларни сайлаш бошланди. Уша йилнинг 30 августида Тошкент шаҳар Думасининг очилиши бўлиб ўтди.

Сентябр ойида шаҳар маҳкамасининг олти амалдорига сайлов бўлди, шулардан икkitаси маҳаллий аҳоли вакиллари, қолганлари “янги” қисм вакиллари эди. Маҳаллий шаронт хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда генерал-губернатор тавсияси бўйича шаҳар ижтимоий бошқармаси сақлаб қолинди⁶⁰. Бунинг оқибатида Дума фаолияти устидан тартиб назоратини Сирдарё вилояти ҳарбий губернатори амалга оширар эди⁶¹. Эндиликда шаҳар ижтимоий бошқармаси шаҳар Думаси, шаҳар маҳкамаси ва сайлов йигинларидан иборат бўлди. Сайлов йигинида Дума аъзолари сайланса, улар ўз навбатида шаҳар маҳкамасига аъзолар сайлар эди. Шаҳар Думаси фармойиш чиқарувчи, шаҳар маҳкамаси эса уни бажарувчи ташкилот ҳисобланган. Лекин Думанинг чиқарган қарорлари дастлаб генерал-губернатор томонидан тасдиқланиши лозим бўлган. Бу ўз навбатида Думани мустақил иш юрита олмаганидан далолат беради.

Фуқаро судлари иши бундан мустасно эди, улар шаҳар ишлари бўйича махсус вилоят идораси ихтиёрига топширилганди. Шаҳар Думаси ҳуқуқлари қуйидагилардан иборат бўлган:

1) жамоатчилик бошқаруви бўйича шаҳар маҳкамаси таркибига мансабдор шахсларни тайинлаш;

2) бу шахсларга маош тайинлаш;

3) шаҳар йиғим ва солиқлари миқдорларини белгилаш ва ўзгартириш;

4) шаҳар харажатларини аниқлаш ва шаҳар сметасини тасдиқлаш;

5) шаҳар маблағини тўплаш ва сарф қилиш ҳақидаги, шаҳар мол-мулки ҳолати ҳақидаги ва умуман маҳкама олиб бораётган ишлар ҳақидаги ҳисоботларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш;

6) шаҳар мол-мулки ва умуман бошқарув фаолиятини юргизиш қоидаларини белгилаш;

7) маҳкаманинг умумий тартибини аниқлаш ва ҳ.к⁶².

Жиноят содир этилган ҳолда шаҳар ҳокими ва шаҳар маҳкамаси аъзолари Сирдарё вилоят суди томонидан жавобгарликка тортилганлар⁶³.

⁶⁰ Уша жойда, 1-Ф. 16-рўй. 1995 иш. 65-бет.

⁶¹ Уша жойда.

⁶² Озодиев Ф. кўр.асар. 122-бет.

⁶³ УзР МДА. 1-Ф. 16-рўй. 1995 иш. 70-бет.

Шаҳар бошлиғи бир вақтнинг ўзида шаҳар ҳоқими ва Дума раиси вазифаларини бажарган. Бу билан чор ҳукумати шаҳар ижтимоий бошқармаси ҳуқуқларини чеклаб қўйган эди.

Аввал таъкидлаб ўтилганидек, Кауфман пайтида Тошкентнинг хўжалик ва ижтимоий идораси шаҳар бошлиғи қўлида эди. Генерал-губернатор Розенбах вақтида ҳам бу тартиб сақланиб қолганди. У 1887 йилда ўзининг ҳарбий вазирга мурожаатида шундай ёзганди: “Тошкент амалдаги шаҳар низоми тартибларига биноан Тошкент шаҳри бошлиғи шаҳар ҳоқими вазифасини ҳам бажарган эди. Бу чоратадбирлар марҳум генерал-губернатор Кауфман томонидан ҳам дастлабки тўрт йил давомида қўлланиб келинган эди. Бунга сабаб биринчидан, шаҳар аҳолисини яқинда бўйсундирилган мусулмонлардан иборатлигини ҳисобга олган ҳолда сиёсий аҳвол назарда тутилган, иккинчи томондан эса шаҳар ҳоқими мусулмон аҳолиси орасида ҳукумат ваколатини олган ва маъмурият орасида ҳукумат юзасидан шаҳар ишларини ҳар томонлама яхши билган шахс саналган. Бу тартибни қуйидаги ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда бундан кейин ҳам сақлаб қолишни шарт деб биламан. Тошкентдаги ижтимоий бошқарувни 1870 йилдаги шаҳар низоми асосида сақлаб қолиш ўн йиллик тажриба кўрсатганидек мутлақо тўғри ва зарур, ҳудуддаги аҳоли нуфузи, шунингдек аҳолининг 1877 йилдан буён шу бошқарув тартибига қўниқиб қолганлиги ҳам шуни тақозо этади. Бироқ шу билан бирга яқинда ташкил топган ва турли элементлардан иборат бўлган (маҳаллий аҳоли ва унча кўп бўлмаган амалдорлар, зобитлар ва бошқа табақалардан иборат руслар) шаҳар жамияти ўз орасидан бутун шаҳар ва ҳукумат хоҳишини тўла бажарувчи шахсни ажрата олмайди”⁶⁴.

Кўриниб турибдики, генерал-губернатор, хўжалик бошқарувини сақлаб қолиш заруриятини асослаб берса-да, мустақил лавозим сифатида шаҳар Думаси раисини сайлаш масаласида бир ёқламаликка йўл қўйган. Уша вақтда унинг сайланиши асосланган эди. Ваҳоланки бу нарса генерал-губернаторнинг шаҳарни бошқаришидаги таъсирини сусайтирарди. Шу боис шаҳар бошлиғи Дума раиси ва шаҳар ҳоқими вазифасини бажарди.

80-йилларда шаҳар маҳкамаси бошлиқ ва ўринбосар, олти отлиқ йигит, миршаб, шифокор, 2 фельдшер, мироб ва бошқалардан иборат бўлган. Кейинчалик шаҳар маҳкамаси тизими анча ўзгариб кетди.

Шаҳар ҳоқими вазифаларини Тошкент шаҳри бошлиқлари: полковниклар В. Ю. Мединский (1804-1877 йй.), Е. Т. Пукалов (1877-1883 йй.), С. Р. Путинцев (1884-1890 йй.), А. Т. Тверитинов

⁶⁴ ЎзР МДА 1-Ф. 16-рўй. 1995 иш. 66-бет.

(1891-1898йй), И. А. Ладыженский (1898-1901 йй), В. Ф. Киселёв (1901-1904 йй)лар бажарганлар. 1905 йилда Тошкент шаҳрида шаҳар ҳоқими лавозимини шаҳар бошлиғи зиммасига юклаш бекор қилинди ва шаҳар ҳоқими лавозимига истеъфодаги генерал-майор В. Н. Рыбушин (1904-1905 йй) тайинланди. Кейинчалик шаҳар ҳоқими лавозимига номзодни сайлаш шаҳар Думасининг ихтиёрига берилди. Дума бир овоздан бу лавозимга юқорида тилга олинган С.Р. Путинцевни (1905-1907 йй) сайлади. 1907 йилдан бошлаб шаҳар ҳоқимлиги вазифасини коллеж маслаҳатчиси (коллежский советник)⁶⁵ Н. Г. Маллицкий бажарди. У Тарих-филология институтини тамомлаган ва Ўқитувчилар семинарияси ҳамда Тошкент эркаклар гимназиясида тарих ва жўгрофиядан ўқитувчи бўлиб хизмат қилган эди, кейинчалик “Туркистон газети” муҳаррири лавозимида ишлаб, ўзбек тилини яхши биларди⁶⁶.

К.К.Пален тафтиши маълумотларига кўра, Н. Г. Маллицкий “озроқ ишлаганига қарамай, унинг фаолияти натижалари кўзга ташланиб қолганди”⁶⁷.

1909 йил маълумотларига кўра, шаҳар Думаси шаҳар ҳоқими, ёрдамчиси, котиби, фармон берувчи бўлим, иш юритув бўлими, ҳисоб-китоб бўлими ва шаҳар кассасини ўз ичига олган. Бундан ташқари, бошқарма ихтиёрида шаҳар меъмори, муҳандиси, танобчиси, шаҳар шифокори, шаҳар санитар шифокори, шаҳар телефон тармоғи, шаҳар сув тармоғи, сув тармоғи техниги, шаҳар ёритиш тармоғи, шаҳар адлия-маслаҳатчиси ва тилмочи бор эди. Шаҳарнинг “эски” қисмидаги амбулатория, Тошкент шаҳар касалхонаси, шаҳар дорихонаси, шаҳар ветеринар врачлари, Тошкент етимлар суди, савдо полицияси ҳам шаҳар бошқармасига қарарди.

Маҳаллий аҳоли вакилларининг Дума фаолиятдан тез-тез норози бўлиб турганлар. 1905-1906 йилларда туб аҳоли вакиллари шаҳарнинг “эски” қисми даромади шаҳарнинг “янги” қисми даромадидан кўплигини, бу даромаддан маҳаллий аҳоли ҳеч қандай фойда кўрмаётганлиги ва уни фақатгина шаҳарнинг “янги” қисми ободончилиги учун сарф қилинаётганлигини таъкидлаб, Дума таркибига маҳаллий миллат вакиллари билан шаҳарнинг “янги” қисми вакилларини тенг миқдорда сайланишини талаб қилганлар⁶⁸.

⁶⁵ Россия империясидаги даражалар жадвали бўйича олтинчи даражали унвон

⁶⁶ Пален К.К. кўр. Асар. 53-бет.

⁶⁷ Уша асар, 54-бет.

⁶⁸ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165 иш. 274-бет.

Маҳаллий аҳолининг норозиликлари Дума мажлисларида ҳам бўлиб турар эди. Шаҳар ҳоқими Н.Маллицкий ўз ҳисоботида: «Мен 10 йиллик фаолиятим давомида миллий низоларни келтириб чиқарувчи ҳолатларни юзага келтирмасликка ҳаракат қилдим. Лекин Дума йиғилишларида баъзи бир масалалар, айниқса шаҳар ободончилиги ҳақида гап кетганда туб аҳоли вакиллари ўз норозилиklarини билдирар эдилар. Бу келишмовчилик кўпинча туб аҳолининг қониқтирмайдиган жавоб олиши ёки «расман қониқиш» ҳосил қилгандай ўзини тутиши билан тугарди. Кўпинча улар асабийлашган ҳолда «биз барибир ҳеч нарсага арзимаймиз; бизни Думага келишимиз ҳам шарт эмас, барибир руслар ҳамма масалани ўз хоҳишларига қараб ҳал қиладилар» деган гаплар билан норози бўлар эдилар⁶⁹, деб ёзган эди.

Бундай ҳолатлар нафақатгина Дума мажлисларида балки ҳар бир соҳада яққол кўзга ташланиб турар эди. Чор ҳукумати дастлабки кунданоқ Туркистон ўлкасида айнан ана шундай сиёсат олиб боришни мақсад қилиб қўйган эди. Шаҳар ижтимоий бошқармасининг ҳисоботида мустамлакачиларнинг асл қиёфалари ва мақсадлари очиқ-ойдин ёритилган. Унда: «Асосий контингенти мусулмонлардан иборат бўлган Тошкент бутун ўлкани бошқарув маркази ҳисобланади. Бу ўлкадаги руслар зиммасига тараққиёт, инсонпарварлик, ватанпарварликдан ташқари, ҳақиқат қонунларини тарғиб қилишдек буюк вазифа юклатилган. Бу масалани бир қисмини ҳал этиш бизга, яъни Думанинг руслардан иборат аъзоларига топширилган. Думада сон жиҳатдан кўпчиликни ташкил этишимиз бизга, яъни русларга ҳар қандай ишни хоҳлаган томонимизга йўналтиришга имкон беради. Чунки бизнинг мажбуриятимиз маҳаллий аҳолини бир хил даражада ушлаб туриш ва Туркистон ўлкаси бошлиғининг бизга нисбатан бўлган ишончини оқлашдан иборатдир»⁷⁰ деган сўзлари фикримизни яна бир бор исботлайди.

Асрлар давомида жаҳон цивилизациясига ўзининг улкан ҳиссасини қўшиб келган Ўзбек халқига, тараққиёт ёки бўлмаса ватанпарварлик ва инсонпарварлик каби ҳиссиётлар ҳақида ваъзхонлик қилиш, маҳаллий аҳолини ҳар томонлама камситиш мустамлакачилик сиёсатининг шиорларидан бири ҳисобланган. Россия империяси аждодларимизнинг ҳар қандай қаршилик ва норозилиklarини бостириш учун доимий равишда ҳарбийлар ва полиция кучига таяниб келган.

⁶⁹ Ўша жойда, 275-бет.

⁷⁰ Бродский Л. К 35 летию городского общественного управления. Т. 1912. 6-бет.

1869-1887 йилда шаҳарнинг “янги” қисмида полициячилар вазифасини миршаб ва унинг ёрдамчиси бошқарарди. 1884 йилгача полиция хизматини “қўшиндаги қуйи амалдорлар”⁷¹ бажарарди, кейин эса у эркин ёллаш йўли билан 80 нафар одам таркибида тузиладиган бўлди.

1882 йилда полиция бошқармаси шаҳар ҳоқими, унинг ёрдамчиси котиблари, полиция командаси, 12 йигит ва бошқалардан ташкил топган⁷².

Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги низомга кўра, 1887 йилда шаҳарнинг “янги” қисми полиция бошқармаси шаҳар бошлиғига бўйсунарди, бошқа жойларда эса полицияга уездларнинг бошлиқлари раҳбарлик қиларди. Полиция қўриқчилари маошига харажатлар земство⁷³ солиғи ҳисобидан қопланарди, кейинроқ эса бу эҳтиёжларга маблағларни маълум қисми шаҳар даромадидан ажратиладиган бўлганди. Сўнгра полиция маоши бутунлай шаҳар даромади ҳисобига ўтиб кетганди. 1912 йилдан бу харажатларнинг ярми хазина ҳисобига ўтказилди⁷⁴.

XIX аср охири XX аср бошида чор маъмурияти миллий-озодлик ҳаракатларининг кучайиши сабабли полиция бошқарувини мустаҳкамлашга имкон берувчи қатор чора-тадбирларни кўрди. 1893 йилда махфий полиция ташкил этилди, 1907 йилда эса генерал-губернатор идораси қошида махфий полиция ташкил этиш бўйича махсус бўлим тузилди. 1907 йилдан Туркистон райони муҳофаза бўлими (ТРОО) таъсис этилди, у ҳар қандай оммавий чиқишни бўғишга қаратилганди.

Гарчи Тошкент шаҳрига ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқи берилиши катта воқеа ҳисоблана-да, у бор кучи билан ишлай олмас эди. Бунга Дума аъзолари орасида “сиёсий ва фуқаролик бурчни тўла тушуна оладиган етук”⁷⁵ кишилар йўқлиги сабаб эди. Аъзолар ичида ўз мавқеидан гаразли мақсадларда фойдаланишга интилувчилар оз эмасди. Бошқа томондан юқори лавозимдаги шахслар шаҳар бошқармаси ва Думаси фаолиятига ҳам қизиқар эдилар. К.К.Пален тафтишининг кўрсатишича (1908-1909 йй.), вилоят маъмурияти томонидан “бу муассасалар қонуний хатти-ҳаракатлари устидан

⁷¹ Добросмыслов А.И. кўр. асар. 98-бет.

⁷² Россия Давлат Марказий тарих архиви. 1396-Ф. 1-рўй. 14-иш. 98-бет.

⁷³ Уша жойда.

⁷⁴ ЎзР МДА 27-Ф. 1-рўй. 451-иш. 36-бет.

⁷⁵ Всеподданнейший отчет по Туркестанскому генерал-губернаторству. 1889-1895 гг. Спб. 1895. 48-бет.

деярли ҳеч қандай назорат ўрнатилмаган ва уларнинг фаолиятини ўша Дума таркибидаги тафтиш ҳайъатларигина назорат қилади, бунинг оқибатида гоҳо суиистеъмолликлар фош этилиб қоларди, аммо шаҳар газнасидаги моддий зарарларни қоплашга энди кеч эди⁷⁶. Яна таъкидланадиги, инспектор кўрсатмаси билан 1905 йилда ўтказилган тафтиш ҳам ҳеч қандай натижа бермаган. Шу билан бирга шаҳар маҳкамаси фаолиятида бирлик ва ҳамжиҳатлик йўқ эди⁷⁷.

Молия ҳисоботи ҳам ёмон аҳволда бўлган, маблағларни совуриш ва суиистеъмол қилиш авж олган. Булар барчаси Дума олдида турган вазифаларнинг бажарилишига салбий таъсир кўрсатган. Шундай воқеалар ҳам бўлганки, Думада кўплаб амалдорлар чиқиб кетганидан кейин 38 тагача қисқарган. Лекин маҳаллий аҳоли вакиллари олдингидек 24 талигича қолаверган, бу Думада масалаларнинг ҳал этилишида улар таъсирини ортишига олиб келган⁷⁸.

1877-1914 йилларда даврида шаҳар Думасининг 1280 мажлиси бўлиб ўтган. Унинг 9 сессияси давомида иштирок этган аъзолар сони 404 нафар одамни ташкил қилган⁷⁹. XX аср бошидаги маълумотларга кўра, Дума иши: бюджет, юридик, заём ҳақидаги молия, баҳолаш, сув қузури, электр тармоғи, трамвай, боғдорчилик ва тафтиш ҳайъатлари бўйича олиб борилган. Шунини таъкидлаш жоизки, шаҳар бюджети фақатгина турли йиғимлар тушумидан ташкил топган. Бу ҳақида А. Добросмыслов⁸⁰ келтирган маълумотлардан билиб олишимиз мумкин. (2-жадвал).

⁷⁶ Пален К.К. кўр. асар. 380-бет.

⁷⁷ Ўша жойда

⁷⁸ Пален К.К. кўр. асар. 380-бет.

⁷⁹ Энг кекса аъзолар: Мақсудхўжа Отахўжаев, Хамидхон Турсунхўжаев, Г.Е. Абрамсон, А. В. Букраба, Саидкарим Саидазимбоев, А.Д. Рядов, А.К. Гуринов, Алиеулибек Жўрабеков, Асил оқсоқол Расулмухамедов ва бошқалар бўлган.; ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 41-бет.

⁸⁰ Добросмыслов А. И. Кўр. асар. 128-бет.

2-жадвал

Даромад турлари	10 йил ичидаги даромадларнинг умумий миқдори		Ўртача йиллик даромад	
	рубл	тийин	рубл	тийин
1	2	3	4	5
1. Шаҳар солиқ тўловлари (бозор, кўча, ва майдонлардаги жойлардан тушум, шаҳар дорихонаси, қушхона ва шаҳар мулклари ва тарозиларни ижарага беришдан тушадиган даромадлар)	1861975	70	186197	57
2. Шаҳарнинг туб аҳолисининг кўчмас мулки ва баҳолаш йиғимига қаршли давлат биноларидан олинадиган солиқ.	861581 ¹	7	86158	107/10
3. Савдо ва турли саноат харажатлари йиғими (савдогар ва казаклар гувоҳномалари, савдо ва саноат муассасаларига берилган чипталардан, спиртли ичимликлар йиғими ҳақидаги низом бўйича бериладиган институтлардан, тамаддихоналар, ошхоналар, карвонсаройлар ва ташқаридан келтирилган саноат молларидан тушадиган йиғимлар).	315395	33	315395	3/10
4. Турли тушумлар (жарималар, пенялар, устамалар ва ҳ.к.)	2033594	19		
5. Касалхоналар қурилишига земство йиғимидан шаҳарга бериладиган нафақа	25000	2	2500	-
6. Сметадан ташқари харажатлар	71530	52	7153	51/5
7. Тасодифий харажатлар ва заёмлар	127795 ²		12779	58 2/1
¹ Бу модда бўйича даромадлар аслида 2000000 рублга етган.				
² Шундан 125000 рублини заёмлар ташкил этади				

10 йил ичида (1898-1908 йй.) Дума бюджети 5.296.872 рублни, ўртача йилига 519.687 рублни ташкил этади. Даромаднинг энг муҳим манбалари савдо, қушхона, дорихона йиғими, шаҳар мулки ва тарозиларни ижарага беришдан тушган йиғим ҳамда шаҳарликлар кўчмас мулки ва давлат бинолари солиғи ҳисобланган. Жарима, пеня, устамалардан ҳам талай даромад олинган. Бошқа шаҳарлардан фарқли ўлароқ Тошкент тарози йиғимларидан озод эди.

Қуйидаги 3 - жадвал Тошкент бюджетининг харажат турлари ҳақида маълумот беради⁸¹.

Харажат турлари	10 йил ичи- даги харажат- лар умумий миқдори		Ўртача йиллик даромад	
	рубл	тийин	рубл	тийин
1	2	3	4	5
1. Шаҳар ижтимоий бошқарувига бериладиган маош (шаҳар маҳкамаси, савдо депутацияси, савдо полицияси ва кўчмас мулк баҳоловчилари).	646041	2	64604	101/5
2. Ирригация маоши (ирригация маъмурияти маоши, ирригация қурилиши ва иншоотлари харажатлари).	256326	31	25632	631/10
3. Шаҳарни ободонлаштириш(қурилиш-йўл харажатлари, шаҳарни ёритиш тизими, бозор қурилиши ва ҳ.к.).	931658	15	93165	64
4. Санитар бўлими (шаҳар дорихонаси, амбулатория муолажахоналари, касалхона, тиббий ходимлар, қушхоналар назорати ва юқумли касалликларга қарши кураш харажатлари)	855385	10	85538	51
5. Полиция харажати (ходимлар маоши, жамоат-полициячилар уйлари харажатлари, уларни ёритиш ва иситиш ва ҳ.к.)	605937	27	60593	727/10
6. Халқ таълими	414280	2	41428	
7. Хайрия жамияти	61676	36	6167	63 3/5
8. Уйлар тўлови	101557	88	10155	78
9. Турли харажатлар	148681	51	14868	65

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, харажат моддалари орасида биринчи ўринда шаҳарни ободонлаштириш турибди (931.658 рубл), кейин тиббий хизмат (855. 385 рубл) ва шаҳар ижтимоий бошқаруви харажати (646.041 рубл). Халқ таълимини молиялаштиришга келсак, у атиги 414280 рублни ташкил этган, ҳолбуки полиция харажати 605937 рублга етган. Кейин Дума бюджети ортиб бораверган. Унинг харажат қисми 1909 йилда 851 минг рублни, 1910 йилда 903 минг рублни, 1911 йилда 1.110 минг

⁸¹ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 45-бет.

рублнн, 1912 йилда 1.248 минг рублнн, 1913 йилда эса 1.438 минг рублнн ташкил этган⁸².

Кўриниб турганидек, аста-секин харажатлар йилига 1 млн.дан ортиб борган, бу шаҳарнинг кейинги ривожланиши ва Дума фаолиятининг фаоллашуви билан боғлиқ бўлган. Шаҳар ўз маблағларидан яна қамоқхоналарни ёритиш харажатиини ҳам кўтарган, ҳолбуки у мавжуд низомга кўра, давлат хазинасидан таъминланиши керак эди. 1914 йилда қамоқхоналарни ёритиш учун харажатларга Дума 11057 рублнн сарфлади. Бундан ташқари, бошқа шаҳарлардан фарқли равишда Тошкент шаҳри давлат солиғи ва земство тўловини ҳам тўлаши керак бўлган⁸³. Масалан, 1907 йилда у 53499 руб давлат солиғи тўлаган, бутун Фарғона вилояті эса атиги 44000 руб тўлаган. Тошкентда земство солиғи 1908 йилгача 42 минг рубга яқин бўлган, Самарқандда эса 1907 йилда атиги 761 руб, бутун Фарғона шаҳарлари биргаликда 7,5 мингга яқин тўлаган.

Дума фаолиятида яна бошқа қийинчиликлар ҳам бўлган. Масалан, Тошкент шароитида ирригация тизимлари, катта ва кичик ариқлардан ўтган кўприклар қуришга катта маблағлар талаб этиларди. Кўчалар ободончилиги учун ҳам кўп харажат кетарди. Бу борада 1909 йилда шаҳар ҳокими Н. Маллицкий шаҳарнинг ёйилиб кетиши, шу билан бирга йўлларни тартибда сақлашдаги қийинчиликларни таъкидлаб ўтди. Унинг айтишича, ёзда йўлларнинг устки қисми тупроққа айланиб, озгина ҳаракатдан ҳам самога чанг-тўзон кўтарилган, қишда кўчалардаги турпоқлар чили-чили лойга айланиб, отлар ботиб қолган. Тош йўллар ва катта йўллар лойга тез қорилган. Кўчалар, ҳовлилар, боғларда кўчатлар кўп ўтқазилганидан ифлос япроқлар янада кўп ташвиш орттирган. Шу боис тозалаш ишларига кўп меҳнат ва маблағ сарфланган⁸⁴. Н. Маллицкийнинг қуйидаги эътирофи қизиқиш уй отмай қолмайди: “Ўлканинг бошқа шаҳарларида уезд бошлиқлари маоши хазина ҳисобидан бўлган, бизда, Тошкентда эса маҳаллий аҳолига нисбатан ўз ҳуқуқи бўйича уезд бошлиғига (идораси билан бирга) тегишли (12272 рубл) шаҳар бошлиғи маоши бутунлай шаҳар бюджети зиммасига юклатилган”⁸⁵. Бу ҳам етмагандай Дума маъмурий бинолар ва қароргоҳларни ободонлаштириш билан ҳам шуғулланган. Н. Маллицкий ёзади: “Ниҳоят Россияга қарашли Ўрта Осиё худудининг пойтахти сифатида

⁸² ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 45-бет.

⁸³ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 43-бет.

⁸⁴ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 40-бет.

⁸⁵ Уша жойда, 42-бет.

Тошкентдан бошқа шаҳарларга қараганда кўпроқ талаб қилиниши ҳақида гапирмай туролмайман. Жумладан, ўлканинг катта бошлиқлари Самарқанд, Скобелев, Андижон ва ҳ.к.ларни ободонлаштиришдан кўра, кўпроқ ўзларининг қароргоҳларини обод қилишга эътибор бермоқдалар⁸⁶”, деб бежиз ёзмаган.

Гарчи ўз фаолиятининг барча босқичларида Дума самарали ишлай олмаса бўлса-да, у умуман шаҳар ривожига сезиларли даражада ҳисса қўшди. Айниқса у, С.Р. Путинцев ва Н. Маллицкий ҳоким бўлганида муваффақиятли фаолият кўрсатди.

Шуни кўрсатиб ўтиш жоизки, Тошкент XX аср бошида Россияда 1870 йилдаги шаҳар низоми сақланиб қолган ягона шаҳар эди, бунга кўра шаҳар жамоатчилик бошқаруви унга берилган ваколат доирасида мустақил равишда фаолият кўрсатган. 1892 йилдаги шаҳар низоми Тошкентга қўллашга кўп мартаб уринган, бу билан у Думани узил-кесил ўз кўнгирчоғига айлантиришни мақсад қилиб қўйган эди. Думанинг бутун фаолияти вилоят ва умуман ўлка юқори маъмурияти назорати остида бўлишига қаршилик қилмади. Бу низоми қабул қилиш Петербургдаги бюрократик расмиятгарчилик туфайли жуда чўзилиб кетди⁸⁷.

1.3. Ободончилик ва маиший хизмат

Шаҳар “янги” қисми пайдо бўлганининг дастлабки йилларидаёқ унинг ривожланиши учун ободончилик бўйича қатор тадбирлар амалга оширилди. Энг аввало ирригация тизимини яратини бўйича катта иш олиб борилди.

1865 йилда ҳарбий ҳаракатлар даврида, Тошкентни босиб олиш арафасида Черняев фармойиши билан Чирчиқнинг ўнг соҳилидаги Ниёзбек тўғони буздирлиб, шаҳарнинг “эски” қисми сувдан маҳрум этиб қўйилган эди. Бу эса кейинчалик шаҳарнинг “янги” қисмига ажратилган ҳудудда ҳам сув таъминоти масаласида катта қийинчиликларни туғдирди. Шу боис 1868-1869 йиллар тўғонни тиклаш бўйича катта ишлар олиб борилди. Унда 12 минг одам, жумладан тошкентликлардан ҳам кўплаб кишилар иштирок этди⁸⁸. Шу билан баробар Салор дарёсида ҳам тўғон барпо этилиши билан

⁸⁶ Ўша жойда, 43-бет.

⁸⁷ Н. Г. Маллицкий 1892 йилги Шаҳар Низоми мазмунини қуйидагидек изоҳлайди: Губернаторлар ва вазирлар шаҳарнинг мутлоқ қозиларига айланишиди, маҳаллий аҳоли доимий ёрдамга муҳтож, ўз-ўзини эплай олмайдиган гўдак аҳволига тушиб қолганди”.

⁸⁸ Добросмыслов А.И. кўр.асар. 181-бет.

Шибли аригига ҳам сув кела бошлади. Булар барчаси Тошкентнинг ҳам “янги” ҳам “эски” қисмини сув билан таъминлашда катта аҳамиятга эга эди. Шаҳарнинг асосий сув томири Бўзсув (Анҳор) бўлиб, ундан Салор, Шивли, Қорасув, Гадроган, Кайковуз суғориш каналлари тармоғи ўтиб, умумий узунлиги 210 верстни ташкил этарди. Гадроган шаҳарнинг “янги” қисмини суғорарди ва Шиблининг чап соҳили билан чегараланар, Саперная кўчасидаги эски мозор охири берк кўчагача борарди. Ундан Косьяновская ва Андреевская кўчаларини дала ҳовли қисмигача давом этарди. Фаустовская берк кўча атрофидан генерал-губернатор дала ҳовлисигача ва қалъа ҳудудидаги ерларни Ракат дарёси суғорарди⁸⁹. Шибли ариги Духовская кўчаси ва Салор ва Шибли ариғлари ўртасидаги анҳорга, Саперная кўчаси қисмига, Дала ҳовли (Дачная) кўчасига, Мирзаободга, Эскимозор берк кўчасигача бўлган ҳарбий госпитал ва Эскигоспитал кўчасига сув берарди. Оққўрғон ариғи ҳам муҳим сув манбаи ҳисобланарди. У Шибли ўртасидаги ерларни, Пушкин ва Қўйлиқ кўчаларини, қисман Москва кўчаларини суғорарди⁹⁰.

Бундан ташқари шаҳар “янги” қисми Дархон, Посра, Қорасув, Полвон, Чилдўхтархон ва бошқа ариқлар сувидан фойдаланарди. Улардан турли кўчалар, боғлар, ҳовлилар, хиёбонларга кўплаб катта-кичик ариғлар тармоғланиб кетарди.

Шундай қилиб, шаҳар “янги” қисмининг марказий минтақалари сув билан яхши таъминланган бўлиб, у ерларни ўзлаштириш ва ободонлаштиришга қулай имконият туғдирди. Бунда шаҳар Думаси фаолияти катта рол ўйнаган, у ирригация ишларига ўз бюджетининг талай қисмини ажратган. Масалан, бу мақсад учун 1909 йилда 46973 руб, 1914 йилда 56000 руб харажат қилинган⁹¹. Сув тақсимлашни йўлга қўйиш учун махсус катта ва кичик ариқ оқсоқоли лавозими таъсис этилган. Шаҳар ҳоқими Н. Маллицкий гувоҳлик беришича, “шаҳар жамоатчилик бошқаруви оқилона ишлатилган урф-одатларни ва маҳаллий ирригациянинг бутун тизимини сақлаб қолди, унга фақат иншоот ва техника ҳисоби ҳамда смета учун гидротехник мутахассислигини қўшди, холос. 1909 йилда гидротехник қидирувлар ёрдамида Бўзсув ариғининг иккинчи боши яратилди. Шундан буён жазирама ёзда сувдан фойдаланиш танаффуси кузатилмайдиган бўлди, илгарилари бу танаффус 1,5-2 ойга чўзиларди”⁹².

⁸⁹ ЎзР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 23-бет.

⁹⁰ Ўша жойда, 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 57-бет.

⁹¹ Ўша жойда, 204-бет.

⁹² Ўша жойда.

Шундай қилиб, сувдан фойдаланишда эски, маҳаллий усуллар асос қилиб олинганди, у янги усуллар билан яхши уйғунлашиб, ўлка сув хўжалигида тараққиётидаги муҳим ҳодиса бўлди.

1868 йилда шаҳар “янги” қисми учун шаҳар ташқарисидан оқиб ўтувчи дарёдан ажралиб чиққан Оққўрғон каналидан сув қузури ётқизиш лойиҳаси тузилган эди. Бу қувор тахминан қиймати 48000 руб эди. Бир верст узунликдаги қувор 6 йил қурилди. 1873 йилда бу ишга бош-қош бўлган Глинка-Янчевский генерал-губернаторга қилинган ишлар смета қийматидан ошиб кетганини айтади. Генерал-губернатор қўшимча яна 13509 руб пул ажратади⁹³. 1875 йилдагина қувор қуриш ниҳоясига етгани ва ундан фойдаланиш мумкинлиги эълон қилинди. Бироқ текширув чоғида қувор мустаҳкам қурилмагани, ўз вазифасини бажара олмаслиги ва қурилиш ишлари ўлда-жўлда олиб борилгани маълум бўлди⁹⁴. Қувурни мустаҳкамлаш ва ишни охирига етказиш учун яна 100000 рубл керак бўлишини аниқлашгач иш тўхтади. Шаҳар сув қуворисиз қолди. 1882 йилда бу иншоот фойдасизлиги туфайли 745 рублга сотиб юборилди. 1884 йилда қувор қурилиши тўлалигича шаҳарга юклатилди ва кейинчалик батамом йўққа чиқди⁹⁵.

Шаҳар аҳолиси ариқ сувларидан, шунингдек насосли қудуқ ёки артезан қудуқлар сувидан фойдаланарди. Сувни бочкаларда сувкашлар таширди. У челақаб сотиларди. Головачев булоқларидан 20 минг челақ сув олинарди. Шаҳарнинг “янги” қисмида 1889 йилда 80 қудуқ бўлиб, шулардан 70 таси хусусий ва 10 таси жамоатники эди. 1909 йилда қудуқлар миқдори 472 тагача ортди. Ўша йилнинг ўзида шаҳарнинг турли жойларида 10 та ёпиқ қудуқлар қурилиб, уларнинг бир қисми қониқарсиз аҳволда эди.

Сув таъминотининг барча манбалари санитарияга хилоф аҳволда бўлиб, аҳоли ва ҳарбий қўшин орасида ичтерлама (қорин тифи) касали тарқалишига сабаб бўлган. Масалан: 1890 йилда Тошкент гарнизони орасида 350 касалланиш ҳолати аниқланган бўлиб, шундан 47 таси ўлим билан тугаган⁹⁶. Бу ҳол шаҳар Думаси мажлисида сув қузури қуриш масаласини қайта-қайта кўтарилишига сабаб бўлган. Турли вариантлар таклиф этилган. Жумладан, 1910 йилда Н. Маллицкий сув қузури зарурлигини уқдирган, у оқава қувурсиз бунақа сув қузури қурилишининг ўзиёқ тупроқнинг ифлосланишига, ҳаво ва ер

⁹³ Добросмыслов А.И. кўр.асар. 147-148-бетлар

⁹⁴ Ўша жойда, 148-бет.

⁹⁵ Маев Н.А. кўр.асар. 128-бет.

⁹⁶ УзР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 24-бет.

ости сувининг заҳарланишига олиб келишини тушунтирган. Аммо бунга 10-15 млн.рубл маблағсиз эришиб бўлмаслиги, шаҳар бюджети бундай харажатни кўтара олмаслигини айтган. Шу бонс шаҳар ҳудудида сув қувури эмас, бир қанча сув тарқатувчи будкалар қуриш таклиф этилган⁹⁷.

Шаҳар бошқармаси 1912 йилда Тошкентга москвалик мутахассислар муҳандис Н. М. Бирюков, А. В. Кондрашев ва Ф. О. Гольцмани таклиф этинади. Турли манбалардан сув олиб ўрганилади. 1914 йил баҳорида сув қувури ётқизиш масаласи мутахассислардан иборат махсус ҳайъат томонидан кўриб чиқилади. Улар таклиф этган лойиҳа 180 минг рубл бўлиб, шундан 5000 рубли тўланган эди, жумладан маслаҳат учун 3000 рубл сарфланганди. Сув қувури қурилишини 25 йилга мўлжалланганди⁹⁸.

Сув қувури билан бирга оқова қувурлари қуриш масаласи ҳам муҳокама қилинганди. Бу йўналишида шаҳар бошқармаси яна бир қанча ишлар қилди, бироқ бари муваффақиятсизлик билан тугади. Масалан, Дума Тошкентга Москва оқова қувурлар бўйича бош муҳандис ёрдамчиси Н. А. Алексеевни таклиф қилди, у ҳеч бўлмаганда касалхона ва Воскресенский бозори атрофидаги жойларда оқова қувурлари қурилиши бўйича дастлабки хомчўтни қилиши лозим эди⁹⁹. Бироқ бу уриниш ҳам зое кетди. Маблағ ва ашё еттизмаслиги сабабли шаҳарда канализация ва сув қувури қурилмай қолди.

Дастлабки йилларда шаҳарни ободонлаштириш ишлари ҳам айтарли яхши эмас эди. 1866 йилда ташкил этилган шаҳар қўмитаси асосан ер тақсимлаш ва унинг эвазига пул ундириш ишлари билан шуғулланган. Қўмитанинг ўз молиявий маблағи унча катта эмасди. 1867 йилда кўчаларни тозалашга 25 рубл, 1868-1869 йилларда кўприклар қуришга 559 рубл, 1869 йилда кўча ёқаларига кўчат ўтказишга 1700 рубл, шаҳар қўмитасини таъминлашга 350 рубл ажратилганини айтиш kifоя¹⁰⁰. Кўришиб турганидек, бюджетнинг катта қисми шаҳарни кўкаламзорлаштиришга сарфланган.

Шаҳарнинг «янги» қисмида на йўлакчалар, на тош йўл бор эди. Сув сепилиб турилишига қарамай ёзда чанг бўларди, чунки кўча ҳаракатларидан, кўча ва майдонларда бинолар камлигидан чанг тез ҳавога кўтариларди. Қишда арава ва отлар лойга ботар эди, бир жойга бориш ғоят қийин бўлиб кетарди. Гоҳо тунда аравада меҳмондан

⁹⁷ Ўша жойда, 2231-Ф. 1-рўй. 171-иш. 16-бет.

⁹⁸ Ўзр МДА 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 25-бет.

⁹⁹ Ўша жойда.

¹⁰⁰ Добросмыслов А.И. Ўша асар. 110-бет.

уйига қайтаётган эски шаҳарликлар аравани қолдириб, қоронғида яёв қайтган вақтлари ҳам бўлган¹⁰¹.

1868 йилда биринчи бўлиб Черняев кўчасига тош ётқизилди. 70-йиллардан бошлаб кўчаларга тош ётқизиш, йўлкалар ва ўтиш жойлари барпо этиш ҳийла жонланди. Кўчаларнинг икки-учтасидан ташқари шаҳарнинг барча кўчалари қишда лойлигидан юриб бўлмас, ёзда чанг бўларди.

80-йилларда кўчалар режалаштирилди ва 52 верст узунликдаги кўчага шағал тўшалди¹⁰². Шағални шундай тўшаб қўяверишнинг натижаси яхши бўлмади, йўллар тезда бузилар ва йўлларда чуқурликлар ҳосил бўлар, қишда сув-лойга тўлиб қоларди. Шу боис шаҳар бошқармаси арзониға учиб, кўчаларга шағал ётқизмай, тош терилган кўчаларни қура бошлади¹⁰³.

1884 йилдан 1888 йилгача кўзда тутилган 67 верст ўринга атиги 27 верст кўчага шағал тўшалди. Соборная, Салор проспекти, Константинов хиебони, Қўқон ва Хива кўчаларининг бир қисми бўйлаб 550 сажен йўл қайтадан тикланди.

1890 йилда кўчаларни таъмирлаш ва қуриш ишлари тўхтатилди. Бироқ Духовская, Маҳрам, Шайхонтоҳур кўчаларидан кўнка ўтказилиши муносабати билан тош ётқизилди. Бундан ташқари, Молия (казенная) палатасидан Кауфман кўчасигача бўлган Хива кўчасига ҳамда Романов кўчасининг бир қисмига ҳам тош терилди¹⁰⁴.

1906 йилда юкли ҳаракат ўсиши ва икки темир йўл линияси очилиши муносабати билан Константинов хиебони ва Тошкент жанубида кўчаларни қайтадан тартибга солиш ҳақида фикр юритила бошланди. Шундан кейин кўчаларга тош териш шаҳарнинг ҳар иккала қисмида ҳам кенг қулоч ёйди. 1906 йилда 4029, 1907 йилда эса 6224 кв.сажен кўчага тош терилганди.

1907-1908 йилларда шаҳар кўчаларига тош териш бўйича бош режа тузилган. 1908 йилда 10283, 1909 йилда 16.342, 1910 йилда 16.427, 1912 йилда 24.455, 1913 йилда 22.654, 1914 йилда 21.983 квадрат сажен йўлга тош ётқизилган. 1914 йил маълумотларига кўра, Тошкентдаги умумий тош ётқизилган ҳудуд тахминан 168.000 кв.саженни ташкил этган¹⁰⁵.

Шаҳар “янги” қисмидаги ҳамма кўчаларини лойиҳаси билан 273 минг кв. сажен йўлга тош териш кўзда тутилган¹⁰⁶. Шаҳарда

¹⁰¹ Очерки истории Ташкента... 17-бет.

¹⁰² ЎзР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 447-иш. 99-бет.

¹⁰³ Пален К.К. кўр.асар. 98-бет.

¹⁰⁴ ЎзР МДА 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 7-бет

¹⁰⁵ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 201-бет

¹⁰⁶ Россия Марказий Давлат ҳарбий-тарих архиви. 1396-Ф. 1-рўй. 93-иш. 39-бет.

йўлкалар умуман йўқ эди. Фақат 1910 ва 1911 йиллардагина йўлкалар қуриш ҳақида мажбурий қарор қабул қилинган эди. Бу қарор ишни ривожлантиришга имкон туғдирди. Йўлкаларга тош териш уй соҳиблари зиммасига юклатилди.

Маълумки, Тошкентнинг «янги» ва «эски» қисмида кўплаб катта ва кичик ариқлар бўлган. Уларга кўприклар қуриш анча маблағ ажратишни тақозо этган, чунки бусиз кўнгилдагидек йўл қуриш имкони бўлмаганди. Шу йўналишда Дума бир қанча ишларни амалга оширди. 1907 йилда шаҳарда 348 кўприк бўлиб, шундан 13 таси бетон, 4 таси тош¹⁰⁷ кўприк эди, 1914 йилда улар сони 450 гага етди¹⁰⁸.

Шаҳарнинг «янги» қисмини кўкаламзорлаштириш бўйича айниқса Бўзсув ва Шибли ариқлари оралиғида кўп ишлар қилинган. Тошкент «янги» қисмига асос солинган дастлабки йилдаёқ бу ерларда турли навдаги дарахт кўчатлари ўтқазилган. Бу борада бир муаллиф: «Яйдоқ, қуёшда тандирдай қизиган, янтоқ босган далада дастлабки Тошкент аҳолиси уйлар қураётган экан, дов-дарахт ва сояни жуда қадрлар эди, уларнинг қилган биринчи иши дарахт ўтқазини бўлган»¹⁰⁹. 1867 йилдаёқ шаҳар яшил либосга чўлганган ва кишида ажойиб таассурот қолдирарди¹¹⁰. Кейинчалик маъмурият ва шаҳарликлар ҳам кўчалар, майдонлар, хиёбонларни кўкаламзорлаштиришни кенг қулоч ёйдириб юборганлар. Натижада шаҳар «янги» қисми ўзининг кўркемлиги ва ҳамма жойда ҳавосининг тозаллиги билан шўҳрат қозонди. Гувоҳнинг айтишича, турли навдаги дарахтлар шаҳарни катта боғга ўхшатиб юборди¹¹¹ деб тасвирласа, яна бир муаллиф эса Тошкентнинг ихчам ва гиштли уйларини бағрига олган дарахтзорлар ҳавони мусаффо қилиб туради¹¹², деб ёзган эди.

Мингўрик боғи шаҳарликларнинг ягона сайр қиладиган жойи бўлиб, у XIX асрнинг 20-йилларида вужудга келган. 1843 йилда боғ ўртасида йўл ётқизилди ва аста-секин боғ йўқолиб кетди. Унинг ўрнига бошқа боғ ва хиёбонлар юзага келган.

1882 йилда шаҳар бошқармаси ташаббуси билан «янги» қисмда шаҳар боғи яратилиб, (ҳозирги Шаҳар ҳокимияти боғи ўрнида) майдони 17.600 кв. сажени ташкил этган. Боғга асос солишда

¹⁰⁷ ЎзР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 176-иш. 2-бет.

¹⁰⁸ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 10-бет.

¹⁰⁹ Очерки истории Такшкента. 14-бет.

¹¹⁰ Русский инвалид. 1867 г. № 94.

¹¹¹ Костенко Л.Ф. Туркестанский край. Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа. Спб. 1880. 411-бет.

¹¹² Маев Н.А. кўр. асар. 130-бет.

шаҳарнинг турли вакиллари иштирок этган. “Боғ яратини, -деб ёзганди бир муаллиф, - тантана билан бошланди ва дастлабки икки дуб дарахти боғ ичкарисидаги дарвоза олдига боғ яратувчилар И. И. Краузе ва А. С. Введенский томонидан ўтқазилди. Улкан мажнунтолларни тантанага таклиф этилган меҳмонлар ўз қўлларини билан ўтқаздилар.

1883 йили Александровский боғига (ҳозирги Мовароуннаҳр кўчаси) асос солиниб, унинг майдони 12.880 кв.саженини ташкил этган.

Кауфман хиёбони «янги» шаҳар марказида жойланган бўлиб, бу хиёбондан радиус йўналишида Кауфман проспекти (Сайилтоҳ), Пушкин, Қўйлик (И.Охунбобоев) кўчалари тарқалган. Хиёбон марказига Кауфман ҳайкали қўйилган. Хиёбонда турли нав дарахтлар, жумладан қайрағочлар экилган. Ҳар йили бу ерда турли қизиқарли кўргазмалар ўтказиб турилган.

Ўрда хиёбони 1890 йилда Романов (Буюк Турон) кўчаси ва Обух проспекти кесинган жойда, кичкина Ўрда бозори ўрнида барпо этилган. Черняев уйи атрофида Черняев боғи вужудга келган. 1911 йили Дума қарори билан 1-полкка бу ерда черков қуришга рухсат берилган.

1839 йилда Иосиф-Георгиевский собори қошида яна бир хиёбон пайдо бўлган. Бу ердаги майдонда Тонкент гарнизони қўшинларининг байрам парадлари ўтказиб турилган.

Пушкин хиёбони 1904-1905 йилларда Хива бозорчаси ўрнида генерал Шороховнинг шахсий маблағи ҳисобига барпо этилган. Бундан ташқари, генерал-губернатор уйи ва дала ҳовлиси қошида, расадхона қошида, турли муассаса ва идоралар қошида боғлар бўлган.

Шаҳардаги ариқларнинг ҳар икки томонидан оқ герак, оқ акация, қайрағоч, хитой шумтоли, тут ва тол экилган. 1908 йилнинг ўзида ариқлар четига 7118 туп дарахт ўтқазилган.

1868 йилда Москва (ҳозирги Амир Темури) ва Воронцов (ҳозирги Х.Сулаймонова) кўчалари муюлишида Ҳарбий йнгилиш (ҳозирги Офицерлар марказий уйи) биноси қурилди, 1893 йилдан эса жамоатчилик кенгаши ўз фаолиятини бошлади. Шаҳарнинг «янги» қисмидаги (эски шаҳарда боғлар йўқ эди) боғларда турли халқ ўйинлари ташкил этиларди: арғамчи ўйинлари, мукофотли от пойгалари, қон ичига кириб югуришлар ва ҳ.к. Бу ерга эски шаҳар аҳолиси ҳам келиб турган.

1912-1915 йилларда кўпгина боғ ва хиёбонлар зарурий маблағлар ва эътибор йўқлигидан ҳувиллаб қолди.

Шаҳар ҳокимияти шаҳарни ёритиш масалалари билан шуғуллана бошлади. 1905 йилда Дума мажлисида шаҳарни ёритиш масаласи бўйича йиғилиш бўлиб ўтди. Йиғилиш қарорига биноан «янги» қисмининг баъзи бир марказий кўчалари учун керосинли фонуслар ўрнатилди. Кейинчалик бошқа кўчаларга ҳам керосинли фонуслар ўрнатилди. 1908 йилги маълумотларга кўра, шаҳарда 310 та керосинли фонуслар ва 794 та оддий фонуслар бўлган¹¹³. Кейинчалик улар миқдори ортган. 1912 йилда керосинли фонуслар 515 та, оддийлари 906 (шундан 800 таси эски шаҳарда) бўлган¹¹⁴. Ёритишга кетган пул маблағлари 1908 йилда 30-40 минг рублни ташкил этган.

Аста-секин ёритиш воситаларини электр тармоғи билан алмаштириш масаласи ҳам ўз ечимини топа бошлади. «Янги» қисмдаги керосинли фонарларни эски шаҳарга беришга қарор қилинди.¹¹⁵

1908 йилда электростанция қурилди ва у Николай Константинович уйи ва Романов (Буюк Турон), Кауфман (Сайилгоҳ агрофи), Самарқанд ва Ворошцов (Х.Сулаймонова) кўчаларини ёритишга хизмат қилди¹¹⁶. Шаҳар Думаси бутун шаҳарни электр билан ёритишни режалаштирган эди. Шу мақсадда у «Электр ёритиш биринчи жамият»и тузилди ва электростанция қуриш бўйича тадбирларни ишлаб чиқди. Бироқ жамиятнинг бу мақсадда 10 минг рубл ажратишни сўраб қилган илтимосига генерал-губернатор рад жавобини берди¹¹⁷. 1912 йилда тадбиркор В.П. Павлов томонидан электростанция қурилди ва у бир қанча саноат корхоналари ва хусусий хонадонларга хизмат қилди.¹¹⁸ Электр линиялари узунлиги 30 верстагача бўлиб, 3 мингта электр лампочкаларига қувват берган.

1914 йилда шаҳар Думаси шаҳарда электр ёритишни бундан кейин ривожлантириш режасини ишлаб чиқиш бўйича махсус ҳайъат тузди, бироқ биринчи жаҳон уруши бошлангач, бу масала ўз ечимини топмади.

1896 йилда Бельгия жамияти вакили Э. Дени билан 45 йилга кўнка (отлар билан ҳаракатланадиган бир вагонли транспорт воситаси) йўли қуриш ҳақидаги шартнома тузилди. Э.Дени ўз ҳуқуқини «Ташкент Трамвай» Бельгия аноним жамиятига топширди. Шаҳарда кўнка 13 йил фаолият кўрсатди ва икки йўналиш бўйича ҳаракат қилди. Биринчи линия 1901 йил 30 мартда, иккинчиси 1903 йил 5

¹¹³ Россия марказий давлат тарих архиви, 1396-Ф. 1-рўй. 93-иш. 1-бет.

¹¹⁴ Ўзр МДА. 37-Ф. 1-рўй. 541-иш. 11-бет.

¹¹⁵ Россия Марказий Давлат ҳарбий-тарихий архиви. 400-Ф. 1-рўй. 4026-иш. 2-бет.

¹¹⁶ Ўзр МДА. 17-ф. 1-рўй. 27828-иш. 33-45-бетлар.

¹¹⁷ Ўша жойда, 1-Ф. 17-рўй. 901-иш. 1-бет.

¹¹⁸ Ўша жойда, 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 54-бет.

апрелда очилди. Унинг умумий узунлиги 9 верст 90 сажан йўл бўлиб, 30 вагон, 170 хизматчи ва 230 оти бор эди¹¹⁹. 1900 йилда ташилган йўловчилар 1089 минг нафар одамни¹²⁰, 1909 йилда эса 4.843.407¹²¹ нафар одамни ташкил этди.

Конка темир йўл вокзалидан “эски” шаҳардаги бозоргача ва Романовская кўчасидан (ҳозирги Буюк Турон) “янги” шаҳардаги Сергиев черковигача (ҳозирги Ҳ.Олимжон майдони) хизмат қилган.

1907 йил 27 августда шаҳар Думаси Тошкентда электр трамвай ўтказишга “Тошкент Трамвай” Бельгиянинг жамияти билан шартнома тузишга қарор қилди¹²². 1908 йил сентябрида мазкур шартнома янги линиялар очилиши кўзда тутувчи режалар билан тузилди. Концессия муддати 45 йил эди. 1926 йилда шаҳар “Тошкент Трамвай» Бельгия жамиятидан трамвай сотиб олиш ҳуқуқига эга эди.

1910 йил 17 августда Куронаткин (ҳозирги Лоҳутий) ва Гоголь (ҳозирги Я.Ғуломов) хиёбонлари оралиғидаги жойда электр станцияси биносига асос солинди. Техник назоратни муҳандис В. С. Гейнцельман олиб борди.

Электр трамвайи ҳаракати 1912 йил 29 декабрда очилди. Тез ва қулай транспорт воситаси ҳисобланган трамвайлар кўчани кўнка вақтидаги 230 отга қараганда камроқ ифлослантирарди.

Воскресенский бозоридан турли томонларга умумий узунлиги 20 верст бўлган етти трамвай линияси тарқаган.¹²³ Агар 1912 йилда жамиятнинг “конка” трамвайидан ялпи тушум 260 минг рублни ташкил этган бўлса, 1913 йилда электр қувватига ўтилгач 504 минг рублгача ўсди. Йўловчиларни ташини ҳам кескин ошди. 1912 йилда у 5323 нафар одамни ташкил этган бўлса, 1913 йилда йўловчилар сони 10 млн. нафардан ошиб кетди¹²⁴. Енгил извошлар шаҳар транспортининг энг кенг тарқалган турларидан бири бўлган. 1909 йилда улар 355, 1910 йилда эса 387 нафар извошчи хизмат қилган. Бундан ташқари керосин ташувчи извошлар бўлган. 1909 йилда улар 221 та, 1910 йилда 151 та бўлган. Юк ташиндиган ўзбек арбалари (аравалари) кўп эди. Икки катта-катта йилдиракли арба 30 пудгача юк кўтарган. Арбакаш отга миниб олган. Шундай от арбалардан шаҳарда 1909 йилда 805 та, 1910 йилда 870 та эди¹²⁵. Яна шаҳарда юк ташини

¹¹⁹ Россия Марказий Давлат ҳарбий тарих архиви. 400-Ф. 1-рўй. 4026-иш. 22-бет.

¹²⁰ ЎзР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 9-бет.

¹²¹ Россия Марказий Давлат ҳарбий тарих архиви. 400-Ф. 1-рўй. 4026-иш. 22-бет.

¹²² Россия Марказий Давлат Тарих архиви. 1396-Ф. 1-рўй. 93-иш. 53-бет.

¹²³ ЎзР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 9-бет.

¹²⁴ Ўша жойда, 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 202-бет.

¹²⁵ ЎзР МДА. 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 26-бет.

бўйича бир неча идора ҳам бўлиб, улардан бири Тошкентнинг “эски” қисмида жойлашган.

XIX аср охирида шаҳарда велосипед пайдо бўлди. Н. А. Маевни ёзишича: “Энди Тошкент кўчаларида велосипедчини кўриш мумкин эди, хиёбонларда ҳар доим қариндошлариникига ёзги таътил ўтказиш учун кадетлар, гимназиячилар ва бошқа ўқувчилар велосипед учуриб юрар эдилар”¹²⁶. Шаҳар ҳокимияти “транспортнинг қулай ва ёқимли ҳаракат воситаси” сифатида велосипеддан фойдаланишни маъқуллар эди.¹²⁷ 1892 йилда «Тошкент велосипедчилар жамияти» ташкил этилган бўлиб, у велосипедни халқ орасида тарғиб қилишга ёрдам бериши керак эди. Жамиятни ҳарбий вазир Ванновский томонидан тасдиқланган низоми ишлаб чиқилган¹²⁸. Низомга кўра жамият, ўз аъзолари, уларнинг оилалари ва меҳмонлар учун баллар, маскарадлар, рақс ва мусиқа, вокал ва адабий кечалар, саҳна томошалари ва турли мусобақалар, масалан, шахмат, велосипед спорти, коньки ва ҳоказо бўйича мусобақалар уюштириши лозим эди¹²⁹. Кўриниб турибдики, жамият фаолиятига ўз расмий функцияси ишидан узоқ вазифалар ҳам кирган бўлиб, бу фойдадан холи эмасди. Айрим маълумотларга кўра, шаҳарда велосипедчилар адади 1909 йилда 614, 1910 йилда 762 тани ташкил этган¹³⁰.

Шаҳар ҳаётида телефон, почта-телеграф тармоғига шартнома асосида 1904 йил 9 январда асос солинди. У шаҳарга 18 йил, яъни 1922 йил 9 январгача тармоғни қуриш ва фойдаланишга ҳуқуқ берувчи ҳукумат билан шартнома тузиш асосида қурилган эди.

Тошкентнинг янги қисмида телефон 1892 йилдан ишлай бошлаган. Аввалига у фақат ҳарбий муассасалар ва ҳарбий идора бошлиқлари учунгина мўлжалланганди. 1893 йилда ундан шаҳар бошлиғи ва полиция бошқармаси фойдаланган. 1904 йил 1 сентябрдан унинг хизмат доираси кенгайган. Шаҳарда 180 та мижоз бор эди¹³¹. 1912 йилда абонентлар сони 710 тага етди, шулардан 97 таси бепул эди. Шаҳар телефони 8 ёшга тўлганида унинг абонентлари сони 4 баравар ортди. Бундан ташқари, шаҳарда 4 та телефон-автомат бор эди: темир йўл вокзалида, Тошкент темир йўл товар станциясида, Воскресенский бозорида ва шаҳар бошқармасида¹³². 1907 йилда телефон

¹²⁶ Маев Н.А. кўр. асар. 142-бет.

¹²⁷ Россия Марказий Давлат ҳарбий-тарих архиви. 400-Ф. 1-рўй. 1468-иш. 28-бет.

¹²⁸ Уша жойда

¹²⁹ Уша жойда

¹³⁰ ЎзР МДА 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 20-бет.

¹³¹ Бродский Л. кўр. асар. 57-бет.

¹³² Уша жойда.

тармоғини икки симли кабел тизимига ўтказиш ва абонентлар сонини кўпайтириш масаласи кўндалам қўйилди. Телефон тармоғини қайта жиҳозлаш шартномаси “Тошкент-Трамвай” Бельгия аноним жамияти билан тузилди ва бу ишга шаҳарга бегараз 45 минг руб микдориди суда берилди. Барча ишлар қиймати 77810 рубни ташкил этарди. 1907-1908 йилларда 58516 рубл сарфланиб, деярли барча зарур парса сотиб олинган. Телефонни қайта жиҳозлаш 1912 йилда тугалланган. Натижада у 1000 абонентга хизмат қила бошлаган¹³³.

1914 йилда 970 абонент бўлган, улар микдорининг камайишига сабаб: айрим ҳарбий қисмларнинг кетиши ва сафарбар этилишидир. Ҳаво кабелларининг умумий узунлиги 22,5 верст, ерости кабелли-4 верст эди. 33 телефончи қиз, 5 коммутатор, 15 шогирд қиз бўлган¹³⁴. 1910 йилдан телефон даромад келтира бошлаган. 1907 йилда улар 27638 руб, 1908 йилда 17372 руб, 1911 йилда 14129 руб, 1913 йилда 17806 руб. бўлган¹³⁵. Шунинг таъкидлаш жоизки, шаҳар телефон хизмати харажатлари катта бўлган. 1908 йилда у 17372 рублни¹³⁶, 1904-1908 йиллар ичида 193.332 рублни, даромадлар 171501 рублни ташкил этган¹³⁷.

Телефон тармоғи оз бўлса-да шаҳарнинг “эски” қисмига ҳам ўтказилган. У ерда 54 абонент бўлиб, 1900 сажан узунликдаги ерости кабелли эски шаҳар бозори ўртасидаги кабел қутчасига жойлаштирилган¹³⁸.

Телефон тармоғининг Тошкент шаҳар телефонига умумий тавсиф беришга ҳаракат қилган мудир маълумотларига кўра “икки симли тармоқ қайта жиҳозланиб, ваколатли шахслар фикрича яхши ва раво ишлай бошлаган, у Россиянинг кўп шаҳарларидагидан анча яхши бўлган, албатта иккала мамлакат пойтахти ҳамда Варшава, Одесса каби шаҳарлар бундан мустасно. У ерларда сигнал тизими марказий батарея бўйича ишлаган¹³⁹”.

1912 йилда телефон тармоғи 72 верстга чўзилган, шундан 11 верстини ҳаво кабелли ва 5 верстга яқинини ерости кабелли ташкил этган¹⁴⁰.

1873 йилда Тошкент билан Чимкент, Авлиёота, Верний, Семишлатинск ва Омск ўртасида телеграф алоқаси ўрнатилган. 1875 йилда телеграф симлари Тошкентдан Хўжандга, ундан Қўқон ва

¹³³ Нален К.К. кўр.асар. 91-бет.

¹³⁴ ЎзР МДА 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 12-бет.

¹³⁵ Ўша жойда, 176-иш. 12-бет.

¹³⁶ Ўша жойда.

¹³⁷ Россия Марказий Давлат тарих архиви. 1396-Ф. 1-рўй. 93-иш. 53-бет.

¹³⁸ Бродский Л. кўр.асар. 57-бет.

¹³⁹ Ўша жойда.

¹⁴⁰ Ўша жойда.

Самарқандга ўтказилган. Кейинчалик телеграф алоқаси ўлканинг барча йирик шаҳарларини бир-бири билан боғлаган.

1884 йилда Тошкент билан Каттақўрғон орқали Бухоро ўртасида телеграф алоқаси очилган. 1885 йилда Оренбург, Омск ва бошқа шаҳарлар орқали Марказий Россия билан телеграф алоқаси ўрнатилш режалаштирилган¹⁴¹. Туркистон телеграф округи бошқармаси Тошкентда жойлашган. 1897 йилда почта идораси телеграф станцияси билан ягона муассасага бирлаштирилган.

I класс Тошкент почта-телеграф идораси ана шу тариқа юзага келган.

Шуни таъкидлаш жоизки, почта бўлими 1868 йилда коммендантлик бошқармаси қошида қурилганди¹⁴². Кейинчалик у анча ривожланди. 1906 йилдаги маълумотларга кўра шаҳар: Чимкент, Туркистон, Перовск вокзали орқали борувчи ва Оренбург билан алоқани таъминловчи, у орқали эса Россиянинг турли губерналари билан боғловчи Тошкент-Теракли йўли; Тошкентга Еттисув вилояти билан боғловчи Чимкент-Қораболта йўли; Фарғона вилояти билан алоқани ўрнатувчи Тошкент-Хўжанд йўли¹⁴³ каби почта йўлларига эга бўлган.

Шундай қилиб, почта йўллари ва телеграф линиялари шаҳардан шимол, ғарб ва жанубга тарқалиб, уни жануби-шарқий Россия, ғарбий Сибир губерния шаҳарлари ва Туркистон ўлкасининг жанубий вилояти билан боғлаган¹⁴⁴. Телефон, почта, телеграфни пайдо бўлиши Россия империясининг ўлкани ўз измида сақлаш, бошқарини учун муҳим стратегик аҳамият касб этган. Бу борда бажарилган ишлар аввало шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган.

Қушхоналар очилиши шаҳар санитария-ветеринария ҳолатини анча яхшилади. Тошкент “янги” қисмида биринчи қушхона 1880 йилда қурилди. 1893 йилда яна бир қушхона қурилди. Бу ҳар иккала иншоотнинг техник даражаси ғоят паст эди. 1908 йилда анча мукамал жиҳозланган янги қушхона очилган эди. Унинг қиймати 362 минг рубл турган. 1913 йилда сўйилган молларнинг умумий миқдори 211 минг бош қорамол, от, қўй ва эчки бўлган. Бу мазкур корхона миқёсининг анча кенлигидан дарак беради. У Туркистонда ягона ҳисобланган¹⁴⁵.

Шаҳарда ҳаммомлар, меҳмонхоналар, ресторошлар, сартарош-хоналар ҳам фаолият кўрсатган. 1912 йилда аҳолига қуйидаги ҳаммом-

¹⁴¹ Россия Марказий Давлат тарих архиви. 1396-Ф. 1-рўй. 41-иш. 95-бет.

¹⁴² Обзор Сырдарьинской области за 1906 г. Т. 1907. 146-бет.

¹⁴³ ЎзР МДА. 17-Ф. 1-рўй. 24125-иш. 30-бет.

¹⁴⁴ Ўша жойда.

¹⁴⁵ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 64-бет.

лар хизмат қилган: Центральная ва (ҳозирги Бухоро кўчаси), Слуцкая, Московская (ҳозирги Амир Темур кўчасида) ҳаммоми ва ҳ.к.

Шаҳарда “Россия” (ҳозирги Отатурк кўчаси муюлишида), “Гранд Отель” (ҳозирги Отатурк кўчасида), “Отель Захо” (ҳозирги Матбуотчилар ва Неру кўчасида), “Туркистон” (ҳозирги Неру кўчасида), “Привокзальная” (ҳозирги Мовароуннаҳр кўчасида), “Орион” (ҳозирги Ўзбекистон кўчасида), “Старая Франция” (ҳозирги Лоҳути кўчаси), “Новая Франция” (ҳозирги Пушкин кўчаси) ва ҳ.к. меҳмонхоналари бўлган.: “Буфф” (ҳозирги Амир Темур кўчаси), “Швейцария” (ҳозирги Сайилгоҳ), “Ривьера” (ҳозирги Сайилгоҳ), “Бельвю” (ҳозирги Бухоро кўчаси) ва бошқа ресторан ва қаҳвахоналар мавжуд бўлган.

1913 йилда шаҳарнинг “янги” қисмида “оддий меҳнаткаш одамлар учун мўлжалланган” ломбард очилган, аммо ундан асосан амалдорлар, зобитлар ва зиёлилар фойдаланганлар¹⁴⁶. 1913 йилда ломбарднинг умумий айланмаси 402453 рубл бўлган. Бу ерга тилла, қумуш, қўлбола буюмлар ва кийим-кечаклар қўйилган¹⁴⁷.

Темир йўл ётқизилиши шаҳар ривожига сезиларли даражада ҳисса қўнган. У қурилгунча ўлка ва Россия ўртасидаги савдо ва бошқа алоқалар карвон йўли билан амалга оширилган. Масалан: карвонлар Тошкентга Оренбургдан 90-100 кунда етиб келган, қайтишга эса 6 ой керак бўлган. Йўл шароитлари ғоят оғир бўлиб, туя билан юк ташиш жуда қimmatга тушган. Шуларни ҳисобга олиб мустамлакачилар ва савдо-саноат вакиллари ҳукуматдан Тошкентга темир йўл қуришни сўраганлар, бу эса ўлканинг ҳукмдор мамлакат учун тайёр хом ашё манбаига айланишини тезлаштирган¹⁴⁸.

70-йиллардаёқ К.П.Кауфман Ҳарбий вазирга қўнғироқ қилганда: “Сиздан Ўрта Осиё темир йўли лойиҳасини тезроқ амалга оширишингизни ўтиниб сўрайман, бу ўлканинг иқтисодий ривожига таъсир қилишини айтмаса ҳам бўлади, у империянинг энг сермахсул вилоятларидан бирига айланади, бунга фақат темир йўл етишмайди, холос. Акс ҳолда Ўрта Осиёда қўлга киритган мавқеимизни йўқотишимиз ҳеч гап эмас, сиёсий тангликлар тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади¹⁴⁹. Худди шундай фикрни Кауфманнинг вориси Колпаковский ўзининг 1881 йилда 2 сентябрдаги “Ўрта Осиё темир йўлини ўтказиш тўғрисида”ги ёзишмаларида: « темир йўл қурилиши

¹⁴⁶ Луговский И. кўр. асар. 13-бет.

¹⁴⁷ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 173-иш. 129-бет.

¹⁴⁸ Ахмеджанова Э.К. К истории строительства железных дорог в Средней Азии (1880-1917 гг). Т. 1963 . 23-бет.

¹⁴⁹ Ўша жойда.

на фақат Туркистоннинг маҳаллий манфаатлари, балки “умумдавлат сиёсий, стратегик ва иқтисодий муносабатларда ҳам фойдани тақозо этади»¹⁵⁰, ”деган эди. Темир йўл қуриш ҳақидаги масалани муҳокама қилиш чоғида унинг йўналиши бўйича турли вариантлар яъни: Оренбургдан Тошкентга; Уральскдан Орол денгизига ва ундан Тошкентга; Челябинскдан Троицк орқали Тошкентга; Петронав-ловскдан Акмолинск, Туркистон, Чимкент орқали Тошкентга; Омскдан Карасалинска, ундан Авлиёта ва Тошкентга¹⁵¹ ча йўл қуриш ҳақида фикрлар мавжуд эди.

Юқори доираларда Оренбургдан Тошкентгача темир йўл ётқизиши маъқулланган эди. Бироқ инглизларнинг Афғонистонга тажовузи кучайиши, сиёсий ва ҳарбий-стратегик шароитларни ҳисобга олган ҳолда ҳукумат Каспийорти темир йўли қуриш зарур деб тонди ва 1881 йилда уни фойдаланишга топширилди. Каспий темир йўли Анхобод орқали 1888 йилда Самарқандгача етказилди. Шундан кейин Тошкент линияси билан Самарқанддан Андижонга темир йўли ётқизиш учун Акционерлик жамият тузиш ҳақидаги масала кўтарилди. Тошкент шаҳар Думаси Фарғона ва Сирдарё вилоятларидан Тошкентгача темир йўл ётқизиш ҳақидаги илтимос билан чиқди. Бу эса шаҳарнинг ушбу жойлар билан узвий алоқа ўрнатишига имкон яратарди.

1898 йилда Самарқанд-Андижон темир йўли (Каспий орти) ва 1901-1906 йилларда эса Оренбург-Тошкент темир йўли битказилди, кейинчалик темир йўллар Фарғона вилояти томон давом эттирилди.

Шаҳарларда темир йўл ётқизиши билан вокзаллар, темир йўл устахоналари, линияларда эса бекатлар, янги манзилгоҳлар пайдо бўлишига олиб келди. Бу ерда асосан руслар посёлкалари ва темир йўл устахоналари вужудга келди. Бу эса ўз навбатида ўлкада рус фуқароларининг яна кўпайишига олиб келди.

Хулоса қилиб айтганда, Россия империяси Тошкент шаҳрини босиб олгач, бу ерда ўзининг мустамлакачилик мавқеини мустаҳкамлаш ва Бухоро амирлиги ва Хива, Қўқон хонликларига босқинчилик сиёсатини давом эттириш мақсадида Тошкент шаҳри «янги» қисмини таянч нуқтига айлантирди. Маҳаллий аҳолининг қаршилигидан хавфсираган чор маъмурияти Тошкент шаҳрининг ёнипасида, яъни Анхорнинг нариги томонида янги шаҳар қуришга киришди. Кейинчалик бу «янги» шаҳар Туркистон ўлкасининг сиёсий, маъмурий ва иқтисодий марказига айланиб қолди.

Даставвал шаҳар аҳолисининг асоси ҳарбийлар ва уларнинг оилаларидан иборат эди. Россия империясининг асосий мақсади

¹⁵⁰ Ўша жойда.

¹⁵¹ Аҳмаджонова З.К. кўр. асар. 2-бет.

Туркистон ўлкасини руслаштиришдан иборат эди. Шу мақсадда Россиядан Туркистон ўлкасига ерғиз деҳқонлар ва мужикларни кўчириб келтириш туфайли ўлкада рус аҳолисининг сони тобора кўпайиб борди.

Тошкент “янги” қисми аҳолиси асосан руслардан иборат бўлган. Бу ерга кўчириб келтирилган рус аҳолиси учун турли имтиёзлар ва серхосил ерлар ажратилган. Вақт ўтиши билан Россиядан режа асосида ва ўз ихтиёри билан кўчиб келувчиларнинг ер ва иш билан таъминлаш муаммога айланган. Ҳатто “эски” шаҳарда ҳам кўчиб келиб ўришган камбағал рус деҳқонлар сони кўпайиб борган.

Россиянинг барча ҳарбий ва маъмурий бинолари, маиший хизмат кўрсатувчи корхоналари шаҳарнинг айнан «янги» қисмида жойлашган эди. Тошкент шаҳридаги барча қулайликлар ва янгиликлар фақатгина «янги» қисмда истиқомат қилувчи рус аҳолиси учун яратилган.

Аҳолининг кўпайиб бориши шаҳар майдонининг кенгайишига олиб келди. Шаҳар ривожини раднусли халқа лойиҳаси бўйича ривожланган. Унда тўғри ва боши берк кўчалар, боғлар, хибонлар, майдонлар, маъмурий бинолари, ҳарбий ва жамоат муассасалари, гунар-жой уйлари, телефон, почта, телеграф, транспортнинг янги турлари (трамвай, темир йўл, велосипедлар, электр чироғи, маиший хизмат даргоҳлари ва ҳ.к.лар) пайдо бўлди. Чор маъмурияти бу ерда ўзи учун барча қулайликлар яратилган ва лойиҳаси билан жуда ўхшаш бўлган кичкина «Петербург»га ўхшаган шаҳар қуришини мўлжаллаган эди.

Кўчаларни таъмирлаш, ёритиш, телефон, почта, трамвайларнинг барчаси шаҳарнинг «янги» қисми учун барпо этилди. Эски шаҳарнинг маркази ҳисобланган бозор ва унинг атрофидагина «янги» шаҳарликлар учун яратилган қулайликларнинг ўндан бирини кўриш мумкин эди.

Ободончилик ишлари ҳам шаҳарнинг иккала қисми учун бир ҳилда олиб борилмади. Бу ҳолат маҳаллий аҳоли ва шаҳар Думасидаги Ўзбек халқи вакилларининг норозилигига сабаб бўлган. Чунки барча солиқ ва тўловларнинг энг кўп қисми эски шаҳар аҳолисидан олинган ва янги шаҳар харажати учун ишлатилган. Шунинг учун ҳам эски ва янги шаҳар ўртасидаги тафовут жуда кагга бўлган.

Туркистон ўлкасига темир йўлнинг кириб келиши уни Россия сапоатини арзон хом ашё билан таъминлайдиган манбага айланишига олиб келди. Чор маъмуриятининг темир йўл қуришдан асосий мақсади ўлкада стратегик жиҳатдан ўз мавқенини мустаҳкамлаш ва молдий бойликларни таниб кетишдан иборат эди.

Туркистон ўлкасида темир йўл қурилишини муносабати билан ўлкага кўчириб келтирилган руслар сони янада кўпайиб кетди.

Темир йўлларнинг қурилиши унинг атрофидан янги рус посёлкалари ва мастерскойларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Хуллас, мустабид ҳукумат Туркистон ўлкасининг Тошкент, Самарқанд, Андижон каби шаҳарлари ёнида «янги» қисмларга асос солиб, у ерда ўзининг мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириш учун таянч манзилларини яратди.

1.4. Саноатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши

Россия империяси босқинчилик сиёсатининг асосий мақсади Туркистон ўлкаси бойликларини талаш, бу ерда етиштириладиган пахтаги ўз монополиясига айлантириш ва Россияда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар учун янги бозор ташкил этишдан иборат эди.

Рус ҳукумати Туркистон ўлкасини босиб олган ерларида шу сиёсатни зудлик билан амалга ошира бошлади. Айниқса, бу саноат соҳасида яққол кўзга ташланди. У Туркистон ўлкасига кириб келган рус ва чет эл саноатчиларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлади.

Туркистон ўлкасининг бой заҳиралари рус тадбиркорларини жашиқратиб қўйди. 1866 йилда Москва университети қошида Москва қишлоқ хўжалик жамияти ва табиатшунослик ишқибозлари жамиятининг мажлиси бўлиб ўтди. Унда савдо ва саноат вакиллари иштирок этди. Ушбу жамиятнинг раиси И.П.Шатиллов савдо ва саноат намоёндаларининг рус қўшнилариининг бошлаб берган ишини охиригача етказишлари кераклигини, яъни Россия учун Ўрта Осиё аҳамиятини мустаҳкамлаш зарурлигини уқтирди¹⁵².

Россия империяси рус текстил саноати учун Туркистон пахтасини қўлга киритишни азалдан орзу қилиб келган эди. Ўлкада етиштирилаётган пахта Америкадан Россияга келтирилаётган пахтадан анча арзонга тушар эди.

Чор ҳукуматини маҳаллий пахта навлари қониқтирмади. Улар пахтадан яна кўпроқ даромад олиш ва унинг навларини кўпайтириш мақсадида ўлкада америка пахта навини ўзлаштиришига киришди.

Чор Россияси дастлабки йилларданоқ пахтадан яхши даромад ола бошлади. Шунинг учун ҳам улар пахта масаласига жуда катта эътибор берган. Ҳатто рус матбуотида: «Туркистон ўлкасининг тугамайдиган бойлиги бу пахта ва ипак бўлиб, улар ҳозир яхши ривожланмаган бўлса-да, ақл-идрок билан иш тутилса, Россиянинг

¹⁵² Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. М. 1965. 24-бет.

фабрикалари пахта ва ишак билан таъминланади”¹⁵³ деб бежиз айтилмаган эди. Яна чор ҳукумати чет элдан олинадиган пахтага бож солган бўлса, Туркистон ўлкасидан олинадиган пахтага бож солмади. Пахтадан олинадиган даромадни қандай бўлишини ҳисобини қилган рус саноатчиларида катта-катта пахта плантациялари пайдо бўлди.

Тошкент шаҳрининг «янги» қисми Туркистон ўлкасининг иқтисодий марказига айланди ва дастлабки Европа типигаги саноат корхоналари айнан шу ерда ташкил топди. Зеро, пахтадан мўмай даромад олишни мўлжаллаган рус тадбиркорлари учун зудлик билан пахта заводлари барпо этиш учун муҳим эди.

Маълумки, пахта ўзбек деҳқонлари томонидан оддий усул - чигириқ ёрдамида тозаланар эди. Бу оғир, кўп вақтни оладиган меҳнат эди. Масалан, бир ишчи бир пуд¹⁵⁴ ғўзани икки кун тозаларди, яъни биринчи куни чаноқдан пахтани ажратса, иккинчи куни пахта толасини чигитдан чигириқ орқали ажратган. Шу тариқа икки кунда бир пуд ғўзадан 8-9 фунт¹⁵⁵ тоза тола олинарди. Агар шу ҳисобдан келадиган бўлсак, мардикорнинг оиласи ҳосилининг ўндан бир қисмини узлуксиз меҳнат қилиб 2-3 ойдагина уддалар экан. Бундан ташқари маҳсулот ишлаб чиқаришдан ташқари унинг устига катта устама ҳаражат қўшилиши ҳам бор эди.

Қайта ишлашнинг маҳаллий усули ўлкада пахтачилик ривожланишига катта тўсқинлик қиларди. Пахта тозалаш заводларининг пайдо бўлиши ушбу соҳанинг ривожига ўз таъсирини ўтказди. Заводларда пахта хом ашёсини қайта ишлаш асосан пахта толасини чигитдан ажратиш ва қулай шаклда тойлашдан иборат эди.

Биринчи пахта тозалаш заводи Тошкентда 1879 йилда С. И. Назаров томонидан қурилди. Кейинчалик С. И. Лахтин, М. И. Никифоров ва бошқа саноатчиларнинг заводлари ҳам ишга тушди. Улар орасида Ю. Давидов ва Катта Ярослав Мануфактура савдо-саноат ширкатининг пахта тозалаш заводлари энг катта саноат корхоналаридан ҳисобланган. Шуни таъкидлаш жоизки, пахта тозалаш заводларининг баъзилари пахта ҳосили бўлмагани сабабли мунтазам равишда фаолият кўрсатмаган.

Пахта тозалаш заводидаги иш жараёни қуйидаги тартибда олиб борилган: Масалан, С.И. Назаров заводида 110 аррали 6 жин (пахта тозалайдиган машина) мавжуд эди. Ҳар бир жин маҳсулдорлиги

¹⁵³ Русский вестник. 1868 й. 364-бет.

¹⁵⁴ 1 пуд - 16,38 кг га тенг келадиган оғирлик ўлчови

¹⁵⁵ 1 фунт - қадоқ, оғирлик ўлчови бўлиб, 409.5 граммга тенг

бир аррага суткасига 3 пуд пахта ҳисобидан тўғри келарди. Жин бугда, арра эса қўлда ҳаракатга келтирилган. Заводда ҳаммаси бўлиб 12 киши ишлар, яъни ҳар жараёнга 6 тадан одам тўғри келган¹⁵⁵. Завод жиҳозлари аста-секин такомиллаша борган. Жинлар миқдори ва пахтани пневматик (сиқилган ҳаво билан ишлайдиган) усулида узатиш бўйича техник жиҳоз ортиб борди. Қўл ва винтли (парракли) тойлаш ишчи кучини кўп талаб қилгани сабабли механик двигателлар ёрдамида ҳаракатга келувчи гидравлик ускуналар билан алмаштирилди. Булар барчаси пахта тозалаш заводлари ишлаб чиқарадиган маҳсулот ҳажмини оширди.

1885 йилда 130 ишчи ишлайдиган беш пахта тозалаш заводида 311.928 рублга тенг маҳсулот ишлаб чиқарилган эди. Кейинчалик савдо-саноат ширкатлари томонидан қурилган заводлар пайдо бўлди¹⁵⁶. Улар орасида Катта Ярослав Мануфактуралари ва Ўрта Осие савдо-саноат ширкатлари бор эди¹⁵⁷.

1893 йил маълумотлари бўйича 8 заводда ҳаммаси бўлиб 1.663.400 рублли 263.400 пуд пахта тозаланган.¹⁵⁸

Шаҳарга 1898 йил А. Д. Рядов момиқ (пахта) фабрикаси очилди. У эски увадаларни ва пахта тозалаш заводи чиқиндиларини тозалаш билан шуғулланарди. Бундан ташқари бу ерда пахтанинг америка навидан момиқ ва туя жуни қайта ишланган. Завод обороти йилига 20 миңг рублни ташкил этган.¹⁵⁹

Пахта заводларидан ташқари шаҳарда ёғ ишлаб чиқарувчи заводларга ҳам асос солинди. Биринчи ёғ заводи 1872 йил С.И.Краузе томонидан очилиб, бу ерда кунжутдан ташқари ёнғоқ ва ўрик мойлари ҳам ишлаб чиқилган. Ўзининг арзон нархи ва сифати билан кунжут ёғи бошқа писта ва кўкноридан тайёрланадиган ёғларни сотувдан сиқиб чиқарди.

Ёғ асосан пахта чигити, кунжут, зиғир ва бошқа маҳсулотлардан олинарди. Бундай заводлар сони кўпайиб борди. Шундай заводлардан бирида 1888 йилда 500 пуд зиғир, 300 пуд кунжут, 100 пуд каноп, 300 пуд пахта ёғи ишлаб чиқарилган¹⁶⁰. Ишлаб чиқарилган маҳсулот нафақат Тошкент шаҳрида, балки Самарқанд ва Фарғона шаҳарларига ҳам жўнатишган. Бу заводлар уруғ тозаловчи машиналар, линтерлар, пресслар, элеватор, кунжара кесадиган машиналар билан жиҳозланган.

¹⁵⁵ ЎзР МДА 36-Ф. 1-рўй. 3822-иш. 23-бет.

¹⁵⁶ Обзор Сырдарьинской области за 1887 г. Т. 1899. 218-бет.

¹⁵⁷ ЎзР МДА. 269-Ф. 1-рўй. 131-иш. 35-бет.

¹⁵⁸ Обзор Сырдарьинской области за 1893 г. Т. 1897. 57-бет.

¹⁵⁹ Добросмыслов А.И. кўр.асар. 389-бет.

¹⁶⁰ Заорская В.В. Александр К.А. Промышленные заведения Туркестанского края. П. 1915. 166-167-бетлар.

1873 йилда шаҳарнинг «янги» қисмида Павел Гурдега тегишли тўқув фабрикаси ишга тушди. У ерда 60 дастгоҳ ўрнатилган бўлиб, унда 6 рус ва 54 ўзбек хизмат қиларди. Фабрикада хом ашё ўрнида Тошкент, Қўқон ва Бухородан келтирилган калавалардан фойдаланиларди. Ундан 250 аршин¹⁶¹ тўрвабон мато тайёрланиб, Туркистон ҳарбий округи индентаит бошқармасига топширилган¹⁶².

Ўша йили Жемчужников тўқув фабрикаси ҳам ишга туширилди. У ерда тик, рўмол, мато кабилар тўқиларди. Бу ерда 54 дастгоҳ бўлиб, шундан 50 таси асосан қўлда бошқариларди. Маҳсулот ҳажми йилига 4508 аршин бўлиб, 864 рублга тўғри келган¹⁶³.

Чор ҳукумати Туркистон ўлкасида тўқимачилик саноатини ривожлантиришга тўсқинлик қилди. Чунки бундай имконият Россиянинг тўқимачилик саноатини ривожланишига зарар етказишини жуда яхши тушунар эди. Иккинчи томондан мустамлака ўлкани иқтисодий-ижтимоий ва маданий тараққиётдан жуда узоқда сақлаш метрополиянинг асосий вазифаларидан бири эди. Шу сабабли ҳам тайёр пахта манбаига эга бўлган Туркистон ўлкасида тўқимачилик саноати ривожини учун ҳеч қандай чора-тадбир кўрилмади. Аксинча, Россиядан тайёр ип-газламалар келтирилди.

Туркистон ўлкасида ишлаб чиқарилган ипак толаси қадимдан машҳур бўлиб келган. Унга талаб ҳатто Европа бозорларида ҳам кучли бўлган. Россия империяси пахта билан биргаликда ипакчиликка ҳам катта эътибор берган ва ундан яхшигина даромад олган. Ўзбекларни бу иш билан азалдан шуғулланиб келгани ва тўтзорларнинг қўлиги ипакчиликни ривожланишини таъминлаган.

1871 ва 1872 йилларда Тошкентда бир неча ипак йиғирув фабрикалари очилди. Улар орасида Н.И.Первушиннинг ипак ўран фабрикаси бошқаларникига нисбатан мукамалроқ бўлган¹⁶⁴. 1895 йилда шаҳарнинг «янги» қисмида 7 пуд ва эски қисмида 2060 пуд ишлаб етиштирилган¹⁶⁵.

Бу даврда чарм ишлаб чиқариш ҳам анча такомилланди, тошкентликлар эса бу иш билан азалдан қўлбола усулда шуғулланиб келган. Дастлабки Европа типидagi кўн заводи 1868 йилда Салор бўйида М. А. Хлудов томонидан қурилган. 1877 йилда Кунайцев томонидан ҳам кўн заводи қурилди. Кейинчалик яна бир неча кўн заводларига асос солинди. 1885 йилда шаҳарнинг “янги” қисмида

¹⁶¹ Аршин – газ, аршин ; 0,71 метрга тенг узунлик ўлчови

¹⁶² ЎЗР МДА 17-Ф. 1-рўй. 18201-иш. 61-бет.

¹⁶³ Ўша жойда, 62-бет.

¹⁶⁴ Известия и заметки. «Туркестанские ведомости» газетаси. 1871 й. № 15.

¹⁶⁵ ЎЗР МДА 36-Ф. 1-рўй. 3662-иш. 107-бет.

4 та шундай заводлар фаолият кўрсатган. Улар йилига 157 минг сўмлик 21 минг дона ошланган тери ишлаб чиқарган ва унда 4 уста ва 48 ишчи ишлаган¹⁶⁶. Бундай корхоналар Тошкентнинг “эски” қисмида ҳам очилиб, унинг асосчилари ўзбеклардан эди. Масалан, 1886 йил Ў. Каримбоев маъмуриятдан Салор бўйида кўн заводи қурилишига рухсатнома олган.¹⁶⁷

1891 йил маълумотлари бўйича 6 уста, 14 ишчи, 6 шогирд бўлган 4 заводда 320 минг рубллик маҳсулот ишлаб чиқарилган. Бу шаҳар бўйича тери ишлаб чиқариш анча ривожланганидан гувоҳлик беради.

Ичак заводларининг асосчиларидан бири Г. В. Дюршмидт эди. У ичакларни тозалаш ва консервация билан шуғулланган. 1889 йилда бу завод маҳсулоти 84 минг рублни ташкил этди. Оренбурглик савдогар А. Хусайнов заводида 1898 йилда 16200 рубллик ичак қайта ишланган¹⁶⁸.

Туркистон ўлкасига рус ҳамда чет эл капиталининг кириб келиши саноат ишлаб чиқаришининг турли соҳаларининг пайдо бўлишига олиб келди. Рус саноатчиларининг иштаҳаси очилиб кетди. Улар нафақат саноатнинг бир тури, балки бир неча тури билан шуғуллана бошладилар, яъни бир неча завод ва фабрикаларга эғалик қилдилар.

Саноат корхоналари билан бир қаторда босмахоналар ҳам пайдо бўла бошладилар. Биринчи босмахона ҳарбий маъмурият томонидан 1868 йилда қурилган эди. Иккинчи босмахона 1872 йилда Туркистон генерал-губернаторлиги томонидан очилди. 1872 йилда С. И. Лахтин босмахонасига асос солинди, у йилига 20 минг рубллик маҳсулот ишлаб чиқарган¹⁶⁹.

XIX аср охирида О. А. Порцев ва ака-ука Каменскийлар, И. И. Костелов, В. Ильин, П. Ф. Бритденбах ва бошқа типолитографиялари ишга тушди¹⁷⁰. 1895 йилда 2 типография ва 3 литография фаолият кўрсатиб, улар 18740 рубллик маҳсулот ишлаб чиқарди¹⁷¹.

Бу вақтга келиб пишқ ғишт ишлаб чиқариш соҳаси ҳам анча ривожланганди. 1877 йилда В. В. Макаров ва С. К. Янчевскийнинг ғишт заводи қурилган бўлиб, у 1882 йилда 2.100 минг дона ғишт ишлаб чиқарган. Бу заводларда 2 уста ва 61 ишчи ишлаган¹⁷². Бироқ заводлар ҳар доим ҳам мунгазам равишда ишламас, буни оқибаотида

¹⁶⁶ ЎзР МДА 1-Ф. 16-рўй. 1932-иш. 13-бет.

¹⁶⁷ Уша жойда, 167-Ф.

¹⁶⁸ Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Т.1. Т. 1891. 201-бет.

¹⁶⁹ ЎзР МДА 269-Ф. 1-рўй. 187-иш. 27-бет.

¹⁷⁰ Уша жойда, 36-Ф. 1-рўй. 3362-иш. 22-бет.

¹⁷¹ Уша жойда, 3912-иш. 83-бет.

¹⁷² Уша жойда, 1-Ф. 16-рўй. 1677-иш. 6-бет.

айрим йилларда улар ишлаб чиқарган маҳсулотлар анча кам бўларди. Масалан, шундай йиллардан бирида 11270 рублга 1030 минг донга гингт ишлаб чиқарилган¹⁷³.

Шаҳарда чўян қуйиш корхоналари ҳам вужудга келди. 1885 йилдаёқ 1-гильдия савдогари А. С. Громов шаҳар маъмуриятидан Салор дарёси бўйида чўян қуйиш механик корхонасини қуришга рухсат олди, аммо манбаларда бу завод фаолияти ҳақида маълумотлар йўқ.¹⁷⁴ Кейинчалик 9 йирик чўян қуйиш корхоналари фаолият кўрсатиб, уларнинг йиллик даромади 300 минг рублни ташкил этган.

Ўлкада дармана (сантопин) уруғидан дармана ёғи олинадиган завод очилиши катта аҳамият касб этди. Бундай биринчи завод 1884 йилда Чимкентда очилди. Бу ўсимлик буталари жаҳон бўйича фақат Чимкент ва Авлиё отадиғина сақланиб қолган. 1886 йилда Н. Пикитин Бенёғоч ва Салор ариқлари ёқасидаги Қумбети деган аҳоли йўқ жойда шундай завод очган. Унинг йиллик маҳсулоти 10 минг рублни ташкил этган. 1897 йилга келиб бу рақам икки бараварга ортган¹⁷⁵. Заводда 300-400 пуд дармана уруғи ажратилган. Шу йили Пфаффга қарашли иккинчи дармана заводи очилган. Бу ерда 7000 рубллик 200 пуд дармана ишлаб чиқарилган. 1898 йил шу маҳсулот 18 минг рубллик 400 пуд ишлаб чиқарилган¹⁷⁶. Ҳар йили хом дармана ишлаб чиқаришга 18 минг пуд дармана уруғи, 400 пуд сульфат кислотаси, 80 пуд сода сарфланган. Тошкентда корчалон Бичков қурган дармана заводи ҳам фаолият кўрсатган. Ҳаммаси бўлиб 1888-1889 йиллар Тошкент заводларида 7899 пуд дармана ёғи олинган¹⁷⁷. Бу маҳсулот хорижга, жумладан Япония, Италия, Германия, айримлари Жанубий Америкага жўнатишган.

Шаҳарда тамаки ва папирос ишлаб чиқарувчи фабрика фаолият кўрсатган. Биринчи тамаки фабрикаси 1877 йилда Первушин томонидан очилган. Унинг тамаки плантациялари бўлиб, ҳар йили 15-20 десятина ерга тамаки экилган. Тамакидан олинган ҳосил 1000 пудга етган. Шуниси диққатга сазоворки, тамакининг турли навлари экилган. Тамакини янгиш учун қўл дастгоҳларидан фойдаланилган, улар тоза ва ораста қилиб қадоқланган. Шундай бўлса-да, маҳаллий папирослар сифат бўйича Россиядан келтирилган тамакиларга тенг келолмасди. 1888 йилда шаҳарда 8 тамаки ва папирос фабрикаси бор эди. (4-жадвал)¹⁷⁸.

¹⁷³ Ўша жойда, 1932 иш. 13 б

¹⁷⁴ Ўша жойда, 17-Ф. 1-рўй. 20179-иш. 3-бет.

¹⁷⁵ Ўша жойда, 37-Ф. 1-рўй. 2819-иш. 235-бет; 269-Ф. 1-рўй. 131-иш. 46-бет.

¹⁷⁶ Ўша жойда, 107-бет.

¹⁷⁷ Туркестанское сельское хозяйство. № 8. 1907 г. Яна қаранг: Туркестанский сборник. т. 455. 6-бет.

¹⁷⁸ Обзор Сырдарьинской области за 1888 г. Т., 1890. 91-бет.

Фабрика номи	Тамакидан ишлаб чиқарилган			Тайёр маҳсулотдан тайёрланадиган			
	Четдан келтирилган	Ўзининг маҳсулотли	Сотиб олинган	олий	ўрта	паст	Турли навлар
	Қрим Бессарабия Туркия,	п	п	п	п	п	Дона
Первушин	-	830	-	130	300	400	800000
Бубнов	260	-	100	100	170	260	1500000
Метриков	-	-	350	135	120	60	1400000
Броверман	-	120	-	25	30	50	-
Календарева	-	-	200	-	-	-	600000
Попондопулло	-	150	-	-	-	-	500000
Очидиев	-	300	-	75	120	100	1300000
Чуденов	-	-	100	25	45	30	100000
Жами	260	1400	750	490	785	705	7100000

Қўришиб турганидек, тамаки ишлаб чиқариш бўйича биринчи ўринни Первушин фабрикаси эгаллаган. Энг кўп папиросни Бубнов фабрикаси (1500000 дона) ва Метрикова фабрикаси (1400000 дона) ишлаб чиқарган. Бу даврда шаҳарда гугурт фабрикаси ҳам ишлаб турган, у 1893 йилда 14200 рубллик маҳсулот берган.¹⁷⁹

Россия Тошкентни босиб олган дастлабки йилларда шаҳарнинг “янги” қисмида озиқ-овқат саноати корхоналари найдо бўлган. Масалан, 1868 йилда И. И. Первушин, И. И. Кузнецовга қарашли спирт заводлари ишлай бошлаган¹⁸⁰.

И. И. Первушин заводи энг каттаси ҳисобланиб, унинг ишлаб чиқариш ҳажми 1872 йилда 111390 рублга етган, Е. Х. Жемчужникова заводида-38930, И. И. Кузницов заводида-41878, П. Абдураҳмонов заводида -26502 рубл бўлган¹⁸¹. Ҳаммаси бўлиб 1874 йилда 6 спирт заводи ишлаган ва 217969 рубллик маҳсулот берган¹⁸².

¹⁷⁹ Ўша жойда.

¹⁸⁰ Қўқон хонлиги даврида спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш қатъиян ман этилган, лекин яширин тарзда қўлбола усулда тайёрланган. Спиртли ичимликларни тайёрлаш билан асосан маҳаллий яҳудийлар шуғулланган ва уларнинг сифати жуда паст бўлган.

¹⁸¹ ЎзР МДА 36-Ф. 2-рўй. 944-иш. 360-бет.

¹⁸² Гувоҳлар айтишича, заводлар буг ашаратлари билан жиҳозланган, қозонлари миқдори бештачага борган, ҳар бир қозонга беш юз челек суюқлик сиққан. Туркистон тўплами. 17. ж. 147-бет.

Шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, маҳаллий аҳоли вакиллари “ихтиёрий ёлланувчилар” деб аталган. Масалан, 1872 йилда П. Абдурахмонов заводида 1 рус устаси ва маҳаллий аҳолидан 10 ишчи ишлаган¹⁸³. 1875 йилда Жемчужниковда 1 рус устаси, 1 немис ва 10 нафар маҳаллий аҳоли бўлган. 1874 йилдаги маълумотга кўра, барча спирт заводларида 40 уста ва ишчилар ишлаган. Кейинчалик улар миқдори ортган. 1876 йилда улар сони 64 нафарга етган. Тошкент, Самарқанд, Хўжаңд спирт заводларида ҳам ашё сифатида узум, майиз ва бугдой ундан фойдаланганлар.

Туркистон ўлкасининг иқлими ва у ерда етиштирилаётган меваларнинг кўнлиги ароқ, вино каби саноат корхоналарининг пайдо бўлишида катта роль ўйнади. Айниқса бу ердаги узум ва турли меваларнинг серҳосиллиги ва арзонлиги бу саноат корхоналарининг ривожланишига катта имкониятлар яратди.

Ўлкада дастлаб ароқ вино заводларида тайёрланган, кейин махсус ароқ заводлари қурилган. Улар орасида дастлабкиси Е. Х. Жемчужникова заводи бўлиб, маҳсулоти 56217 рублга етган.⁵ 1885 йилда 81 миң рубллик маҳсулот берувчи 2 ароқ заводи ишлаган¹⁸⁴. Энг катта завод Н. И. Ивановники бўлиб, 1899 йилда унинг ишлаб чиқарган маҳсулоти 156717 рублни ташкил этган.¹⁸⁵

Шаҳарда вино заводлари ҳам фаолият кўрсатган. Ўзбеклар вино ишлаб чиқариш билан шуғулланмаган. Қўқон хонлиги даврида вино ишлаб чиқариш билан асосан яҳудийлар шуғулланганлар. Улар мусулмонлар қонунидан кўрқиб, бу ишни яширинча бажарганлар. Вино ишлаб чиқариш жараёни оддий қўлбола усулда бажарилган. Тошкентнинг «яшги» шаҳрида вино заводларининг пайдо бўлиши маҳаллий вино ишлаб чиқаришни тўхташига олиб келди.¹⁸⁶

1881 йилда дастлабки вино заводи нинга тунди. Бу заводлар асосан буг билан ишлайдиган жиҳозлар билан таъминланган бўлиб, асосан вино қурилган майиз ёки узумдан тайёрланган. Виночилик соҳасини ривожланишида ўлканинг арзон ва турли хилдаги узумлари жуда қўл келган. 1885 йилда 34725 рублга маҳсулот чиқарувчи 3 та завод ишлаган¹⁸⁷.

1886 йилги Сирдарё вилояти шаҳрида: “Тошкент эгаллаб олингандан кўн ўтмай бу ерда маҳаллий узумдан вино ясовчи кичик заводлар қурилди, ammo вино сифати паст эди. 6-7 йил аввал маҳаллий узум экишни яхшилаш учун пул ва меҳнат сарф қилган бир қанча

¹⁸³ Ўзр МДА 36-Ф. 1-рўй. 944-иш. 360-бет.

¹⁸⁴ Ўша жойда, 36-бет.

¹⁸⁵ Ўша жойда, 944-иш. 36-бет.

¹⁸⁶ Туркестанский сборник. 57-ж. Сп.1873. 197-бет.

¹⁸⁷ Ўша жойда, 1-Ф. 16-рўй. 1932-иш. 13-бет.

ишбилармонлар ишнинг пайига тушишди, улар қрим, кавказ ва ҳориж навларини тарқатиш ниятида эдилар. Айрим заводчилар ва уларнинг виносозлари меҳнати ва билими билан Тошкент узуми винолари Россиядан келтириладиган винолар билан бемалол рақобатлашадиган даражага етди” дейилган эди.

Завод хўжайинлари (И.И.Первушин, Н.И.Иванов ва бошқалар) ўз шахсий узумзорларига эга эдилар. Умуман вино тайёрлаш учун хом ашё кўп эди. Масалан, 1889 йилда Тошкентда ва Тошкент уездида ҳаммаси бўлиб 2,5 млн. пуд узум ҳосили кўтарилди. А. Н. Маев гувоҳлик беришича, бу ерда вино қилиш шунчалик муваффақият қозондики, маҳаллий винолар хорижнинг Лафит, Бордо, Сотерн каби виноларини сиқиб чиқарди, шунингдек Нижегород, Москва, Кавказ каби вино русумлари ҳам энди ип энолмайд қолди. Тошкентда ҳатто америка “Изабелла” узуми навидан ҳам вино тайёрланган. Тошкент винолари Чарос, Хўжа Аҳрор, Қарши, Султони, Буваки, Сиёбчашма, Мускат каби номлар билан аталган¹⁸⁸.

Шаҳарда биринчи пиво заводи 1870 йилда қурилган. 1872-1873 йилларда Е. Майоров ва К. В. Карлевага қарашли 2 завод ишга тушган. Улар маҳсулоти ҳажми 1874 йилда 7127 рубл, 1879 йилда-42000 рубл бўлган¹⁸⁹. 1882 йилда 118 минг рублик маҳсулот берган 4 пиво заводи бўлган. Уста ва ишчилари 54 нафарга етган. XIX аср охирида улар истеъмолчилар орасида машҳур бўлган Вена ва Бавария русумли пиволарини ишлаб чиқаришни ўзлаштирганлар.

Бундай ароқ, вино ва пиво заводларининг ишга туширилиши саноат ишбилармонларига катта даромад келтирган бўлса, маҳаллий аҳоли ҳаётига салбий таъсир кўрсатди.

Маъданли сув ишлаб чиқариш ҳам корчалонлар эътиборидан четда қолмаган. Бундай хилдаги биринчи корхона 1877 йилда очилган. Ишлаб чиқариш ҳажми 7040 рублни ташкил этган. 1884 йилда О. В. Гейка қарашли бошқа бир корхона қурилган. 1885 йилга келиб маъданли сув ишлаб чиқариш бўйича 4 корхона бўлган, 10424 рублик маҳсулот берган.¹⁹⁰ 1899 йилда В. Болотинга қарашли “Нектар” фирмаси фаолият кўрсатган. 1900 йилда у 10 минг рублик маъданли сув ишлаб чиқарган¹⁹¹.

5-жадвал Тошкентнинг «янги» қисмида ароқ вино ишлаб чиқариш ривожланиши тўғрисида маълумот беради¹⁹².

¹⁸⁸ Маев Н.А. кўр.асар. 138-бет.

¹⁸⁹ Ўша ерда 36-Ф. 1-рўй. 1677-иш. 97-бет.

¹⁹⁰ Ўша ерда, 1-Ф. 16-рўй. 1932-иш. 13-бет.

¹⁹¹ Ўша ерда, 2189-иш. 146-бет.

¹⁹² Обзор Сырдарьинской области за 1886 и 1887 г. Т., 1887, 1889. 348, 218-бетлар.

Заводлар	Йиллар бўйича улар миқдори		Умумий маҳсулот, рубл		Уста ва ишчилар миқдори	
	1886 й	1887 й	1886 й	1887 й	1886 й	1887 й
Спирт ва ароқ	6	3	239750	217000	80	73
Вино	3	3	80000	51000	39	45
Пиво	3	2	133000	140000	69	70
Маъданли сув ишлаб чиқарувчи	3	3	12100	12200	18	14
Жами	15	11	254850		204	202

Бу барча заводлар камқувват бўлиб, нотекис ишлаган. Корхона маҳсулотлари асосан Тошкентда ва унга тутан жойларда сотилган. Айрим заводлар аралаш маҳсулот ишлаб чиқарган. Масалан, Л. Г. Шталъм заводи 1892 йилда қурилган бўлиб, 1900 йилга келиб пиво, вино, квас, маъданли сув ва мева шарбатлари ишлаб чиқарилган (умумий суммаси 8300 рубл)¹⁹³.

Тошкент босиб олингандан кейинги йилларда европа типдаги сув тегирмони қурилган, у бугдойни ёрмага айлантирган. 1887 йилда икки бу тегирмонидаги маҳсулот ҳажми 20024 рубл бўлиб, у ерда 29 ишчи ишлаган.

Шаҳарнинг «янги» қисмида биринчи қандолат фабрикаси 1887 йилда очилган. У Глинка-Янчевскийга қарашли бўлган. 1893 йилда унинг маҳсулоти 10200 рублга етган. 1898 йилда унинг 4 та қандолат фабрикаси ишлаб турган. Конфет тайёрлашга кетадиган ун, мева каби маҳсулотлардан ташқари маҳсулотлар хом ашё сифатида Рига, Москва ва Варшавадан олиб келинган. Фабрикада карамель, монпаске, мармелад, пряник, мураббо, қанд, қурилган туршак ва бошқа маҳсулотлар тайёрланган.

Кейинчалик Т.З.Генель, Д.Р.Устанин, С.Проховский ва бошқаларнинг қандолат корхоналари пайдо бўлди. Бу даврда нон, кулча, муз ишлаб чиқарадиган корхоналарга ҳам асос солинди.

Фабрика-завод саноати билан бир қаторда шаҳарнинг «янги» қисмида ҳаётида турли устахоналар: этикдўзлик, чилангарлик, дурадгорлик, гишт терувчилик ва бошқалар ҳам фаолият кўрсатган. 1886 йилги маълумотлар бўйича, (6-жадвал)¹⁹⁴ устахона ва корхоналарнинг умумий маҳсулоти 186086 рублни ташкил этган. Уларда 677 ишчи банд бўлган. Миқдор бўйича биринчи ўринда извошчилар турган (164). Улардан кейин

¹⁹³ ЎЗР МДА 17-Ф. 1-рўй. 21596-иш. 41-бет.

¹⁹⁴ Обзор Сырдарьинской области за 1886 г. Т., 1887. 350-бет.

чилангарлар (141), новвойлар (43), тикувчилар (36), булкачилар (20), аравакашлар (20) турган. Энг кўп ишлаганлар мисгарлар (1680 рубл) бўлган, иккинчи ўринда чилангарлар (33744 рубл) турган, учинчи ўринни этикдўзлар (4000 рубл) эгаллаган. Саноатчилар ва усталар қуйидаги: пахта ишлови, жун ишлови, ипак ишлови, канош, қаноштола ишлови, аралаш маҳсулот тайёрлаш, қоғоз ва матбаа маҳсулотлари, ёғоч, маъдан ишлови, ҳунармандчилик ағжомлари ва қуроллари ишлаб чиқариш, озиқ-овқат маҳсулотлари, жониворлар маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва бошқа ишларни бажарганлар.

6-жадвал.

№	Устахоналар	Тошкентнинг “янги” қисми		
		Хўжайинлар	Ишчилар	Маҳсулот ҳажми
1	Қандолатчилик	4	20	3540
2	Булочкачилик	5	26	4960
3	Новвойчилик	7	43	6356
4	Заргарлик	2	-	-
5	Мисгарлик	33	15	1680
6	Тикувчи	24	36	5832
7	Этикдўзлик	30	21	4000
8	Чилангарлик	77	141	33744
9	Дурадгорлик	52	12	37165
10	Кесувчилар	2	1	300
11	Извошчилар	170	164	65280
12	Тошйўнарлар	4	6	1000
13	Фишт терувчи	13	7	1680
14	Том ёпувчилар(тунукачи)	6	-	1000
15	Печкачилар	11	6	1880
16	Бўёқчилар	28	12	4260
17	Ойнасозлар	10	-	800
18	Мўрков тозаловчи	2	-	200
19	Шапкачилар	5	16	4780
20	Фотографлар	4	5	1540
21	Аравасозлар	12	20	3760
22	Гулқоғозчилар	6	5	1300
23	Муқовасозлар	3	2	440
24	Соатсозлар	11	1	280
25	Бочкасозлар	4	2	400
26	Кулодлар	-	-	-
27	Мўйнасозлар	-	-	-
28	Бўёқчилар	-	-	-
	Жами	525	677	186085

Шаҳарнинг “эски” қисмида ҳам оз бўлса-да фабрика- завод саноати, турли устахоналар ва корхоналар ривожлана бошлади¹⁹⁵.

Маҳаллий аҳоли ичидан чиққан корчалонлар орасида С. Шералибоев, Ю. Давидов, И. Ҳакимбеков, Ю. Тўйчибоев, Б. Дадажонов ва ҳ.к.ларни кўришимиз мумкин. Улар пахта тозалаш, гишт ва бошқа заводларга асос солганлар. Кейинчалик тошкентлик заводчилар Орифхўжаев, Шосолихов, Абдурашидов, Исҳоқовлар миллионлаб рублларни оборотга қўйган. Уларнинг Петербургда, Гельсингфорседа ва бошқа жойларда фирмалари бор эди¹⁹⁶.

Шаҳар “янги” қисмининг бевосита таъсири остида маҳаллий ҳунармандларнинг ишлаб чиқариш қуруллари, меҳнат малакалари такомиллашди. Муаллифлардан бири ёзишича, 1890 йилдаги ва ундан олдинги 1886 йилдаги кўргазмалар томошабинларни улар корхоналарининг кўплаб маҳсулотлари уларда яхши таассурот қолдирган. Туркистонликлар маҳаллий корхоналарда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни катта қизиқиш билан томоша қилганлар, буларни улар илгари ё узоқ кутиб, катта пул эвазига ёзиб олар, ё янада каттароқ пулга савдогарлардан сотиб олар эдилар. Янада уддабуронроқ, қизиқувчанроқ ўзбеклар руслар турмушида истеъмол қилинадиган нарсаларни ишлаб чиқара бошлаганлар ва ишланган маҳсулотларини инглиз ва аёллар эгари, 1881 йил намунасидаги зобитлар шамшири, ўйинчоқларни кўргазмага тақдим этганлар¹⁹⁷.

Миллий ҳунармандчилигининг дурадгорлик, чилангарлик, тикувчилик каби бошқа турларида ҳам жиддий сиёжишлар кузатилган. Н.А.Маев гувоҳлик беришича, ўзбекларнинг устачиликни ўрганишга қобилиятлари ҳайротомуз даражада зўр бўлган: 1886 йилдаги кўргазмада бир ўзбек Тошкент рус этикдўзлари маҳсулотидан сира қолишмайдиган рус этигини намойиш этди. Бошқа бир ўзбек эса ўзи ясаган кўзгусини қўйди¹⁹⁸.

Ўзбек ҳунармандлари ҳақида Н.А.Маев “ўзбеклар олий даражада меҳнаткаш, мияли ва уддабурон халқ”¹⁹⁹ - деб ёзган эди.

Туркистон ўлкаси, жумладан Тошкент шаҳридаги саноат корхоналари, устахоналарини юзага келиши ва ривожланиши асосан рус капиталистлари номи билан боғлиқ эди.

¹⁹⁵ Сборник материалов для статистики Сирдарьинской области. Т. 10.Т., 1891. 180-бет.

¹⁹⁶ Кастельская З.Д. Из истории Туркестанского края. М., Наука. 1980. 65-бет.

¹⁹⁷ Сборник материалов для статистики Сирдарьинской области. Т. 10.Т., 1891. 180-бет.

¹⁹⁸ Маев. Н.А.кўр.асар. 141-бет.

¹⁹⁹ Ўша жойда.

1886 йилда “Сирдарё вилояти шаҳри”да таъкидлангандики, “вилоятдаги завод ва фабрика саноати келиб чиқиши ва ривожланиши ўзлари қўлида бўлган рус аҳолисининг роли катта бўлган. Ҳисобот йилида унинг айланмаси 1451230 рублга етган, унинг маркази Тошкент, бу ерда энг катта завод ва фабрикалар жойлашган, уларнинг йиллик айланмалари (1886 й.) 896960 рублга тенг бўлган, бу бутун вилоят фабрика-завод саноатининг 62 %ини ташкил этади. Бунинг сабаби шундаки, Тошкентда бош фуқаро ва ҳарбий бошқарма органлари жойлашган, рус зиёлилари ва рус капиталистлари кучи тўпланган. Тошкентнинг ўзи бой воҳада жойлашган, унинг табиий бойликлари билагон ва ғайратли одамлар фойдаланиши учун кенг майдон бўлиб ҳисобланган. Серодам марказ сифатида Тошкент ишбилармон фабрикаси учун ишчиларни осонгина топиш имконини туғдирган, вилоятнинг бошқа жойларида эса ишчи ёллаш анча-мунча қийинчилик туғдирган²⁰⁰.”

Дарҳақиқат, Тошкент шаҳрида саноатни ривожлантириш учун барча имкониятлар мужассам бўлиб, бу рус ишбилармонларининг диққатини ўзига тортмай қолмаган эди, албатта.

Вақт ўтиши билан бу ерда талай маблағи ва кўплаб саноат корхоналари бўлган капиталистларнинг бутун бир давраси юзага келди. “Савдо уйлари” ва турли ширкатлар пайдо бўла бошлади. Масалан, 1884 йилда савдогар И.Первушинга йиллик маҳсулдорлиги 102684 рублик 5 завод ва корхона (спирт, вино заводлари, тамаки ва папирос фабрикаси, сунъий ва маъданли сув тайёрлайдиган корхона) қарар эди²⁰¹. 1886 йилда у ароқ заводига эга бўлди²⁰². Кейинчалик И.А.Первушиннинг завод ва маблағлари янада кўпайди. 90-йиллар ҳужжатларида “Первушинлар савдо уйи” эслатилади, 1896 йилда унга тамаки ва папирос фабрикалари, спирт, спирт олиш, вино заводлари қарар эди, умумий даромади 231900 рублни ташкил этарди²⁰³.

1866 йилда Казалинскда фирма очган ишбилармон И. И. Иванов Қозоғистон даштларида савдо ишларини қизгин олиб борар экан, 1874 йилда фирманинг бош идорасини Тошкентга кўчиради. Бу ерда шу фирма спирт, ароқ, пиво ва вино заводларини қуради. Бундай заводлардан унга қарашлилари Казалинск, Перовск, Верний, Пржевальск, Авлиёота, Наманганда бор эди. Тошкент ва Самарқанддаги фирманинг ўз узумзорлари мавжуд эди. Бундан ташқари, Тошкент ва Қўқонда рус ва хорижий моллари бўлган вино-

²⁰⁰ Обзор Сырдарьинской области за 1886 г. Т. 1887. 120-бет.

²⁰¹ Озодаев Ф. кўр.асар. 155 б

²⁰² ЎзР МДА 36-Ф. 1-рўй. 3362-иш. 21-бет

²⁰³ Озодаев Ф. кўр. асар. 155-бет.

баққоллик дўконлари очганди. Фирманинг омбор ва савдо нуқталари ўлка ва Еттисув вилоятининг барча шаҳарларида ишлаб турарди. Фирма ходимлари орасида маҳаллий аҳолининг мингдан ортиқ вакили ишлаган. Фирма фаолияти саноат ва савдо соҳаси билан чекланиб қолмаганди. 70-йилларда у Туркистон генерал-губернаторлиги қўшинларини озиқ-овқат билан таъминлашни ўз зиммасига олган. 1892 йилдан фирма Тошкентдан Оренбургга, ундан теракли Темир йўл бекатигача, Тошкентдан Вернийга, ундан Авлиёотагача почта йўлини таъминлаш билан шуғуллана бошлади, бу гоят қийин иш эди. Фирма ихтиёрида ҳаммаси бўлиб 111 почта станцияси бўлиб, харажати 800 минг рублни ташкил этган. Трактда рус маъмуриятидан 200 ишчи ва туб аҳоли ва руслардан 2 минг киши ишлаган²⁰⁴.

Савдогар А. Е. Громовга спирт, ароқ ва пиво заводлари қарарди²⁰⁵.

1899 йилда “Каменский савдо уйи” маҳсулотининг ҳажми фақат тегиримон ва арқон заводидан 173547 рублни ташкил этарди²⁰⁶. Бундан ташқари, унинг пахта тозалаш, совун, спирт, вино ва мой заводлари ҳам фаолият кўрсатган²⁰⁷.

Тошкентга 1868 йилда келган яна бир ишбилармон Д. Н. Захо оз вақт ичида мануфактура атторлик дўконлари хўжайини бўлиб қолади. У тошкентлик миллионерлардан бирига айланади ва ўзига катта уй қурдиради (ҳозирги Текстил корхонаси Маданият саройи)²⁰⁸.

Тошкентлик Юсуф Давидов спиртли ичимликлар ишлаб чиқариш, пахта савдоси, судхўрлик билан шуғулланган. Унинг пахта тозалаш заводи ҳам бўлган. Биргина пахта савдосидаги обороти 5-6 млн. рублни ташкил этган.

Тошкент ва бошқа шаҳарларда “Ака-ука Шлосберг ширкати”, “Ака-ука Крафт ширкати”, “Ю. Давидов савдо уйи”, “Катта Ярослав Мануфактураси”, “Б. Алексеев ширкати”, “Москва савдо-саноат жамияти”, “С. Морозов савдо уйи”, “Треугольник» ширкати, «Товарищество» ширкати”, “Ака-ука Каменский савдо уйи” каби савдо-саноат компаниялари мавжуд эди. Улар пахта сотиб олар ва улардан кўплари ўзларининг пахта тозалаш заводларига эга эди.

Рус капиталистлари ва мутахассислари фаолияти саноат иншоотлари қуриш билан чекланиб қолмаган. Бир вақтнинг ўзида улар ўзларини хом ашё таъминлаш билан шуғулланганлар. Шу

²⁰⁴ Туркестанский сборник. 512-ж. 98-102-бетлар.

²⁰⁵ ЎзР МДА 36-Ф. 1-руй. 3362-иш. 21-бет.

²⁰⁶ Ўша жойда.

²⁰⁷ Ўша жойда, 3815-иш. 13-16-бетлар.

²⁰⁸ Ўша жойда.

мақсадда улар ғўза, узум ва ҳ.к.ларнинг янги навларини татиқ этиш бўйича иш олиб борганлар.

1889 йил маълумотларига кўра, Тошкентда 2626120 рублли маҳсулот берувчи 43 фабрика ва завод бўлган (7-жадвал).²⁰⁹ Улар орасида биринчи ўринни пахта тозалаш заводлари (1684500 рубл), иккинчи ўринни ароқ заводлари (196200 р.), учинчи ўринни чарм заводлари (190500 р.) эгаллаган.

Озиқ-овқат саноатида тегирмонлар етакчи ўрин тутган, улар маҳсулдорлик ҳажми 206200 рублга борган. Кейинги ўринда ароқ саноати (196200 рубл) ва вино корхоналари (117500 рубл) турган.

Ишлаб чиқариш ҳажми ўсиши билан мавжуд корхоналарнинг ўзида янги заводлар пайдо бўлди. Масалан, цемент, ёғочни қайта ишлаш, дурадгорлик заводлари, пойафзал фабрикаси, ички ва ташқи кийимлар фабрикалари ва ҳ.к. Озиқ-овқат саноатининг колбаса, макарон, пишлоқ ва бошқа шу каби корхоналари барно этилди.

7-жадвал.

Фабрика ва заводлар	Корхона сони	Ишлаб чиқарилган маҳсулот суммаси рубл	Ишчилар сони
Спирт	2	18500	40
Ароқ	2	196200	71
Спирт тозалаш ва пиво	1	17000	6
Вино	3	117500	31
Пиво	2	112350	35
Сунъий маъданли сув тайёрлаш	3	10800	13
Совун ва шам	1	4200	3
Чарм	9	190500	193
Пахта тозалаш	8	1684100	212
Ғишт	1	12100	40
Бўёқчилик	1	1200	3
Тамаки ва папирос	4	11000	63
Гугурт	1	12370	32
Сув тегирмони	2	206200	17
Буғ тегирмони	-	-	-
Босмахона	2	2500	36
Дармана (сантонин) мойи	1	700	6
Ёғ ишлаб чиқариш	-	-	-
Жами	43	2626120	760

²⁰⁹ Обзор Сырдарьинской области за 1889 г. Т., 1890. 346-бет.

Шундай қилиб, XX аср бошида Тошкент “янги” қисми нафақатгина Сирдарё вилоятининг, балки Туркистон ўлкасининг йирик саноат марказига айланди. 1911 йилга оид маълумотлар шундан дарак беради²¹⁰.

8-жадвал

Саноат корхоналари	Корхона жойлашган жой	Заводлар сони	Маҳсулот миқдори	Маҳсулот қиймати (рубл)
Пахта тозалаш	Тошкент	7	Пахта толаси 259447 пуд	3192266
-	-	-	Чигит-568719 п.	284364
-	Тошкент уезди	7	Пахта толаси 214545 п.	2561630
-	-	7	Пахта толаси 468454 п.	234227
-	-	5	Пахта толаси 21151 п.	256131
-	-	-	Чигит-47696 п.	13848
-	Туркистонда	3	Пахта толаси 17272 п.	201817
-	-	-	Чигит 38934 п.	19467
-	Амударё бўлими	19	Пахта толаси. 96000 п.	1056000
-	-	-	Чигит-190300 п.	75230
Жами		41	Пахта толаси. 608415 п.	7968844
Эски латта-путталардан увада пахта ишлаб чиқарадиган заводлар	Тошкент	5	Чигит-1314113 п. Увада пахта 8140 п.	637136 94400
Ёғ ишлаб чиқарувчи	Тошкент	2	Пахта ёғи-70714 пуд. 11 фунт.	282856
	Петро-Александровск	1	Кунжара 165 000 п. Шу. 259285 п.	66000 51857
Жами		3	494 999 пуд. 11 фунт.	400713
Босмахона ва литографиялар	Тошкент	7	Турли босм. ва лит. буюмлар	310000
Ёғочсозлик ва дурадгорлик заводлари	-	1	Турли буюмлар. 200 000 п.тачак.	45000
Чўян қуйиш корхоналари	-	9	Чўян мис ва темир.	300000
Оҳак маҳсулотлари.	Тошкент ва Чимкент уездида	2	200 000 пуд.	30000
Цемент заводи	Тошкент	1	Ишланмаган	

²¹⁰ Обзор Сирдарьинской области за 1911 г. Т., 1913. 127-130-бетлар. Ташкент 1913. 6. 122Г 130. Жадвалда Тошкентнинг “эски” қисмида ҳам жойлашган айрим заводлар кўрсатилган.

Финт заводлари	Тошкент	8	12 000 000 д.	240000
	Перовск	9	3 000 000 д.	45000
	Авлибота	6	2 000 000 д.	30000
	Чимкент	7	2 900 000 д.	59000
	Казаминск	3	800 000 д. Чигит-190300 п.	16000
Жами		3	20 700 000	390000
Ичак ювиш корхонаси	Тошкент	2	311 162 д.	76659
	Чимкент уезди	1	60 000 д.	12000
Пойфазал, ички ва ташқи кийимлар.	Тошкент	1	170 000 жуфт 400 000 д.	1142000 1.200.000
Чарм заводлари	Тошкент	25	75 000 тери.	750000
	Чимкент уезди	7	9000-	81000
	Перовск	1	900 -	9000
	Авлибота уезди	5	700 -	63000
Жами		38	219 000 -	903000
Совун заводлари	Тошкент	10	75000 п.	26200
	Перовск			
	Казаминск			
	Чимкент	12	25000 п.	875000
	Авлибота			
	Амударё бўлими	1		
Чигитни қайта ишлан заводи	Тошкент	1	Турли хил унлар 20000 пудгача	6000
Бўёқ заводлар	Тошкент	4	Турли бўёқлар 20000 п.	160000
Тегирмончилар	Сирдарё вилояти	16	1 100 000 п.	2300000
Шоли онланг заводлари	Тошкент ва уезди	8	150000 п. гуруч	450000
Макарон фабрикаси	Тошкент	1	4500п.	14400
Кондитер ва конфет фабрикалари	Тошкент	10		380000
Колбаса корхонлари	Тошкент	7		175000
Пинолқ корхонлари	Авлибота уезди	1	750 п.	12750
Қунохоналар	Тошкент	1	Маълумот йўқ	
Маъданли сув	Вилоятда	12	250000 челак.	2750
Спирт заводи	Тошкент	1	Ишланмаган	
Ароқ заводлари	Авлибота	1	Ишланмаган	
	Тошкент	3	205 челак	1123853
	Авлибота	1	289 челак	25000
Вино заводлари	Тошкент	4	66000 ч.	264000
Пиво заводлари	Тошкент	4	354416 ч.	608560
	Казалинск	1	10500 ч.	15250
	Перовск	1	20000 ч.	360000
	Авлибота	2	12000 ч.	18000
	Петро-Александровск	1	5000 ч.	10000
Жами		9	401916 ч.	1012310

Қанд заводи	Тошкент уезди	1	72000 п.	350053
Тамаки фабрика- лари	Тошкент	3	2 фабрика маълумоти 5640000 д. 13867 ф. тон.	30100
	Авлиёта	2	Маълумот йўқ	
Дармана заводи	Чимкент		390 п. 14 ф.	58500
Жами				19235700

Келтирилган маълумотлар пахта тоzalаш заводлари (3192166 рубл), шунингдек ароқ (1 113 853 р.), ниво (608560 р.) заводлари, босмахона ва литография (310 минг р.), чўян қуйиш корхонаси (30 минг р.) маҳсулотлари мунтазам ўстанлигидан далолат беради. Пойафзал, ички ва ташқи кийимлар фабрикаси (1142 минг р.), шоли ошлаш заводи (450 минг р.), тегирмонлар (230 минг р.), қандолат ва конфет фабрикалар (350 минг р.) маҳсулот ишлаб чиқаришни анча кенгайтирди.

Ишчилар миқдори бўйича биринчи ўринни пойафзал, ички ва ташқи кийимлар фабрикаси (700 одам), иккинчи ўринни пахта тоzalаш заводи (357), учинчи ўринни эса босмахона ва литография (290 одам) эгаллайди. Умумий миқдор саноат корхоналарида 3369 ишчи иш билан банд бўлган.

Шуни таъкидлаш жоизки, ушбу даврда саноатнинг қатор тармоқлари мунтазам равишда ишламаган. В. В. Заорская ва К. А. Александр маълумотларига кўра, 1913 йилда вилоятнинг 252 саноат корхоналаридан 183 таси ишлаган, улар тармоқлар бўйича қуйидагича тақсимланган: 46 % - пахта тоzalаш заводлари, 8 % - тегирмонлар, 6 % - ниво заводлари, 2 % - чарм заводлари, 2 % - босмахона ва корхоналар ва 1 % - қолганларига тўғри келган²¹¹. Вилоятдаги барча заводлар маҳсулотларининг қиймати 23 623 740 рублни ташкил этган, шулардан 21 448 968 рубл, ёки 90 %ини Тошкент уезди берган, шундан Тошкент шаҳри улўшига 14 555 459 рубл, ёки Тошкент уезди завод ва фабрикаларида тайёрланган маҳсулот умумий қийматини 69%и тўғри келган²¹². Тадқиқот муаллифлари эслатган 183 саноат корхоналаридан 127 таси Тошкент уездида, 111 таси Тошкент шаҳрида, асосан унинг «янги» қисмида жойланган²¹³.

Бу даврда ишлаб турган устахона ва корхоналар билан бир қаторда янги-сопол буюмлар ишлаб чиқарувчи, ранг ишлаб чиқарувчи, утилизация (ҳар хил чиқитларни қайта ишлаш), оҳак ишлаб чиқарувчи корхоналари пайдо бўлган. Мазкур корхоналарда ишчилар сони анча ортган. Жумладан, 1910 йилда 570 чилангар, 210 темирчи, 49 тушука-соз, 42 томга тушука қопловчи, 57 дегрес, 41 печкачи, 58 муқовасоз, 418 этикдўз, 23 деворга гул туширувчи, 37 ойнасоз, 53 шанка

²¹¹ Заорская В.В. и Александр К.А. кўр.асар. 124-бет.

²¹² Уша жойда.

²¹³ Уша жойда, 120-бет.

тикувчи, 385 тикувчи, 55 чархчи, 31 аравасоз, 63 соатсоз ва ҳ.к.лар бўлган. Устахона ва корхоналарда ҳаммаси бўлиб 3240 ишчи ишлаган. В. В. Заорская ва К. А. Александр маълумотларига кўра, 1913 йилда чўян қуйиш, дегрезлик ва чилангарликни ўз ичига олган қўл устачилиги анча ривожланган, бунда каравот ясаш, тунукасозлик, аравасозлик ва қалайсозлик ривожланган. Темир, чўян, мис каби хом ашёлар Донец ҳавзаси, Варшава, Рига, Одесса ва Минскдан келтирилган²¹⁴. Устахоналарнинг йиллик айланмаси 305 минг рублни, ишчилар сони 178 нафар одамни ташкил этган²¹⁵.

Умуман шаҳарда 136 турли саноат корхоналари бўлиб, шулардан 1913 йилда 25 таси ишламаган. Шу боис муаллифлар (Александр К.А. ва Заорская В.В.) 111 корхонани ўрганишга мажбур бўлганлар. 1914 йилда яна 10 корхона очилган. Улар ичида жувозкашлик, кўнчилик, ёнгит, совун ва бошқа заводлар бўлган. Нагжида шаҳар завод ва фабрикаларининг умумий миқдори 146 тагача етган. 1913 йилда вилоят саноатида шаҳар улунига 81 % тўғри келган²¹⁶.

Саноатнинг юзага келиши ва ривожланиши маҳаллий ишчи синфининг шаклланишига олиб келди. Маълумотлардан кўришиб турибдики, фабрика-завод саноати пайдо бўлган дастлабки йилларда ўзбеклар ва туб аҳолининг бошқа вакиллари корхоналарида ишлашга жалб этилган. Ўшанда уларни «эркин ёлланувчи маҳаллий халқ» деб аташган. Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати туфайли улардан қора ишчи сифатида фойдаланишган. Туб аҳоли ичида юқори малакали саноат ишчилари бўлмаган.

1873 йилда Тошкент саноат корхоналари ишчилари сони 628 тани ташкил этган, шулардан 348 таси руслар, 159 таси ўзбеклар, 87 таси қozoқлар, 19 таси яҳудийлар, 15 таси татарлар бўлган²¹⁷.

Кўришиб турибдики, ишчилар турли миллатли бўлган. Таъкидлаш жоизки, ишчилар сони гоҳ кўпайиб, гоҳ пасайиб турган, бу у ёки бу корхона ишининг номулғазамлиги билан боғлиқ. Шу боис 1877 йилда ишчилар сони 554 тагача камайган. Энг кўпи пахта тозалаш (130), спирт, ароқ ишлаб чиқариш (73), тамаки (74) ва пиво (70) заводларида ишлаган. 1900 йилда ишчилар сони 1016 одамга етган²¹⁸. Уларда қушхона ишчилари (354 одам) сезиларли фойдани ташкил этган.

XX аср бошида темир йўл қурилиши ва саноат ривожланиши муносабати билан маҳаллий ишчилар сони кўпайди. Икки темир йўл

²¹⁴ Ўша жойда, 480-бет.

²¹⁵ Ўша жойда.

²¹⁶ Ўша жойда, 130-бет.

²¹⁷ Туркестанский сборник. 57-ж. 143-бет.

²¹⁸ УзР МДА 269-Ф. 1-рўй. 191-иш. 10-11-бетлар.

устахонасида 2 минг ишчи ишлар эди, шулардан 120 нафари туб аҳоли вакили эди. Электростанция корхоналари ва «Тошкент трамвай»ида 1000 киши ишларди. В. В. Заорская ва К. А. Александр маълумотларига кўра, 1913 йилда Тошкентнинг 111 корхонасида 2463 ишчи ишлаган, жумладан пахта тозалаш заводларида-548, босмахоналарда-324, спирт тозалаш заводларида-1548, пиво заводларида-153, вино заводларида-101 одам ишларди. (9-жадвал)¹¹⁹

9-жадвал.

Корхона тури	Сони	Ишчилар сони
Пахта тозалаш заводлари	9	548
Момиқ фабрикаси	5	37
Босмахоналар	11	324
Механик устахоналар	4	214
Каравот устахонаси	1	16
Тулука устахонаси	1	13
Ёнгит заводлари	7	327
Сопол ишлаб чиқариш	1	7
Ичак тозалаш заводи	1	59
Чарм заводлари	14	101
Жувоз	1	30
Тегирмонлар	2	64
Макарон фабрикаси	1	15
Шоли оқлаш заводи	1	17
Маъданли сув корхоналари	7	75
Муз заводи	3	12
Конфет-қандолат заводи	9	105
Консерва заводи	2	78
Шаҳар қушхонаси	1	71
Сув ҳайдагич	1	1
Вино заводлари	3	101
Спирт ҳайдаш заводлари	3	154
Ароқ заводлари	2	9
Пиво заводлари	4	153
Тамаки ва панирос заводлари	3	21
Бўёқ фабрикаси	2	14
Совун заводи	1	4
Иккиламчи хом ашё заводлари (утилизация)	1	9
Электростанциялар	10	44
Жами	111	2463

¹¹⁹ Заорская В.В. и Александр К.А. кўр. асар. 125-бет; Жадвалга эски шаҳарнинг айрим корхоналари ҳам киритилган.

Механика устахоналари (214) ва гишт заводларида (327) ҳам кўплаб ишчилар меҳнат қилар эдилар.

Шаҳар саноатида кўпроқ эркаклар ишларди, аёллар эса кўпроқ идиш-товоқ ювишда ва маъданли сув тайёрлашда иштирок этар эдилар. Фақат биргина аёл босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишларди. Шаҳарнинг барча завод ва фабрикаларида 171 аёл ишларди, лекин улар ичида битта ҳам ўзбек аёли йўқ эди²²⁰.

Ишчилар таркиби асосан руслар, ўзбеклар, қозоқлар ва бошқа миллат вакилларида иборат эди. Масалан, 1913 йилда саноат корхоналарида руслар 1286, ўзбеклар 1011, қозоқлар 393, тожиклар 151, қашғар ва дунганлар 28, бошқа миллат вакиллари 149 нафар кишини ташкил этган²²¹. Гарчи бу маълумотлар бутун вилоятга тегишли бўлса-да, у шаҳар аҳолисининг миллий таркиби ҳақида ёрқин тасаввур берарди, зеро у ерда саноатнинг асосий турлари жамланган эди.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, ўзбеклар сон жиҳатдан руслардан кейин иккинчи ўринда турибди, бироқ улар қора ишчилар бўлиб хизмат қилганлар. Муаллифлар шундай ёзадилар: Ишлаб чиқариш бўйича ишчилар тоифасида ўзбеклар ярми-51.0 % ни, руслар 33.6 % ни ташкил этадилар. Двигателлар олдида фақат руслар ишлайди-85.9 %. Таъмир ишларида ҳам русларнинг миқдори катта-66.4 %. Хуллас, қаердаки малакали ишчи талаб этилса, ўша ерда руслар бўлади²²². Ўзбек ишчиларини жин, линтерлар олдида, мойловчи, печкачи сифатидагина кўриш мумкин бўлган. Чунки мустабид ҳукумат халқ вакиллари орасида ўз ҳаққини талаб қилувчи, билимдон ва маълумотли кишиларни кўпайишини хоҳламасди. Ҳар бир дақиқада маҳаллий аҳолини мустамлакачилик тузумга қарши бош кўтаришидан чўчирди. Шунинг учун ҳам маҳаллий аҳоли асосан қора ишларга жалб этилар эди.

Саноат ишчиларидан ташқари шаҳарда устахона ва бошқа корхоналарда банд бўлган ёлланма одамлар бўлган. 1910 йил маълумотларига кўра, улар 3 мингдан кўпроқ бўлган. Шаҳар ишчилари умумий миқдори 6 мингтагача борган. Демак, бу даврда Тошкент шаҳри янги қисмида капиталистик турдаги саноат пайдо бўлган ва муваффақиятли ривожланган. Бу нафақат шаҳарнинг, балки ўлканинг ўзи учун ҳам катта аҳамият касб этган. Вақт ўтиши билан Тошкент Ўрта Осиёда йирик саноат марказига айланди. Бироқ саноат ривожланиши ўлканинг бошқа жойларидагидек асосан хом ашёга биринчи ишлов

²²⁰ Заорская В.В. и Александер К.А. кўр.асар. 130-бет.

²²¹ Ўша жойда

²²² Заорская В.В. и Александер К.А. кўр.асар. 130-бет. (X -жадвал).

беришга қаратилган бўлиб, у мустамлакачилик сиёсати билан характерланади. Бу ҳар тарафлама ва изчил ривожланишга тўсқинлик қилган ва унинг паст техника даражасида бўлишлиги энг муҳим сабаблардан бири ҳисобланган.

Умуман, хулоса қилиб айтганда, ўлкада пахтачилик соҳасидаги олиб борилаётган ишлар ва илмий тадқиқотлар, жумладан Америка пахтасини иқлимлаштириш, қишлоқ хўжалигида янги агротехника жиҳозларидан фойдаланиш ва катта-катта пахта плантацияларини пайдо бўлиши пахта ҳосилдорлигини, сифатини ва ҳосилдорлигини оширишга сабаб бўлди. Бу ўз навбатида ўлкада пахтачиликни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Лекин мустабид ҳукуматининг sanoat соҳасидаги мустамлакачилик сиёсати ўлка иқтисодини ривожланишига тўсқинлик қилди. Пахтачилик орқасидан тушадиган барча даромад фақатгина метрополиянинг бойишига хизмат қилди.

XIX аср охири-XX аср бошида темир йўл қурилиши авж олган. Жумладан, юқорида қайд этиб ўтилганидек, Туркистонда Каспийорти темир йўли қурилиб, 1899 йилда Самарқанд-Андижон линияси Тошкентгача келтирилган, бу Тошкентни Каспий соҳили билан улаган. Кавказорти темир йўли (Казалинскдан Тошкентгача) бош линия узунлиги 1748 верст бўлиб, у кейинчалик Ўрта Осиё темир йўли деб атала бошлаган. 1906 йилда Оренбург-Тошкент темир йўли линиясининг очилиши Тошкентдан Россиянинг марказий районларигача бевосита йўл очиб берган. Кейин Фарғона вилоятида ички темир йўл линиялари қурилган. Натижада Тошкент Россиянинг бошқа ҳудудлари билан боғланиш имконига эга бўлди. Лекин бу имконият ўзбек халқининг фойдасига эмас, балки Туркистон ўлкасига бойлик орттириш мақсадида қузғундек ёпишган чор ҳукумати ва савдо-саноат корчалонларининг «иштаҳасини» қондиришга кенг йўл очиб берди.

Россия империяси Туркистон ўлкасида фақатгина хом ашёга бирламчи ишлов берувчи sanoat корхоналарига асос солиб, ўлкага Россиядан тайёр маҳсулот келтирди. Бу маҳсулотлар ўз навбатида ўлкадаги ҳунармандларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотларини рақобатга бардош бера олмай синишига олиб келди. Бунинг оқибатида улар ишсиз қолиб, завод ва фабрикаларда ёлланма ишчи ёки бўлмаса мардикорчилик қилишга мажбур бўлганлар.

Аваламбор, мустабид ҳукуматнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда Туркистон ўлкасида, жумладан Тошкент шаҳрида sanoat ишлаб чиқаришига асос солинди ва унинг даромади рус ҳукумати ва савдо-саноат корчалонларининг манфаатлари учун хизмат қилди.

II бсб

ХІХ аср иккинчи ярми ва ХХ аср бошида Тошкент шаҳрининг «янги» қисмида маданий ҳаёт

2.1 Халқ маорифи

Тошкент Россия томонидан босиб олинганидан сўнг чор ҳукумати янги шаҳарнинг сиёсий ва иқтисодий соҳалари билан бир қаторда маориф соҳасида ҳам мустамлакачилик сиёсатини олиб борди.

Чор ҳукумати мустамлака бошқарувининг дастлабки йилларидаёқ Тошкент шаҳридаги мактаб ва мадрасаларнинг ролини заифлаштириш ва ўлкада рус мактабларини жорий этиш ишларини режалаштирган эди. Шаҳарнинг “эски” қисмидаги ўқув даргоҳлари ўқувчиларига мустамлакачилик сиёсатига қарши турувчи гуруҳлар сифатида қараларди. Дастлабки йилларда чор ҳукумати туб аҳолининг маориф соҳасига аралашмаган бўлсада, уни доимий равишда назорат остига олган. У ердаги ўқув системасини секин-асталик ва эҳтиёткорлик билан тугатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Туркистон ўлкасининг генерал-губернатори К.П.Кауфман ҳам айнан шу сиёсатнинг асосчиларидан бири эди. У «маҳаллий мактабларни куч билан, яъни зўравонлик билан йўқ қилиш хавfli бўлса, уларни сезиларли даражада йўқ қилиб бориш биз учун шунчалик фойдали ва манфаатлидир»²²³ - деб бежиз айтмаган эди.

Асрлар давомида ўз миллий қадрияти, анъаналари ва илм даргоҳларига эга бўлиб келган халқ мустамлакачиларнинг сиёсий, иқтисодий-ижтимоий, жумладан маданий соҳадаги янги қонун ва тартибларини тан олмади. Туб аҳоли учун мусулмон мактаблари кейинчалик ҳам асосий таълим муассасалари бўлиб қолаверган.

К.П.Кауфман томонидан ташкил этилган Халқ таълими Махсус (Особая) комиссияси «халқ таълимининг ривожланиши рус манфаатларига хизмат қилиши кераклигини» алоҳида таъкидлаб ўтган²²⁴.

²²³ Кауфман К.П. Начальное народное образование в Туркестанском крае. 1881. Сп. 1910. 13-бет.

²²⁴ История Ташкента. Т. 1988. 189-бет.

Эски шаҳар ёнгинасидаги барпо этилган янги шаҳарда ташкил этилган дастлабки мактабларда асосан рус ҳарбийларнинг болалари таҳсил олган.

Тошкент шаҳри «янги» қисмидаги мактаб таълимининг ривожланишига Жуйкова деган аёл ихтиёридаги ўғил ва қиз болалар учун 1866 йил 1 июлда биринчи рус мактабининг очилиши асос бўлди. Бу ерда зобитларнинг болаларидан ташқари унтер-зобитлар, мирзалар, аскарларнинг болалари ҳам ўқир эдилар²²⁵. 1867 йилда бу мактабда 11 қиз ва 7 ўғил бола ўқиган. Уларга дуолар, қисқача дин тарихи, ёзув ва ҳўл ҳунармандчилиги ўргатиларди. 1869 йилги маълумотларга кўра, бу мактаб ихтиёрий хайр-эҳсонлар ва қисман давлат ҳисобидан таъминланиб турилган²²⁶.

1869 йилда олий насабликларнинг ҳар иккала жинсдаги болаларининг IV синфли билим юрти, гимназияга киришлари учун тайёрлайдиган Пахертнинг хусусий пансион очилган эди²²⁷. Ўқитувчилар амалдорлар, зобитлар ва уларнинг хотинларидан иборат бўлиб, у ерда 50 та ўқувчи таҳсил олган.

1870 йилда Тошкентда Туркистон ўлкасида мактаб ишини ташкил этиш ҳақидаги масалани муҳокама қилиш учун ҳайъат тузилди. Улар томонидан тузилган лойиҳа бўйича:

1) оддий рус кишиларининг болалари учун билим юрти очиш, бунда болаларга бошланғич таълим бериш;

2) Гимназия таълимини олишни хоҳлаган амалдорлар, савдогарлар ва бошқа шахслар болалари учун билим юрти очиш, оддий болалар эса туб аҳоли учун очилган мактабларда ўқишлари мумкин»²²⁸ деган мақсад илгари сурилган эди.

1871 йилда шаҳарнинг янги қисмида ҳунарга ўргатиладиган уч синфли халқ мактаби фаолият кўрсата бошлади²²⁹.

1876 йилда эркаклар ва аёллар гимназияси очилиб, унда 1878-79 ўқув йилида қуйидаги фанлар ўқитилган: рус, француз, немис, лотин, юнон тиллари, дин ақидалари, математика, тарих, жўрофия ва расм²³⁰. Аёллар кичик гимназиясида мазкур фанларга қўшимча равишда қўшиқ ва мусиқа, гимнастика ва рақс, шунингдек, ҳунар бўйича машғулотлар олиб борилган. Кейинчалик ўқув дастури кенгайтирилган. Унда физика, геометрия, алгебра, ботаника, минералогия, зоология каби фанлар киритилган.

²²⁵ Туркестанский сборник. 1-ж. 103-бет.

²²⁶ Добросмыслов А.И. кўр.асар. 201-бет.

²²⁷ Россия марказий давлат тарих архиви. 73-Ф. 202-рўй. 698-иш. 51-бет.

²²⁸ Бендриков К.Е. кўр. асар. 110-бет.

²²⁹ Россия Марказий давлат тарих архиви. 73-Ф. 202-рўй. 697-иш. 547-бет.

²³⁰ Памятная книжка управления учебными заведениями Туркестанского края на 1878-1879 учебный год. Спб. 9-15-бетлар.

1881 йилдан эркаклар кичик гимназияси саккиз синфли гимназияларга айлантирилган, 1887 йилдан эса аёллар кичик гимназияси-етти синфли гимназияга айлантирилган. Бу ҳар икки гимназия ўрта таълим мактабига тўғри келган. Шунини таъкидлаш жоизки, шаҳарнинг «янги» қисмини кенгайиб бориши ва аҳоли сонини кўпайиши гимназия тармоқларини ривожланишини талаб қилса-да, бу муаммо ҳал этилмади. Масалан, агар 1877 йилда эркаклар гимназиясида 96 одам ўқиган бўлса, 1891 йилда-279, 1910 йилда эса-500 та ўқиган. Аёллар гимназиясидаги ўқувчилар 1877 йилдаги 100 тадан 1910 йилда 700 гага ўсган²³¹.

1877 йилда ўлкада халқ ўқув юртлари нозирлари лавозими таъсис этилди. У Туркистон ўлкаси бошланғич халқ билим юртлари, рус ва бошқа қўйи ўқув юртларига мудирлик қилган. Шу муносабат билан генерал-губернатор қошидаги ўқув ишлари бўйича махсус топшириқларни бажарувчи амалдор лавозими тугатилди²³². Ўлкада ўқув ишлари бўйича бошқарма Россия Халқ таълими вазирлиги ихтиёрида бўлган.

Туркистон ўлкаси ўқув юртлари бошқаруви штат бўйича қўйидагилардан: бош нозир, котиб ва котиб ёрдамчиси (йиллик маоши 7800 руб. бўлган) иборат бўлган.

Туркистон ўлкасида ўқитувчилар тайёрлайдиган ягона ўқитувчилар семинарияси мавжуд эди. У 1879 йил 30 августда Тошкентда очилиб, бу ўқув юрти Туркистон ўлкаси рус ва рус-тузем бошланғич мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлаши керак бўлган. Ўқув юртини таъсис қилар экан, чор ҳукумати, биринчидан, ўлкада бошланғич мактаблар ўқитувчиларига бўлган тахчилликни тўлдиришни, бу фаолиятга маҳаллий ёшларни жалб этишни, иккинчидан, “маърифат йўли билан маҳаллий аҳолини рус аҳолиси билан яқинлаштириш ва бу билан ўлкада рус фуқаролигини жорий қилишга имкон туғдиришни” кўзда тутган эди²³³.

Семинария очилишида бош нозирни таъкидлашча, билим юртининг вазифаси рус маърифатини ёйиш йўли билан “ўзга насабли аҳоли (яъни ўзбеклар - Ж.И.) билан ҳамкорлик қилиб, уни рус халқи билан яқинлаштириш...”, тайёр ўқитувчиларни ўлка қўйи билим юртларига етказиб бериш, токи уларнинг шогирдлари ўқиши

²³¹ Сборник материалов для статистики Сирдарьинской области. Т. 1891. 233, 240-бетлар.

²³² Памятная книжка управления учебными заведениями Туркестанского края на 1878-1879 учебный год. СПб. 9-15-бетлар.

²³³ Туркестанские ведомости. 1898. № 62,63.

тугагандан кейин ўзга насаб (яъни ўзбеклар -Ж.И.) таълими ишида бемалол ишлаб кета олсинлар²³⁴.

1881 йил 28 январда Туркистон ўқитувчилар семинариясида қозоқ тили фани киритилди. Кауфман сўзлари бўйича, мазкур тилнинг киритилишига сабаб қозоқлар болаларини ўқув юртларига жон деб берадилар, улар кўчманчи ҳаёт тарзи кечирсаларда, маданий жиҳатдан ўзбек ва тожикларга қараганда анча киришимлироқ²³⁵. Унинг фикрича, қозоқ тили туркий тилларга мансуб бўлиб, уни ўзбеклар ҳам, тожиклар ҳам бемалол тушунадилар. Бироқ Кауфманнинг умидлари оқланмади, зеро 1898 йилда янги генерал-губернатор Розенбах ўзининг халқ таълими вазирига билдиргисиди: “ўзбек ва тожик тилларини ўрганмай туриб, маҳаллий мактабда ўқитувчиларнинг бир нарсасага эришишларига кўзим етмайди... Рус-тузем мактаблари тизими тажрибаси кўрсатдики, фақат қирғизлар (қозоқлар) биз билан яқинлашишга иштиёқманд эмас, балки сартлар ҳам шундай... Бу тилларнинг фойдалиги тўғрисида гап-сўз бўлиши мумкин эмас. Туркистон ўлкаси ҳудудларида асосан икки тил истеъмол қилинади, булар ўз адабиётига эга бўлган сарт ва форс тилларидир. Айтиб ўтганимдек, бу тилларни билиш ҳам мавжуд, ҳам энди очиладиган маҳаллий мактаблар ўқитувчилари учун зарур”²³⁶.

Розенбахнинг бу жонли мулоҳазаларини ҳукумат қабул қилади ва ўша йилиёқ қозоқ тили ўрнига дастурга ўзбек ва форс тиллари киритилади. Семинария ўқиши 4 йилга мўлжалланган эди. Бу ерда қуйидаги фанлар ўқитиларди: дин ақидлари, рус, славян тиллари, математика, арифметика, физика, алгебра, жўғрофия, тарих, чиройли ёзув, чизмачилик, расм, қўшиқ, гимнастика, мусиқа; шунингдек, муқовасозлик, дурадгорлик, этикдўзлик, боғбончилик, полизчилик бўйича ҳам машғулотлар олиб борилган²³⁷. Семинария қошида кутубхона ишлаб турган. Унинг бисотида 8239 жилд китоб бўлган. 1888/89 йилларда у яна 50 номдаги китоб олган. Физика хонаси 250 ускуна билан жиҳозланган. Тарих, жўғрофия ва расм бўйича 399 ўқув қўлланмаси бўлган. Семинария фаолият кўрсатган 19 йил мобайнида (1879-1898 йй.) 308 ёшларга таълим берган, шулардан руслар - 259 (84 %), ўзбеклар - 6 (2 %), қозоқлар 40 - (15 %), татарлар - 2 (0.7 %), немислар - 1 (0.5 %) кишидан иборат бўлган²³⁸.

²³⁴ Туркестанские ведомости. 1898. № 62,63.

²³⁵ Ўша жойда.

²³⁶ Ўша жойда.

²³⁷ Ўша жойда.

²³⁸ Ўша жойда.

1887 йилда семинария ва эркаклар гимназиясида учтадан ўзбек ўқиган холос.

Ижтимоий таркиби бўйича семинариядаги ўқувчилар 1879-1898 йиллар мобайнида қуйидагича бўлган: савдогарлар ва бойларнинг болалари 101 (39 %), дворян ва амалдорларнинг болалари-54 (17%), ўзбек болалари-46 (15 %), қozoқлар- 44 (14 %), аскарларнинг болалари-38 (12 %), деҳқонларнинг болалари-18 (5 %), руҳонийларнинг болалари-7 (2 %) ²³⁹.

Шундай қилиб, семинарияда асосан ҳукмдор синф болалари ўқиган.

Семинария битирувчиларини иш билан таъминланишлари ҳам қизиқарли, албатта. Масалан, 1898 йилдаги битирувчилардан 113 (42 %) нафари ўқитувчи бўлиб, 113 нафари ёрдамчи ўқитувчи бўлиб ишлаган. 73 (27 %) нафари зобит, турли банкларда, хазиналарда, давлат ва жамоат муассасаларида, хусусий шахсларда хизматчи бўлган, 24 (9 %) нафари таржимон бўлган, 9 (3 %) нафари ишга жойлашмаган, 12 (14 %) нафари ҳалок бўлган ²⁴⁰. Бинобарин, битирувчиларнинг талай миқдори ўқитувчилик билан машғул бўлган.

1879 йилга келиб шаҳарнинг “янги” қисмида 5 ўқув юрти фаолият кўрсатган: эркаклар ва аёллар гимназияси, ўқитувчилар семинарияси, 4 синфли билим юрти, аёллар билим юрти. Уларда 543 ўқувчи таълим олган. ²⁴¹. Шу йили хусусий мактаблар пайдо бўлиши ҳисобига ўқув юртлари 7 тагача кўпайган.

1871-1891 йилларда шаҳарда фақат битта, 1892 йилда эса Марчевская ва Золотовага қарашли иккита хусусий мактаб ишлаган. 1896 йилги маълумотларга қараганда, бу мактабларда ҳаммаси бўлиб 66 та ўқувчи таҳсил олган ²⁴².

Бундан ташқари, Михайловская ва Суравецкаянинг хусусий мактаблари ҳам пайдо бўлди. Мазкур мактаблар учинчи тоифали билим юртига тўғри келган.

80-йилларда шаҳарнинг “янги” қисми Туркистон ўлкасидаги йирик маърифат марказига айланди. Жумладан, Сирдарё вилоятида 27 ўқув юрти бўлиб, 1680 ўқувчи ўқирди, унинг қарийб ярми Тошкент “янги” қисмига тўғри келган. Бу ерда 2 гимназия, ўқитувчилар семинарияси ва 839 ўқувчиси бўлган 8 бошланғич мактаб бор эди ²⁴³.

Бу даврда ўқув юртларининг умумий молиявий харажати 180293 рублни ташкил этган, шу жумладан хазинадан 119195 рубл ажратилган,

²³⁹ Туркестанские ведомости. № 63

²⁴⁰ Ўша жойда.

²⁴¹ ЎзР МДА. 36-Ф. 1-рўй. 1677-иш. 105-бет.

²⁴² Ўша жойда, 3591-иш. 107-бет.

²⁴³ Ўша жойда, 3745-иш. 107-бет.

аҳолидан йигиладиган солиқ 44129 рубл бўлган, шаҳар бюджети харажатлари 16969 рублни ташкил этган. Дастлабки маблағ ичида халқ таълими вазирлиги сметаси бўйича ассигнация (91771 рубл) ва ҳарбий вазирликдан ажратилган маблағ (27424 рубл) ҳам бўлган²⁴⁴.

Шундай қилиб, халқ таълими вазирлиги маблағнинг ярмидан кўпроғини асосан янги шаҳардаги маорифни ривожлантиришга сарфлаган.

Оқорида айтиб ўтганимиздек, XIX аср охирида шаҳар “янги” қисми ҳудуди ва аҳолисининг миқдори ортган. Бир вақтнинг ўзида ўлкани мустамлакага айлантириш ҳам кучайиб борган. Бу халқ таълими тармоғини янада кенгайишига олиб келган, 1887 йилги маълумотлар шундан далолат беради²⁴⁵.

10-жадвал

№	Ўқув юрти номи	Ўқувчилар сони	
		Эркак	Аёл
1	I-IV - синфли эркаклар шаҳар билим юрти	176	-
2	2- синфли эркаклар билим юрти	66	-
3	Иккинчи 2- синфли эркаклар билим юрти	46	-
4	2 -синфли аёллар билим юрти	-	158
5	Черков билим юрти	49	3
6	Эркаклар гимназияси	311	-
7	Аёллар гимназияси	-	401
8	Шаҳар уч синфли аёллар билим юрти	-	109
9	Туркистон ўқитувчилар семинарияси	56	-
10	Семинария қошидаги намунавий билим юрти	62	-
11	Реал билим юрти	206	-
12	Ҳунар билим юрти	66	-
Жами		1038	671

Мазкур маълумотларга кўра, энг йирик ўқув юрти аёллар гимназияси бўлган. Ундан кейин эркаклар гимназияси келган. Ўқувчиларнинг талай миқдори Реал ва 4 синфли эркаклар шаҳар билим юртларига тўғри келган. Ҳунар билим юртида дурадгорлар, темирчилар, токарлар ва чилангарлар тайёрланиб, кейинчалик улардан пахта тозалаш заводларида фойдаланганлар.

Сирдарё вилояти шаҳри маълумотларига кўра, 1893 йилда ўқув юртлари ўқувчилари таркиби (шу жумладан 4 рус-тузем мактаблари) диний эътиқодлар бўйича қуйидагидек бўлган: православлар-79 %,

²⁴⁴ Обзор Сырдарьинской области за 1887 г. Т. 1889. 315-бет.

²⁴⁵ ЎЗР МДА 269-Ф. 1-рўй. 127-иш. 21-22-бетлар.

мусулмонлар-12.04 %, яҳудийлар-6.58 %, католиклар-2.62 %, лютеранлар-0.80 %.

Шундай қилиб, ўқувчилар асосан руслар, қисман ўзбеклар ва қозоқлардан иборат бўлган. Бундай ҳол кейинчалик ҳам сақланиб қолган. Жумладан, 1899 йилда 2115 ўқувчидан 1638 таси проваслав, 301 таси мусулмон, 121 таси яҳудий, 40 таси католик, 15 таси лютеран бўлган²⁴⁶.

Шаҳарда халқ таълимининг йўлга қўйилиши ва ривожланишига Дума ўз ҳиссасини қўшиб келган. У нафақат унинг фаолиятини назорат қилган, балки унинг харажатларига маблағ ҳам ажратган. Масалан, 1886 йилда Дума ўз бюджетидан халқ таълимига 10410 рубл ажратган²⁴⁷.

1885 йилда шаҳарнинг “янги” қисмида синагог тасарруфидаги рус-яҳудий мактаби очилди. Бироқ 1886 йил 15 майда ўқувчиларнинг ноқобиллиги ва ота-оналарининг камбағаллиги туфайли у ёпилди²⁴⁸. Шу билан бирга бошқа рус-яҳудий мактаби ҳам бор эди. 1885 йилда унда-32 та, 1897 йилда-51 та, 1898 йилда эса-55 та ўқувчи ўқиган²⁴⁹. 1898 йилда Маровская ва Михайловскаяга қарашли хусусий мактаблар ҳам ишлаб турган.²⁵⁰

Тошкентда саноат корхоналарининг кўпайиши кадрларга бўлган талабни оширди. Мустабид ҳукумат саноат корхоналарини малакали кадрлар билан таъминлаш мақсадида касб-ҳунар ўргатувчи ўқув юртларини ташкил қилишни режалаштирди. Тошкент “янги” қисмида касб йўналишидаги алоҳида ўқув юртлари пайдо бўлди. 1871 йилдаёқ биринчи рус мактаби халқ касб-ҳунар билим юртига айлантирилган²⁵¹. 80-йилларда касб-ҳунарли кадрларга эҳтиёж ошиши билан билим юртлари қошидаги касб-ҳунар синфларига эҳтиёж янада ортди. 1886 йилда махсус ҳайъат тузилиб, унга касб-ҳунар таълимини янада кенгроқ ривожлантиришга йўналтирилган махсус қондани ишлаб чиқиш топширилди. Бироқ маблағ йўқлигидан мустамлакачи ҳокимият ҳайъатнинг кўп моддий харажатлар талаб қилади деган таклифларни рад этди. Шу боис генерал-губернатор болаларга торроқ доирада касб-ҳунар ўргатишни тавсия этди. У тажриба сифатида билим юрти қошида ўқишни битиришга кўзи етмаган, аммо ҳунарга қобилияти бор ўқувчилардан ҳунар синфлари ташкил этишга рухсат берди.

²⁴⁶ ЎзР МДА 36-Ф. 1-рўй. 3822-иш. 145-бет.

²⁴⁷ Обзор Сырдарьинской области за 1886 г. Т. 1887. 312-бет.

²⁴⁸ Обзор Сырдарьинской области за 1886 г. Т. 1887. 312-бет.

²⁴⁹ Ўша жойда, 314-бет.

²⁵⁰ ЎзР МДА 269-Ф. 1-рўй. 142-иш. 23-бет.

²⁵¹ Россия Марказий Давлат тарих архиви. 733-Ф. 202-рўй. 698-иш. 51-бет.

Бундай ўқувчилар учун мутахассисликни эгаллашга муайян муддатлар белгиланди: дурадгорликка-3 йилдан 5 йилгача, муқовасозлик-1.5 йилдан 2 йилгача. Бунда ўқувчилар устахонада ҳар куни камида етти соатдан шуғулланишлари керак бўларди²⁵². Ҳунар синфи ўқувчилари учун ўқув фанларига кунига 1 соат ёки ҳафтасига 6 соатгина ажратиларди. Жумладан, бир соат дин қоидаларига, бир соат рус тилига, бир соат арифметика ва бошланғич геометрияга, уч соат расм ва чизмачиликка.²⁵³ 1887 йилда ҳунар синфида шаҳар билим юрти қошида 53 одам шуғулланган²⁵⁴. Булар асосан давомати паст болалар бўлган. Ҳунар синфи ўқувчиларининг ёши 7дан 19 ёшгача бўлган.

1873-83 йилларда шаҳарда Туркистон ипакчилик мактаби ишлаган ва унинг қошида лаборатория бўлган. Бу мактабга энтомолог олим В.Ф.Ошанин раҳбарлик қилган. Ўқишнинг 10 йиллик фаолиятида ипак йигирувнинг 2 италянча усули амалда татбиқ этишга муваффақ бўлди²⁵⁵. Битирувчилар ичидан 4 таси ўзбек эди. Улар европача дастгоҳларда ипакни калавалашни ўрганишган. 1882 йилда Туркистон генерал-губернатори томонидан кутилган натижа бермаганлиги туфайли бу мактабни ёпишга буйруқ берилди. 1813 йил 1 январда у ёпилди ва унинг ўрнига биринчи Гренаж станцияси ташкил этилди.

Техника билим юрти очилиши тўғрисидаги масала 80-йиллардаёқ кўтарилганди, аммо 1896 йилдагина тасдиқланди. Бу билим юртида саноат корхоналари учун чилангарлик, токарлик, темирчилик, дурадгорлик мутахассислари тайёрланарди. 1887 йилдан ирригация бўйича мутахассислар тайёрлаш бўйича курслар ишлай бошлади.

XX аср бошида Туркистон ўлкасида, жумладан Тошкентда ижтимоий-иқтисодий соҳаларда жиддий силжишлар содир бўлди. Кейинчалик пахтачилик, ички ва ташқи савдо ривожланди, давлат ва хусусий тижорат банклари тармоғи кенгайди. Саноат корхоналари сони ортди. Савдо-саноат компаниялари фаолияти кенг қулоч ёйди. Тошкентнинг “янги” қисми Туркистоннинг энг йирик саноат ва маданий марказларидан бирига айланди. Шу муносабат билан шаҳарда ўқув юртлари тармоғи ва тури узлуксиз кенгайиб борди. Айниқса, хусусий шахсларга қарашли бошланғич мактаблар сони сезиларли ортди.

Маълумотларга кўра, шаҳарда 11 та хусусий мактаб бор эди. Улардан энг йириклари икки ва уч синфли Тургенев ва Пушкин

²⁵² Обзор Сырдарьинской области за 1887 г. Т., 1889. 191-192-бет.

²⁵³ Ўша жойда.

²⁵⁴ Ўша жойда.

²⁵⁵ Пропавших А.Г. кўр. асар. 204-бет.

билим юртлари ҳисобланарди²⁵⁶. Ўқувчилар сони 1906 йилдаги 740 дан 1911 йилда 1724 тагача ўсди, яъни кўрсатилган вақтда у икки баравар ортган. Мактаблар ўрта ўқув юртига кириш учун ҳар икки жинсдан ўқувчилар тайёрлаган. Аммо бошланғич мактабларнинг мавжуд салмоғи аҳоли талабини қондирилмади. Шу боис 1908 йил декабрида шаҳар Думаси кўрсатмаси бўйича шаҳар “янги” қисмининг бошланғич таълим билан таъминланиши ҳақидаги масалани ойдинлаштириш мақсадида мактаб ёшидаги барча болалар бир кунлик рўйхатдан ўтказилди. Бу текширув харажатлари халқ таълими соҳасидаги чоризм сиёсатининг моҳиятини ёрқин намоён этди. Масалан, 8 дан 11 ёшгача бўлган болаларнинг умумий сони 3605 нафарни ташкил этган, шулардан 527 нафари (30.6 %) ўғил, 575 (32.6 %) қиз бола, саводли ва чаласоводлари-711 нафар (яъни 19.7 %), шулардан 344 (20.7 %) мактабда ўқийдиганлари-1792, яъни 49.7 % (ўғил болалар-96.8 ёки 52.4 % ва қиз болалар-824 ёки 46.7 %)²⁵⁷. Шундай қилиб, бадавлат хонадонларнинг деярли барча болалари мактабда ўқиган. Камхарж ота-оналарнинг болалари аҳоли бундан ҳам ёмон бўлган, улар 1828 нафар бўлиб, шулардан 43 % и саводсиз бўлган. Бадавлат хонадон болалари ичида саводсизлари 17.37 % ни ташкил этган²⁵⁸. Рўйхатдан ўтиш вақтида 1300-1350 бола мактабдан ташқарида бўлган²⁵⁹.

1906 йилда шаҳар “янги” қисми аҳолисининг 10.4 % ини ўқувчилар ташкил этган. Мавжуд ҳолатни яхшилаш учун Дума 1910-1911 йилларда ўқувчилар учун икки хусусий уйни сотиб олди ва уни таъмирлаб Кольцовская ва Жуковская мактабларини очди. Пушкин, Тургенев, Гоголь мактаблари, шунингдек 3 ва 4 синфли аёллар билим юртлари ҳам қайта таъмирланди. Бу ишларни бажариш учун Дума 203164 рубл сарфлади, шундан 42540 рубл Халқ маорифи вазирлиги томонидан ассигнация қилинган эди²⁶⁰.

Шундай қилиб, халқ таълимининг ривожлантирилишига асосий маблағлар Дума бюджетидан ажратилган. Агар 1909 йилда бу мақсадларга 68566 рубл²⁶¹, 1913 йилда 120776 рубл ажратилган²⁶².

Дума қарамоғида: Тошкент 4 синфли билим юрти (352 ўқувчи), Жуковский шаҳар эркалар билим юрти (90), Гоголь шаҳар эркалар билим юрти (124), биринчи 2 синфли шаҳар билим юрти (130), 2

²⁵⁶ ЎзР МДА 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 39-бет.

²⁵⁷ ЎзР МДА 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 42-бет.

²⁵⁸ Ўша жойда.

²⁵⁹ Ўша жойда.

²⁶⁰ ЎзР МДА 37-Ф. 1-рўй. 165-иш. 32-бет.

²⁶¹ Ўша жойда.

²⁶² Ўша жойда.

синфли рус-тузем билим юрти (145), иккинчи 2 синфли шаҳар билим юрти (153), Пушкин аёллар билим юрти (186), 2-Тошкент аёллар билим юрти (154) ва 3-Тошкент аёллар билим юртлари (140)²⁶³ бор эди.

Бу вақтда рус-тузем ва рус-яхудий мактаблари фаолият кўрсатган, уларда 1910 йил маълумотига кўра, 131 та ўқувчи ўқирди. Дума яна татар мактаби харажатларини ҳам молиялаштирди. 1902 йилдан бир немис мактаби фаолият кўрсата бошлади.

1912 йилда Дума умумий ўқишни таъминлашга қаратилган мактаб тармоғини тасдиқлади. Бу соҳадаги биринчи тадбирлар аслида 1910 йилдан ўтказила бошланганди. Шаҳар Думаси сўнгги 8 йил ичида мактаблардаги ўқувчилар сонини 365 нафарга кўпайтирди. Маълум даражада камбағал оилалардан чиққан болалар сони ўсди. Аввалига уларга шаҳар арбоблари маълум доирасидан тушган хусусий йигимлар ҳисобига ёрдам кўрсатиб турилди. 1912 йилдан улар ўқувчиларга ёрдам жамиятини туздилар. Бу жамият Тошкент ўқув юртларига муҳтожлар ўқиши учун тўлов тўлаб, уларга китоблар ва бошқа ўқув қуроллари бериб, кийим-кечак, озиқ-овқат ва турар жой билан таъминларди²⁶⁴.

1913 йилгача жамият хайр-эҳсонлар эвазига энг камбағал болаларни пойафзал, этик, пальто, кўйлак билан таъминлади. 1913 йилда жамият йигимлари 6079 рублгача етди²⁶⁵. Бундан ташқари шаҳар Думаси бу мақсадларга жамиятга 3000 рубл ажратди. 1912 йилдан жамият мактабларда иссиқ овқат ташкил этди. Бундан ташқари болалар ўйинлари учун майдончалар ясалди. Чимёнда 3 -синф болалари учун ёзги колония ишларди. Гарчи ижобий бўлса-да, бу барча тадбирлар гоят чекланган ҳолатда эди. Камбағаллар болаларининг жуда кўпчилиги таълим олишдан бебаҳра эди.

Шаҳар мактаб тармоғининг бутун ўлка маданиятидаги жонланиши ва кенг ривож топишида Н.Г. Маллицкийнинг ҳиссаси катта бўлган²⁶⁶. У: “Шаҳар ҳаётига мактабнинг таъсири гоят катта, меҳнаткаш халқ ҳар томондан Тошкентга интилмоқда, бу ерда уларнинг болалари осон таълим олар эдилар. Зарурий билимлардан ташқари мактаб болаларга кийим-кечакдан тортиб ҳамма нарсада дид ва маданиятни ўстиришдек олий гоёларни ўргатади²⁶⁷” деб ёзганди.

²⁶³ Россия Марказий Давлат тарих архиви. 1396-Ф. 1-рўй. 447-иш.198-бет.

²⁶⁴ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 31-бет.

²⁶⁵ Ўша жойда.

²⁶⁶ Г.Н.Маллицкий кейинчалик география фанлари номзоди, профессор, Ўзбекистон ССР да хизмат кўрсатган фан арбоби бўлди. У ўлка географияси, тарихи ва этнография бўйича кўплаб илмий ишлар муаллифидир.

²⁶⁷ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 33-бет.

Дарҳақиқат, Тошкент “янги” қисми мактаб тармоғи барча соҳаларда Туркистон ўлкасининг бошқа жойларидаги ўқув юртларига нисбатан намунали эди. Лекин яратилган барча шароитлар ва ўқув билим юртлари мустамлакачиларнинг манфаатлари учун барпо этилган эди. Бу ҳолатни ўқув юртларида таълим олаётган ўқувчиларнинг ижтимоий таркибидан яққол кўриниб турибди.

Савдо ривожланиши муносабати билан бу соҳадаги юксак малакали мутахассисларга талаб тобора ортиб борган. 1913 йилда Дума Савдо ва саноат вазирлиги қошида шаҳар савдо мактабини очади. Мактабда ўқиш муддати уч йил эди. Ўқиш дастурига қуйидаги фанлар кирар эди: дин ақидлари, рус тили, ҳисоб, тижорат, тижорат ҳисоби, геометрия асослари, Россия тарихи, жўрофия, мўғул ва хитой тили, расм ва гимнастика. Кўриниб турибдики, ушбу ўқув юрти ўқувчилари кенг маълумот олишлари керак бўлган. Мактабга ҳар икки жинс, барча табақа, миллат ва диндаги болалар қабул қилинган²⁶⁸. Тайёрлов синфига 10 дан 13 ёшгача бўлган болалар қабул қилинган. Бу мактаб нафақат ўлкада, балки Монголия ва Хитой билан савдо муносабатларини ривожлантиришга имконият яратиб бериши керак эди²⁶⁹.

XX аср бошида қишлоқ хўжалиги гидротехника мактаби (1902 й.), Темир йўл техника билим юрти (1904 й.), тижорат билим юрти (1907 й.), Тошкент темир йўл билим юрти (1903 й.), Ўрта Осиё темир йўл билим юрти (1903 й.) каби бир қанча билим юртлари пайдо бўлди. Шу билан бир вақтда олдин ташкил этилган ҳунар билим юрти ҳам ишлаб турарди. Энг йириги тижорат билим юрти бўлиб, унда 1911 йилда 383 ўқувчи ўқирди. 1912 йилда Савдо ва саноат вазирлиги билим юрти ўқиш дастурига маҳаллий тилларни ўрганишни ҳам киритди ва бунга 9450 рубл ажратди²⁷⁰.

1909 йилда тижорат билим юртларини ривожлантириш мақсадида “Тижорат билимлари фидойиларининг Тошкент жамияти” тузилган бўлиб, унда маърузалар, ўқишлар, тижорат масалалари бўйича курслар ташкил қилинарди²⁷¹.

А. М. Малиновская-Симонова раҳбарлик қилган хусусий аёллар касб-ҳунар техникаси мактабида аёлларга тикиш-бичиш, каштачилик, қалпоқдўзлик, гуллар ясаш ишлари ўргатиларди²⁷². Мактаб қошида

²⁶⁸ ЎзР МДА 1-Ф. 13-рўй. 940-иш. 149-бет.

²⁶⁹ Ўша жойда, 139-бет.

²⁷⁰ Россия Марказий Давлат тарих архиви. 40-Ф. 1-рўй. 21-бет.

²⁷¹ ЎзР МДА 36-Ф. 1-рўй. 4982-иш. 137-6

²⁷² Бендриков К.Е. кўр. асар. 353-354-бетлар.

ҳисоб бўлими ва тиббий бўлим бор эди. Кейинчалик билим юрти самарали ишлагани учун кичик гимназия ҳуқуқини ҳам олди. Шаҳарда янги безак ва умумий ранг тасвир бўйича ва мусиқа мактаблари ҳам ишлаб турган.

Шундай қилиб, шаҳар “янги” қисмида 1911 йилдан бошлаб халқ таълими тармоғи айниқса кучайди. Шу муносабат билан Сирдарё вилояти шарҳида таъкидланадики, 1911 йилда халқ таълими “ўқувчилар сони кўпайиши ҳисобига анча ривожланди”, барча ўқув юртларида, хусусан Тошкент шаҳрида жойлашган ўрта ўқув юртларида сезиларли эди²⁷³. Масалан, агар 1910 йилда ўқувчилар сони 4991 нафар бўлса, 1911 йилда 6155 нафар, 1913 йилда эса 7794 нафар бўлиб, бунга янги хусусий мактаблар ташкил этилиши ва мавжудларининг кенгайтирилиши туфайли эришилган. (11-жадвал).

11-жадвал

Ўқув юртлари номи	Ўқув юртлари сони	Ўқувчилар сони	
		ўғил болалар	қизлар
Рус ўқув юртлари			
Эркаклар гимназияси	1	535	-
1-Аёллар гимназияси	1	-	542
2-Аёллар гимназияси (Ромоновская)	1	-	206
Аниқ фанлар билим юрти	1	379	-
Кадет корпуси	1	415	-
Тижорат билим юрти	1	473	-
Касб-ҳунар билим юрти	1	113	-
Техник темир йўл билим юрти			
Жуковский эркаклар 1 синф диний билим юрти	1	72	-
Қишлоқ хўжалиги гидротехника билим юрти	1	60	-
2-диний аёллар икки синфлик билим юрти	1	-	140
Тургенев 2 синфли билим юрти	1	183	-
Иосиф Георгиев черкови қошидаги диний билим юрти	1	74	-
3-аёллар 2 синфли диний билим юрти	1	-	442
4-аёллар диний билим юрти	1	-	207
5-аёллар диний билим юрти	1	-	156
Колкнов 2 синфли диний билим юрти	1	213	-
Мария 4 синфли диний билим юрти	1	-	203
Пушкин 2 синфли диний билим юрти	1	-	450
Сергиевский черкови қошидаги диний билим юрти	1	72	-

²⁷³ Обзор Сырдарьинской области за 1911 г. Т. 173-бет.

Некрасов 1 синфли эркаклар диний билим юрти	1	133	-
Кауфман жамияти қошидаги яҳудий аёллар билим юрти	1	-	31
Тошкент темир йўл билим юрти	1	95	41
Ўрта Осиё темир йўл билим юрти	1	90	65
Гоголь диний билим юрти	1	152	-
Эркаклар 2 синфли билим юрти	1	83	-
4-эркаклар билим юрти	1	102	-
6-шаҳар билим юрти	1	60	-
Савдо билим юрти	1	60	17
Ўқитувчилар семинарияси қошидаги Намунавий билим юрти	1	115	-
Жами	31	4026	2585
Рус-тузем ўқув юртлари			
Тошкент рус-татар ўқув юрти	1	44	-
Тошкент рус-яҳудий ўқув юрти	1	81	41
Жами	2	125	41
Хусусий ўқув юртлари			
О. Михайловская	1	-	266
Л. Гориздро	1	-	220
И. Окикгиц	1	29	27
Сухонкая	1	139	53
Левкович	1	34	28
Золотовая	1	25	22
Гориздро	1	14	46
Доминова	1	18	9
Могарянская	1	9	7
Дуговская	1	30	20
Лютеранлар черкови қошидаги	1	28	32
Ўзаро ёрдам жамияти	1	11	8
О. Малиновская.	1	78	-
Жами	13	415	768
Рус қисми жами	48	4315	4494

Тошкентнинг янги қисмида 13 та хусусий мактаб ишлай бошлаган. Бу вақтга келиб 206 ўқувчиси бўлган иккинчи аёллар гимназияси ҳам очилган. Шуниси эътиборга молик, умумий олиб қараганда қиз болалар сони (768) ўғил болалар сонидан (415) ортиқ бўлган. Уч аёллар хусусий мактаби (О. Михайловская, И. Гориздро ва О. Малиновская) аёлларники бўлиб, қолганлари аралаш эди. Айрим хусусий ўқув юртида бор-йўғи 16-15 ўқувчи бўлган. Ҳаммаси бўлиб у ерда 1000 дан ортиқ ўқувчи ўқиган. Эркаклар ва аёллар гимназияси ва аниқ фанлар билим юртида энг кўп ўқувчи бўлган.

Ўқитувчи кадрлар тайёрлашда 1902 йилда шаҳарнинг янги қисмида 6 бўлимли Туркистон педогогик курси ташкил этилган. Биринчи бўлимда турли ўқув юртларидаги имтиҳонларга тайёргарлик ўтказилган, иккинчи бўлимда умумтаълим ўқишлари курслари ишлаган, турли экскурсиялар уюштирилган, учинчисида эса махсус масалалар, масалан, тиллар, бухгалтерия иши, тижорат ахбороти, расм, болаларни мактабгача тарбиялаш ва жисмоний ривожлантириш бўйича машғулотлар олиб борилган, умумтаълим ўйинлари, сайрлар ва ҳ.к. ташкил қилинган. Бешинчи бўлим педагогик музей, ўқув қўлланмалари омбори, қуриш ва фонус учун қаттиқ қоғоз тайёрлаш билан шуғулланган.

Олтинчи бўлим иши муҳим бўлган. У Туркистон педагогик тўғарагини аёллар рус-тузем мактаби деб аталиб, у 1903 йилда очилган. Мазкур бўлим рус-тузем мактабига туб аҳоли аёлларини жалб этиши керак бўлган. Аммо бу тadbир муваффақият қозонмаган²⁷⁴.

Кенгаш аъзолари таркибида В. Ошанин, Н. Остроумов, С.М. Граменицкий кабилари бор эди²⁷⁵.

Шуни таъкидлаш жоизки, айрим ўқув юртлари турли сабаблар туфайли (маблағ йўқлиги, давомат пастлиги ва х.к.) ўз фаолиятини тўхтатган, аммо шу билан бир вақтда бошқа янги ўқув юртлари ҳам очилган. Масалан, 1914 йил 1 январда Носкова, Жемчужникова, Мартиларнинг хусусий мактаблари иш бошлаган бўлса, И.О. Мокренская мактаби тугатилган. У вақтда О. Михайловская ва Н. Гориздро ўқув юртлари бошланғич 8 синфли аёллар гимназиясига айлантирилган. Тижорат билим юртига ҳисобчилик курслари киритилган бўлиб, бу ерда истеъфодаги зобитлар, ишчилар, приказчиклар, идора ходимлари ва ҳ.к.лар машғулот ўтказганлар.²⁷⁶

Чор ҳукумати руслаштириш сиёсатини биринчи навбатда маориф соҳасига татбиқ этишни мўлжаллаган эди. Айнан ана шу мақсадни амалга ошириш учун К.П. Кауфман, ундан кейин Н.О. Розенбах томонларидан рус-тузем мактабларини ташкил этиш режалари илгари сурилди. Маҳаллий маъмуриятга эса бир неча йилдан сўнг иш юритиш фақатгина рус тилида олиб борилиши таъкидлаб борилган. Бундай ҳолатда маҳаллий аҳоли ихтиёрий равишда ўз болаларини рус-тузем мактабларига бериши назарда тутилган эди.

²⁷⁴ ЎзР МДА 36-Ф. 1-рўй. 4982-иш. 225-бет.

²⁷⁵ Ўша жойда.

²⁷⁶ Луговский. Ташкент 50 лет тому назад и теперь. Туркестанский сборник. 548-ж. 18-бет.

1883 йил 29-31 декабр 1884 йил 3 январида Туркистон ўлкасининг шаҳар билим юртлари ўқитувчиларининг йигилишида маориф соҳасида олиб борилаётган ишлар ва режалар ҳақида маърузалар тингланди. Мажлис аъзолари Сирдарё ва Фарғона вилоятларидаги ўқув билим юртлари қошида тайёрлов бўлимларини ташкил этиш, маҳаллий аҳолига рус тилини оғзаки ёки ёзма равишда ўргатиш фойдалими - деган саволларни муҳокама этдилар.

Мажлис аҳли бир овоздан тайёрлов курсларида маҳаллий аҳоли болаларига оғзаки рус тилини ўргатиш, машғулотларни маҳаллий тил билан бирга олиб бориш, бу тил мунтазам равишда ўз ўрнини рус тилига бўшатиб бериши керак деб қарор қилдилар²⁷⁷.

Ўлкада дастлабки рус-тузем мактаблари Тошкентнинг “эски” қисмида 1884 йилда иш бошлаган. Кейин улар бутун Туркистон бўйлаб ёйилган. Бундай мактабдаги биринчи мудир ва ўқитувчи ўзбек тилини, туб аҳоли урф-одатлари ва турмушини яхши билган В.П.Наливкин бўлган. Мактаб дастурида генерал-губернатор Н.О.Розенбах кўрсатмаси билан “ўқув дастурига биноан рус таълими асосларидан воқиф этиш, яъни ўзга халқ турмушининг дастлабки эҳтиёжлари учун ғоят зарур доирада тўғри ўқиш, ёзиш, ҳисоблашга ўргатиш билан дарс беришни чеклаш, энг асосийси бутун кучни туб ерликларнинг рус тилини ўрганишига ва таомилдаги рус тилини истеъмол қилишга энг кўп малакани ҳосил қилишга йўналтирмақ керак²⁷⁸” каби ғоялар мақсад қилиб қўйилган эди.

В.П.Наливкин эса маҳаллий аҳоли болалари учун рус тилини билиш қандай зарур бўлса, рус хизматчилари учун маҳаллий тилни билиш ҳам шунчалик зарур таъкидлаган. Ҳатто маҳаллий тилларни ўргатувчи махсус комиссия ҳам ташкил этилган. Шахсан Н.В.Наливкиннинг ўзи 1886 йилда рус зобитлари учун ўзбек тили курсларини очган.

Вилоят ҳарбий губернатори Н.С.Ликошин эса рус зобитлари нафақат ўзбек тилида гаплашишни балки ёзишни ўзлаштиришлари шарт, чунки маҳаллий аҳолининг кайфияти, режалар ва хоҳиш-иродасини билишда бу жуда қўл келади деб ҳисоблаган.

Ўз навбатида рус ўқув юртларида хусусан аниқ фанлар ва тижорат билим юртларида, шунингдек кадетлар корпусида ўзбек тилини ўрганишга эътибор қаратилган. Бундан ташқари 1897 йилда эркаклар гимназияси қошида руслар учун бепул ўзбек тили курслари

²⁷⁷ Протокол заседаний Собрания учителей городских училищ Туркестанского края. 1884. 11-бет.

²⁷⁸ Бендриков К.Е. кўр. асар. 149-бет.

ташқил этилган. Бу ерда тил ўрганиш билан бир вақтда тингловчилар дин, ўзбеклар расм-русумлари ва урф-одатлари билан танишганлар. Машгулотларни ўқитувчилар семинариясининг ўқитувчиси В. П. Наливкин олиб борган.

Чор ҳукуматининг олий мақсади туб аҳоли ёшларини келажакда ўзи учун содиқ фуқаро сифатида тарбиялашдан иборат эди. Бундай натижага эришиш учун барча чор-тадбирларни амалга ошириб борди. Ҳатто 1898-1899 йилларда Андижон, Тошкент, Самарқанд ва бошқа шаҳарлардан тўпланган ёшлар гуруҳини Россиянинг марказий шаҳарларини томоша қилишга жўнатди. Бу билан маҳаллий аҳоли ёшлари онгида Россиянинг куч-қудрати, турмуш тарзи ва унинг бойлигини кўриб ҳайратга тушиши ва бу ҳақида бошқаларга гапириб бериши лозим эди.

Рус-тузем мактабларида асосан маҳаллий мансабдорларнинг болалари кирган. Мактаб дастурига 1886 йилда қисман тарих, жўгрофия, шунингдек чизмачилик ва расмни киритишга рухсат берилган²⁷⁹.

1884 йилдан 1901 йилгача давлат хазинаси ҳисобига шаҳарнинг “эски” қисмида жойлашган 6 рус-тузем мактаби очилган. Кейинчалик яна иккита шундай ўқув юрти юзага келган.²⁸⁰

Манбааларга кўра, рус-тузем мактабларида ўқиганлар сони қуйидагича бўлган: 1892 йилда - 132, 1893 йилда - 202, 1897 йилда - 177²⁸¹, 1899 йилда - 268, 1901 йилда - 308²⁸² ўқувчи бўлган. 1910 йилда улар миқдори 785²⁸³ тага етган. Мактаб битирувчилари маъмурий муассасаларда таржимонлар бўлиб ишлашган, рус тилини билиш талаб этилувчи тижорат ва бошқа ишлар билан шуғулланганлар. Умуман рус-тузем мактаблари секин ўсган ва улар фаолияти миқёси ғоят чекланган. Шу билан бирга улар туб аҳоли ўртасида рус тилини ёйишнинг дастлабки ўчоқлари бўлиб ҳисобланган.

Мустабид ҳукуматнинг маҳаллий мактабларни батамом тугатиш учун олиб борган ишлари натижа бермади. Бу ҳақида Ўқитувчилар семинариясининг директори Н.П.Остроумов ўз маърузасида «мактаб ва мадрасаларни тан олмасликнинг 40 йиллик тажрибаси ҳеч қандай натижа бермади, аксинча улар янгилана бошлади» деб таъкидлаган эди²⁸⁴.

Ўзбек зиёлилари томонидан янги услубли мактаблар ташқил топишини маҳаллий халқ ҳаётида муҳим воқеа бўлиб ҳисобланди..

²⁷⁹ Ўша жойда, 199-200-бет.

²⁸⁰ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 84-бет.

²⁸¹ Ўша жойда, 36-Ф. 1-рўй. 3391-иш. 21-бет.

²⁸² Ўша жойда, 269-Ф. 1-рўй. 160-иш. 27-бет.

²⁸³ Обзор Сырдарьинской области за 1910 г. Т. 1913 . 189-бет.

²⁸⁴ ЎзР МДА 3-Ф. 2-рўй. 60 иш. 337-б; Тарих шохидлиги ва сабоқлари. Т. 2001. 31-бет.

Даставвал улар 1900 йилда Тошкент “янги” қисмида Госпитал кўчаси (ҳозирги Миробод бозори атрофи) атрофида очилиб, у ерда руслар билан бирга ўзбеклар ҳам истиқомат қилган. 1910 йил 1 январга келиб шаҳар “эски” қисмида 12 янги услубли мактаб ишлай бошлаган, уларда машгулотлар она тилида олиб борилган. Айрим янги услубли мактабларда рус тили ҳам ўқитилган.

Мунавварқори, Беҳбудий, А. Авлоний, А. Шакурый каби миллий зиёлилар янги усул мактабларига асос солиб, у ерда дунёвий фанларни ўқитиш, кутубхоналар ташкил этиш, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларини чоп этиш ишлари билан шуғулландилар.

Ўзбек ўқитувчиси Саидрасул Азизов томонидан товуш методи бўйича тузилган биринчи ўзбек алифбосини яратиш муҳим воқеа бўлди. “Устоиди аввал” деб аталган бу алифбо 1901 йилда нашр этилиб, кенг қўлланилган ва ўшандан буён ҳар йили қайта нашр этиб келинган.

Бундан ташқари, Мунавварқорининг «Адиби аввал», «Ер юзи», Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт ва миллий шеърлар», «Биринчи муаллим», «Мактаб гулистони», Фитратнинг «Мухтасар тарихи ислом», Ашурали Зоҳирийнинг «Имло», Беҳбудийнинг «Китоби мунтахаби жуғрофияи умумий» каби кўплаб нашр этилган дарсликлар маҳаллий аҳоли ёшларининг сиёсий ва ижтимоий саводини чиқаришда муҳим аҳамиятга эга бўлди²⁸⁵.

Чор ҳукумати маҳаллий мактаб ва мадрасаларни доимо назорат остида ушлаб турган. Туркистон генерал-губернаторининг : «мактаб ва мадрасалар, шунингдек янги усул мактабларини жиддий назорат остида олиб туриш ва улардан бизнинг хоҳлаган ғоямизни маҳаллий омма ичига олиб кируви йўлбошловчи сифатида фойдаланиш даркор»²⁸⁶ - деб таъкидлаган эди.

Чор ҳукумати маҳаллий тилни ўрганиш туб аҳолининг фикри ва режаларидан воқиф бўлишнинг энг яхши усулларида бири деб ҳисоблаган.

Хулоса қилиб айтганда, Тошкент шаҳрининг “янги” қисмида маориф соҳаси мустамлака ҳукуматининг манфаатларини кўзлаган ҳолда тараққий этди. Эски шаҳар маорифи тараққиёти учун керакли эътибор ва маблағ ажратилмади. Аксинча, ўзбек халқининг асрлар давомида шаклланиб келган миллий урф-одатлари, қадриятлари ва анъаналарини сақлаб келаётган мактаб ва мадрасаларни аста-секин

²⁸⁵ Қосимов Б. Миллий уйғониш. Т., 2002. 26-27-бет.

²⁸⁶ Всеподданнейший доклад Туркестанского генерал-губернатора «О положении Туркестанского края в 1909 г. Сп.; История Ташкента. Т., 1988. 190-бет.

тугатиш ва ўлкада руслаштириш сиёсатини олиб борди. Ҳатто миллий зиёлилар томонидан ташкил этилган янги усул мактабларини ҳам қаттиқ назоратда ушлаб турилди. Мактаб раҳбарлари билан бир қаторда ўқитувчилар ва ўқитиладиган дарсликлар ҳам мунтазам равишда текширилиб турилди.

Тошкентнинг “янги” қисмида рус маъмурийти ўз фуқаролари учун қуйи мактаблардан тортиб то гимназия ва семинария, ҳунар билим юртларигача ташкил этди. Ўнлаб очилган хусусий мактаблар ҳам фақатгина янги шаҳар аҳолиси манфаатларига хизмат қилди.

2.2. Фан ва илмий жамиятлар

Россиянинг мустамлакачилик сиёсати фан тараққиётида ҳам ўз аксини топди. Мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш мақсадида Туркистон ўлкасининг бой табиати, тарихий ва маданий ўтмишини ўрганиш ва тадқиқ этиш Россия империясининг асосий мақсадларидан бири эди. Туркистон ўлкасининг табиий бойликлари, табиати, ҳайвонот дунёси ва тарихини тадқиқ этувчи Россиялик олимлар сафи кенгайди.

Тошкент шаҳрининг “янги” қисми вужудга келиши билан бу ерга ижтимоий ва табиий фанлар бўйича таниқли рус олимлари ва мутахассислари кела бошлади. 1867 йилда Тошкентга зоолог ва зоогеограф Н. А. Северцев келиб, бу ерда тўпланган бой ҳужжатлар асосида ўзига хос илмий асарлар яратди. Бундан ташқари, у ботаник ва палеонтологик коллекциялар тузди²⁸⁷. Тошкентга табиатшунос А.П.Федченко ҳам ташриф буюриб, у Москва табиатсеварлари топшириги бўйича Фарғона, Зарафшон, Олой водийларига саёхатлар уюштирди, бу ерларда кенг зоологик ва ботаник коллекциялар йиғди, муҳим жўғрофий, табиий-тарихий, этнографик маълумотлар тўплади.

1892 йилдан 1906 йилгача Тошкентда В.Ф.Ошанин яшади. Бир биографнинг айтишича, “Ошанин Туркистонда рус фани кашшофлари билан жуда яқин эди, булар Н.А.Северцев, И.В.Мушкетов, А.Ф.Миддендорф, Г.Д.Романовский, А.Э.Регель ва бошқалар эди. Кейинчалик Василий Фёдорович яшаган уй Туркистонга келган барча олимлар учун қўналға бўлиб қолди”. Унда П.П.Свен-Гедин (1894 й.), А.П. Семенов, Л.С.Берг ва кўплаб бошқа кишилар тўхтаб ўтганлар. В.Ф.Ошанин нафақат фаннинг фаол ташкилотчиларидан бири, балки ботаника ва зоология соҳасида йирик тадқиқотчи эди.

²⁸⁷ Северцев Н.А. Путешествие по Туркестанскому краю. М., 1947. 5-бет.

Тўпланган бой ҳужжатлар асосида бир қанча илмий асарлар яратди²⁸⁸.

XIX аср сўнги чорагида Тошкент шаҳрининг “янги” қисмида тиббиёт олийгоҳи, Лазерев олийгоҳи, олий ҳарбий-техник ўқув юртлари ва бошқаларини тугагиб, университет маълумоти билан кўплаб мутахассислар муҳим туриб ишлай бошлашди²⁸⁹.⁵ Н.А.Северцев, А.П.Федченко, В.Ф.Ошаниндан ташқари бу ерда яна Н.А.Маев, И.И.Краузе, М.И.Бродовский, А.Л.Кун, Н.В.Струве, Н.Б.Тейх, А.М.Фетисеев, Ю.Д.Южаков, П.И.Хомутов, Л.Н.Соболев, Н.П.Остроумов, И.И.Гейер, К.М.Оберечев ва бошқалар яшашган. Кейинчалик улар сафига Н.С.Ликошин, А.А.Семёнов, Л.Д.Ягелло, В.П.Наливкин, Н.Г.Маллицкий, А.А.Диваев ва бошқалар келиб қўшилган. Кўплаб олимлар илмий тадқиқот фаолиятларини хизмат билан қўшиб олиб борганлар.

Илмий жамиятлар барпо этиш фан ривожига бирмунча имкон туғдирди. “Ўрта Осиё олимлари жамияти” биринчи бўлиб вужудга келди. У 1869 йилдан фаолият кўрсата бошлади, унинг аъзолари Туркистон ўлкасини ўрганиб, бу борада кўплаб асарлар яратган шахслар эди. Улар орасида Г.А.Аминов, Н.А.Аристов, И.Н.Бекчурин, М.И.Бродовский, Н.В.Дмитровский, П.С.Загряжский, А.В.Каутбари, Л.Ф.Костенко, А.Л.Кун, А.А.Кушакевич, Н.А.Маев, Д.К.Мишинков, Н.Б.Тейх, А.П.Федченко, А.И.Фетисеев, Ю.Д.Южаков ва бошқалар бор эди²⁹⁰.

Жамият мажлисларида тарих, этнография, археология, жўрофия, иқтисодёт, геология ва ҳ.к.лар бўйича маърузалар ва ахборотлар тингланган. Жамият ўлкада музей ташкил этиш, русча-ўзбекча, ўзбекча-русча лугатлар, ўзбек ва форс тилларини ўрганиш учун дарсликларни тайёрлаш бўйича фаолият кўрсатган²⁹¹.

1872 йилда мазкур жамият тугатилди. Унча ҳам кўп бўлмаган иш фаолияти давомида у ўлкани ўрганишда оз бўлса-да ҳисса қўшди.

1870-1894 йилларда Тошкентнинг “янги” қисмида табиат-шунослик, антропология ва элшунослик ишқибозларининг Москва жамияти Туркистон бўлими ишлаб турган. Унинг фаол аъзолари Х.А.Батиршин, М.И.Бродовский, Н.А.Маев, А.П.Федченко, А.И.Фетисеев, Ю.Д.Южаков ва бошқалар эди. Жамият Москва политехника кўрғазмаси учун коллекция тўплашда кўп ишлар қилди.

²⁸⁸ Ошанин В.Ф. Краткий обзор ученых экспедиций, совершенных в Туркестанском крае в 1878 г. Т., 1879. 22-бет.

²⁸⁹ Туркестанские ведомости. 1891. № 5.

²⁹⁰ Лунин Б.В. Научные общества и их прогрессивная деятельность в конце XIX-нач. XX вв. Т., 1962. 73-бет.

²⁹¹ Уша жойда, 82-бет.

Унинг мажлисларида кўплаб илмий маърузалар ва ахборотлар тингланган. Улар орасида И.И.Краузеннинг “Қўқон хонлигида Наманган яқинида нефть заҳиралари ҳақида”, А.Н.Федченконинг “Балиқлар тадқиқотлари натижалари тўғрисида”, В.Ф.Ошаниннинг “Туркистон қаттиқ қанотли ҳайвонот олами ҳақида”, Г.Д.Романовскийнинг “Еттисув вилоятида 1878 йил ёзида ўтказилган геологик тадқиқотлар ҳақида”, Н.А.Маевнинг “Ҳисор манзаралари”, И.М.Бродовскийнинг “Шимолий Америка Қўшма Штатларида пахта маданияти тўғрисида”ги маърузаларидир. Умуман жамият мажлисларидаги маърузалар ва ахборотлар мавзуи геология, жўрофия, зоология, ботаника, қишлоқ хўжалиги, тиббиёт, тарих, элшунослик ва ҳ.к.га тааллуқлидир.

Тошкент “янги” қисмига фуқаро ва ҳарбий муҳандис механиклари ва техникларининг маълум қисми келиши билан рус техник жамиятининг Туркистон бўлимини ташкил этиш тўғрисидаги масала ҳал бўлган эди. Унинг биринчи мажлиси 1891 йил 27 декабрда бўлиб ўтиб, кенгаш таркибига қуйидагилар кирган эди: Фон Зигери Корн (раис), П.С.Фабиан, П.П.Емельянов, Н.А.Петров, А.И.Беднов ва В.С.Гейнцельман (котиб)²⁹².

Жамият саноат корхоналари, қурилиш иншоотлари ва техник иншоотларга экспедиция уюштирди. Бўлимнинг мутахассис аъзолари турли илмий-техник масалалар бўйича маслаҳатлар берар, ҳунармандчилик тарихини ўрганар эди²⁹³ ва ҳ.к. Жамият 1899 йилда Тошкентдан Туркистон қишлоқ хўжалиги кўрғазмасини тайёрлашда фаол иштирок этди. Шу билан бирга Тошкент “янги” қисмини ободонлаштириш билан боғлиқ масалаларни кўриб чиқди.

Ўн йиллик фаолияти давомида (1891-1901 й.) жамият ўлкани, хусусан ҳунармандчилик тарихини ўрганиш бўйича талай иш қилган. Бу соҳадаги унинг ишлари ҳозиргача ўз қийматини йўқотган эмас.

География жамияти Туркистон бўлимининг (1907-1917 йй.) ҳам фаолиятини таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу бўлим қисман давлат маблағларидан молиялаштирилар эди. Унга ҳар йили 2 минг рубл ажратиб турилган²⁹⁴. Фаолиятининг иккинчи йили охирига келиб жўрофия жамиятининг Туркистон бўлими ўзининг 85 ҳақиқий аъзосига эга эди. 1897 йилда жамият 3 экспедиция уюштирди: В.Ф.Ошанин - Хўжанд, Жиззах ва Тошкент уездларига, П.Дьяков -

²⁹² Туркестанские ведомости. 1892 г. № 1.

²⁹³ Луин Б.В. кўр.асар. 108-бет.

²⁹⁴ Россия Марказий Давлат ҳарбий тарих архиви. 400-Ф. 1-рўй. 1927-иш. 9-бет.

Иссиққўлга, Я.П.Гулятов - Фарғона вилоятига.²⁹⁵ Қайтиб келгач, улар жамият мажлисларида қизиқарли ахборотлар беришган. Яна Н.Ф.Ситняковскийнинг “Бухоро шаҳрида аҳолини рўйхатга олишга уринишлар”, И.И.Гейернинг “1897 йилда Жанубий Бухоро бўйлаб саёҳат ҳақида ҳисобот”, О.А.Шкапскийнинг “Хива ва Амударё бўлимида деҳқончилик» тўғрисидаги маърузалари ҳам тингланган эди.

Жамият мажлисларида кўриладиган масалалар турли мавзуларда бўлиб, зоология бўйича 42 та (21.5%), кўллар, дарёлар ва музликлар ҳақида 27 та (13.5%), библиографик ва илмий-хроникал ҳужжатлар - 20та (13%), протоколлар 20 та (10%), этнография, археология ва тил бўйича ахборотлар - 14та (7%), тарих бўйича 8та (4%), геология бўйича (3.5%), сейсмология бўйича 3 та (1.5%) маъруза тингланган²⁹⁶.

1900-1902 йилларда Жамият асосан Орол денгизи гидрогеографик ва зоологик шароитларни ўрганиш учун экспедициялар уюштириш билан шуғулланди. Унинг иштирокида 1900 йилда қизилшар деган жойда метрологик станция очилган эди. Орол экспедицияси эришган ютуқлар учун унинг раҳбари А.С.Берг Табиатшунослик, антропология ва этнография ишқибозларининг Москва жамияти олтин медали билан тақдирланган эди.²⁹⁷

1909-1910 йилларда Жамият Илорти, Олатов, Наманган уезди, Орол денгизининг шарқий соҳиллари, Туркистон тизмаларига экспедиция юборди.² Натижада Е.С.Дмитриевнинг “Ил орти Олатов музлигидаги саёҳат тўғрисида дастлабки ҳисобот”, Н.А.Заруднийнинг “Жануби-Шарқий Бухорога саёҳат тўғрисида”ги, А.С.Галкиннинг “Россиянинг Осиёга келиши тарихида Тошкентнинг босиб олиниши аҳамияти”, Е.В.Василевскийнинг “Ўтган ярим асрда Туркистон ўлкасида халқ таълими асоси”, А.Л.Шварцнинг “Сўнгги 50 йил ичида Туркистонда халқ соғлигининг ривожланиши” маърузалари ёритилган эди²⁹⁸.

Жамият бошқа кўплаб илмий жамиятлар ва алоҳида олимлар билан, жумладан, рус жўғрофия жамияти ва унинг Кавказ, Шарқий Сибирь, Фарбий Сибирь, Приамурск, шунингдек Россия фанлар академияси, Санкт-Петербург, Харьков, Қозон, Новороссия, Варшава университетлари қошидаги табиатшунослар жамияти, Марказий статистика қўмитаси, Илмий Ҳайъат, Кавказ музейи, Фин илмий

²⁹⁵ ЎзР МДА 69-Ф. 1-рўй. 61-иш. 1-бет.

²⁹⁶ Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. Т. Вўп. П. Т., 1900. 71-бет.

²⁹⁷ Уша жойда.

²⁹⁸ ЎзР МДА 69-Ф. 1-рўй. 61-иш. 307-бет.

жамияти, Лондондаги қироллик жўғрофия жамияти билан алоқалар ўрнатган²⁹⁹. Жамиятнинг кутубхонаси, китоб фонди бўлиб, у 1914 йилда 4100 жилд китобга эга бўлган.³⁰⁰

География жамияти Туркистон бўлими ҳам илмий фаолият, ҳам илмий ишларни чоп этиш бўйича бошқа жамиятлар орасида етакчи ўринлардан бирини эгаллаган.

Энг йирик илмий жамиятлардан бири “Қишлоқ хўжалиги Туркистон жамияти” бўлиб, даставвал у Россия боғдорчилик жамиятининг бир бўлими эди. 1894 йилдан мазкур бўлим “Туркистон қишлоқ хўжалиги жамияти”га айлантирилди. Низомга кўра, жамият вазифаларига қуйидагилар кирарди: иссиқхоналар ва боғлар қуриш, меваларни оловда қуриштириш, безакли ўсимликлар етиштириш тажрибаси ва тарғиботи, аҳолини пилла қурти боқиш ва пилла ўраш билан таништириш, боғ ва узумзорларни кўриб чиқиш, қишлоқ хўжалиги бўйича маърузалар, кўрғазмалар ташкил этиш ва ҳ.к.³⁰¹

Умуман жамият қишлоқ хўжалигининг барча томонларини ривожлантириш ва уни “тўғри асосларда” қуришга хизмат қилиши керак бўлган³⁰². Жамият қошида қишлоқ хўжалиги зараркуналларини ўрганиш учун биологик станция ва помологик кабинет вужудга келтирилган бўлиб, у боғдорчиликни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этган.

Жамият нашр эттирган “Туркистон қишлоқ хўжалиги» журнали фаолиятини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Шу журналнинг 1906 йил 1 сониди унинг мақсади шундай белгиланган: “Ўлкада қишлоқ хўжалигининг шундай вазифаларини омдалаштириш жоизки, қишлоқ хўжалиги тараққиёт йўлидан олға боссин, халқ меҳнати, жумладан, деҳқон меҳнати унумдорлиги ошсин”. Жамият мажлисларида ҳам, журнал саҳифаларида ҳам пахтачилик, ипакчилик ва боғдорчилик агротехникасини ривожлантиришда муҳим роль ўйнаган қимматли илмий мақолалар ёритилган. Рус ҳукумати ўлкада ташкил этилган илмий жамиятлар ва олимларнинг тадқиқотларидан унумли фойдаланган. Қайси соҳани ривожлантириш ва ундан катта даромад олиш керак бўлса, шу соҳани тараққий этиши учун барча шарт-шароитларни яратган. Айниқса, пахтачилик, ипакчилик ва боғдорчиликдан олинаётган даромадлар чор ҳукумати иштаҳасини янада кўпроқ очган. Бу соҳаларни ривожлантириш ва такомиллаштириш учун чор маъмурияти ҳеч нарсани аямаган.

²⁹⁹ Ўша жойда, 307-бет.

³⁰⁰ Ўша жойда.

³⁰¹ Добросмыслов А.И. кўр. асар. 303-бет.

³⁰² ЎзР МДА 36 Ф. 1 рўй. 4982 иш. 189-бет.

1895 йилдан 1917 йилгача Тошкентнинг “янги” қисмида фаолият кўрсатган Туркистон Археология ҳаваскорлари тўғараги ўлка тарихини ўрганиш, жумладан қадимий ёдгорликлар, қўлёзмалар, тангашунослик, этнографиясини ўрганиш билан шуғулланган. Низомга кўра, тўгарак хизматига қуйидагилар кирган: Туркистон ўлкасида жойлашган кўҳна ёдгорликлар билан танишиш; уларни рўйхатга олиш ва ўлка археология харитасига киритиш; археология ёдгорликларини муҳофаза қилиш; археология қазилмаларини амалга ошириш ва нашр қилиш учун маҳаллий археология материалларига ишлов бериш.³⁰³

Ташкил этилиш вақтида тўгарак аъзолари қуйидагилар бўлган эди: Н.П.Остроумов (вице-раис), Н.А.Авиқов, В.В.Бартольд, И.И.Гейер, С.М.Граменицкий, А.А.Диваев, Ф.И.Керенский, Н.Г.Маллицкий, В.Ф.Ошанин, О.Н.Петровский, М.А.Терентьев ва бошқалар. Тўгарак мажлисларида археология, этнография ва тарихий фанлар бўйича минтақанинг кенг ҳудудларида тўпланган ҳужжатларга таянган ҳолда кўплаб маърузалар ва хабарлар тингланган. Этнография ёдгорликларини тиклаш ва ўрганиш бўйича талай ишлар қилинган. Тўгарак фаолияти асосан В.П.Бартольд раҳбарлиги остида фаолият кўрсатган. Тўгарак ишида Н.П.Остроумов, В.Ф.Ошанин, С.Н.Ликошин, Н.Н.Пантусов, В.В.Наливкин, А.А.Семёнов, В.И.Вяткин ва бошқалар фаолият кўрсатганлар.

1901 йилдан 1913 йилгача Шарқшунослик жамиятининг Тошкент бўлими мавжуд бўлган, у ўз олдида илмий ишларни ўрганиш ва чоп этишдан ташқари вақти-вақти билан шарқ тилларини ўрганиш бўйича ўқишлар ташкил этиш, шарқшунослик бўйича маърузалар қилиш, кўрғазмалар ташкил этиш вазифасини қўйган. Жамиятнинг аъзолари И.П.Остроумов, Г.М.Граменицкий, Н.Г.Маллицкий, И.И.Краузе, И.Д.Ягелло, М.И.Бродовский ва бошқалар бўлган. Гарчи жамият ўз илмий тадқиқот ишини чинакамига кенг қулоч ёйдира олмаса-да, тил ўрганиш бўйича курслар ташкил этиш борасидаги масалалар бевосита жамият мажлисларида муҳокама этилар эди. Масалан: 1902-1904 йилларда, бундан ташқари, Н.П.Остроумов раислиги махсус ҳайъат мадрасаларда рус тилини жорий этиш ва мусулмонлик маъмуриятига ўқитишнинг товушли усулини жорий этиш учун қўлланмалар нашр этиш тўғрисидаги масалалар муҳокама қилинган.³⁰⁴

³⁰³ Лунин Б.В. История русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии. Т. 1958. 44-бет.

³⁰⁴ ЎзР МДА 361-Ф. 1-рўй. 10-иш. 7-бет.

Жамият ташаббуси бўйича шаҳарнинг “эски” қисмида 2 синфлик рус-тузем билим юрти очилган эди.³⁰⁵

Барча турдаги фаолият кўрсатаётган жамият аъзолари тадқиқот олиб бориш билан биргаликда ўлкадан тўпланган ноёб шарқ қўлёзмалари ва моддий бойликларни Россияга жўнатишда асосий ёрдамчи бўлиб хизмат қилганлар.

Кўпгина рус олимлари Туркистон ўлкасини ўрганиш баҳонасида жаҳонга танилдилар. Масалан, ўлкашунос В.Л.Вяткин 1908-1909 йилларда маҳаллий зиёли, адабиётшунос Абу Саид Махсум берган бир вақфнома орқали Улугбек расадхонасини очишга муваффақ бўлган³⁰⁶.

Илмий жамиятлар вакиллари орасида, жумладан Ўрта Осиё жамияти муассасалари орасида Ҳожи Юнусов ва Мирза Ҳаким Додҳолар бор эди, улар Тошкентнинг “эски” қисмида яшаганлар.³⁰⁷

Туркистон археология ҳаваскорлари тўғарагининг аъзолари орасида: Мирза Абдулла Исамуҳамедов, Саидкарим Саидазимбоев, Саидғани Саидазимбоевлар бўлган. 1902 йилда шарқшунослар Тошкент жамоатининг йиллик йиғилишида унинг кенгаши таркибига Саидазим Саидазимбоев, Мирзаабдулла Исамуҳаммедов, Мираъзам Мирюсупов, Маҳсумхўжа Отахўжаевлар киритилган³⁰⁸.

Тошкентнинг “янги” қисмида илмий жамиятлардан ташқари тиббий жамиятлар ҳам тузилган. Шу даврда шаҳарда касалхоналар ва турли бошқа тиббий муассаса турлари билан бир қаторда врачлар ва тиббиёт ходимлари миқдори ортиб бориши бунга сабаб бўлган.

Масалан, 1899 йил феввалида фақат аъзолик бадаллари ҳисобига Туркистон тиббиёт жамияти ташкил этилган эди. Шу боис унинг имкониятлари гоят чекланган эди. Шундай бўлса-да, ўз мажлисларида кўплаб касалхоналарга тааллуқли қатор масалаларни муҳокама қилган. Жамият аъзолари орасида Тошкент, Чимкент, Верний, Каттақўрғон, Самарқанд, Янги Марғилон, Саржўй, Марв, Керки, Термиз, Ўш, Ашхобод, Туркистон, Қўқон ва Андижондан врачлар келган³⁰⁹.

1900 йил 17 январда Туркистон тиббиёт жамияти деб қайта номланган (1899-1908 й.). Шундан кейин Туркистон ўлкаси тиббиёт тадқиқотчилари ва врачлари жамияти юзага келди (1908-1917 йй). У муҳтож кишиларга тиббий ёрдам кўрсатар эди. Вабо касали тарқалганда ҳам тиббий ёрдам кўрсатган.

³⁰⁵ Ўша жойда, 8-бет.

³⁰⁶ Туркистон чор Россиясининг мустамлакачилиги даврида. Т., 2000. 304-бет.

³⁰⁷ ЎзР МДА. 591-Ф. 1-рўй. 2-иш. 115-бет.

³⁰⁸ Лунин Б.В. кўр. асар. 130-бет.

³⁰⁹ Лунин Б.В. Научные общества и их прогрессивная деятельность в конце XIX-нач. XX вв. Т., 1962. 236-бет.

Тошкентнинг “янги” қисмида 1867 йилда метеорология станцияси ҳам очилди, у ўлка иқлимини ўрганиш учун Оққўрғон тепалигида ташкил этилган эди.

1874 йилда Туркистон ҳарбий округи Ҳарбий типография бўлими системасида астрономик обсерватория таъсис этилган. Обсерватория астрономик пунктларни аниқлаш учун экспедициялар ташкил этган. Астроном-геофизик П.Н.Залесский замондошларининг сўзига қараганда, 42 йил ичида Туркистонда олиб борган илмий тадқиқотлари чоғида бир неча юз астрономик пунктларни аниқлаган³¹⁰. XX аср бошида астрономия обсерваторияси минтақада жойлашган 30 га метеорологик станцияга раҳбарлик қилган.

1866 йилда тузилган Туркистон статистик қўмитаси ўз фаолияти давомида тўплаган статистик маълумотлар асосида “Туркистон ўлкаси статистикаси учун материаллар” номи остида 5 та китоб 1872, 1873, 1874, 1876 ва 1879 йилларда Петербургда нашр этилди.

1887 йилдан бошлаб тугатилган қўмита ўрнига Сирдарё вилояти статистик қўмитаси фаолият кўрсата бошлади. Бу қўмита 24 йил ишлади, бу даврда у “Сирдарё вилоят статистикаси учун материаллар тўплами” номи остида 14 тўплам нашр этди. Улар Тошкент ва Тошкент вилояти тарихини ўрганиш бўйича муҳим манбалардан бири бўлиб қолди.

Шундай қилиб, Тошкент “янги” қисмида илмий жамиятлар ва муассасалар пайдо бўлишининг ижобий томонлари ҳам бўлиб, улар маълум даражада илмий кучларни шаклланиши ва табиий фанларнинг муҳим муаммоларини ишлаб чиқишга туртки бўлди.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш жоизки, рус ҳукумати Туркистонда илм-фан ривожига кераклича эътибор кўрсатмаган. Фақатгина мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш учун зарур бўлган илмий тадқиқотлар учунгина маблағ ажратди холос. Ажратилган маблағлар гоёт кам бўлиб, илмий тадқиқотларни давом эттириш ва уларни умумлаштириш ишлари олиб боришга имкон бермади. Туркистон ўлкасини ўрганиш баҳонасида келганлар орасида ўз манфаатини кўзловчилар ҳам оз эмас эди. Маданий ёдгорликларни ўрганиш ва коллекциялар тўплаш баҳонасида уларни сотиш ёки бўлмаса яхшигина мукофот эвазига чор ҳукуматига топширган шахслар ҳам кўп бўлган. Чор маъмурияти ўзбек халқини эса ўз тарихи ва маданиятини билишига қаршилик кўрсатиб, аксинча Россия тарихи ва маданиятини тарғиб этишга ҳаракат қилган. Дунёвий билимларни ўрганиш, уларни тараққиёти, жаҳон илмий доираси билан алоқа қилиш каби ишлар учун ҳеч қандай шарт-шароитлар

³¹⁰ ЎзР МДА. 69-Ф. 1-рўй. 40-иш. 30-бет.

яратилмади. Туб аҳолини тараққиёт ва маданиятдан четда ушлаб туриш Россия империясининг мақсадларидан бири бўлиб, у халқ орасидан чиққан билимдон, зукко ва ўз эркини талаб қилувчи туб аҳоли вакилларини етишиб чиқиши мустамлакачилик сиёсатини инқирозига замин бўлиб хизмат қилишини жуда яхши тушунар эди.

2.3. Даврий матбуот ва маданий-маърифий муассасалар

Туркистон ўлкасида ташкил этилган даврий матбуот Россия империясининг мустамлакачилик сиёсатига хизмат қилди. Дастлабки «Туркистон ведомости» газетаси 1870 йилда ташкил этилиб, у Туркистон генерал-губернаторлигининг биринчи расмий органи ҳисобланди. Унда асосан марказий ҳукумат ва маҳаллий маъмурият фармойишлари, шунингдек хроникал (даврий) ҳужжатлари эълон қилиб борилган. Бироқ вақт ўтиши билан мақолалар маъно жиҳатдан ҳийла ўзгарди. Уларда минтақа ва қисман Россия, хорижий мамлакатлар сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданият ва санъат масалалари кўриб чиқила бошланди. Тарих, археология, этнография, география, филология, шарқшунослик бўйича мақолаларга эътибор бериладиган бўлди. Гоҳо унда ўзбек вакилларининг мақолалари ҳам кўзга ташланиб қоларди (масалан, маърифатпарвар Абдуғаффор Сатторхон, шоир Фурқат ва ҳ.к.мақоласи).

Газетанинг биринчи сони 1872 йил 28 апрел (10 май)да нашр этилиб, шундан то 1917 йилгача мунтазам чиқиб турган. Бу минтақада қарийб 50 йил умр кўрган ягона газетадир.

Газета мақолалари танқидий қарашни тақозо этади, зеро уларда эълон қилинган материаллар мустамлакачилик мафкураси, гоёси билан сугорилганини унутмаслик керак.

Айрим даврларда, жумладан 1916 йил 16 апрелидан 1 августгача «Туркестанские ведомости»нинг кечки сонлари чиққан. Кейин обуначилар миқдори камайиб кетганлиги сабабли улар чоп этилмаган.

XIX аср охири-XX аср бошида Тошкент «янги» қисми ва умуман ўлканинг иқтисодий ва маданий ҳаёти ривожланиши муносабати билан даврий матбуотга талаб ўсади. Бироқ ҳокимиятлар бу ишда ташаббус кўрсатмаганлар, газетани эса асосан хусусий кишилар чиқара бошлаган, уларнинг йўлида турли ғовлар пайдо бўлган. Шу боис кўплаб газеталар узоқ вақт чиқмаган, гоҳо эса бир сон чиққандан сўнг тўхтаб қолган. Айниқса, мустамлака ҳокимиятининг аёвсиз

цензураси халақит берган. Мавжуд тузумни қораловчи мақолаларни эълон қилиб юборган қатор муҳаррирларни ҳатто ҳибсга ҳам олишган.

Манбаларга кўра, иккинчи расмий газета 1893 йилда пайдо бўлган. У “Телеграммалар ва эълонларнинг Тошкент варақаси” деб номланган бўлиб, маҳаллий воқеаларни ёритиш учун мўлжалланган, холос. Бу нашр материал жиҳатидан шу қадар ожиз бўлганки, аввалаги унинг чиқиши “эҳтиёж юзасидан” деб белгиланган³¹¹. Бир мунча вақтдан сўнг газета бутунлай чиқмай қўйган. 1893 йилда 1-сон (1 февраль) – 184-сон (11 сентябрь) С.Ш.Петухов таҳририяти остида чиққан³¹².

1894 йилнинг биринчи ярмида “Окраина” газетаси нашр қилинган, сўнг у ҳам тўхтаб қолган. 1906 йил 3 сентябрдан 1908 йил 3 сентябргача “Тошкентский курьер” газетаси чиққан. У 1904 йилда нашр этилган “Тошкент варақаси” газетаси асосида вужудга келган эди.

“Ўрта Осиё ҳаёти” газетасининг пайдо бўлиши ўлка ҳаётида сезиларли ҳодиса бўлди (у 1905 йил 2 ноябрдан 1908 йил 13 мартгача фаолият кўрсатди). Лекин у маблағ етишмаслиги туфайлидан тўхтатиб қўйилди³¹³.

1905-1906 йилларга келиб “Телеграммалар ва эълонларнинг Тошкент варақаси” номи остидаги газета қайтадан чиқа бошлаган.

“Туркестанские ведомости”дан кейин “Русский Туркестан” газетасининг чиқа бошлаши (1889-1907 йй.) йирик нашрлардан бири ҳисобланган.

Кейинчалик “Русский Туркестан” газетаси маъмурият томонидан ёпиб қўйилди. Бунинг ўрнига “Туркистон” газетаси чиқа бошлади. Чор ҳокимияти таъқиби натижасида бу газета 1906 йил 29 октябрдан 3 декабргача “Вперед” номи остида чиқди. Газетада сиёсий, ижтимоий-сиёсий масалаларига оид мақолалар, илмий мақолалар, адабий мунозаралар, шеърлар, саналарга оид мақолалар, суд ишлари бўйича ҳисоботлар, хабарлар, театр тақризлари, муҳарририятга келган хатлар, уларга берилган жавоблар ва ҳ.к лар жой олган³¹⁴. Шундай қилиб, газета анча мазмундор бўлиб, унда чоп этилган мақолалар Туркистон ўлкасининг кўп қиррали ҳаётини акс эттириб турган.

1906 йилдаги 1-сонидан “Вперед” газетаси “Тошкент 1906 йил 29 октябри” деган мақоласини чоп этди. Унда қаттиқ қатағонлар шароитида газета чиқариш қийинчиликлари тўғрисида гапирилган

³¹¹ Россия марказий тарих архиви. 776-Ф. 12-рўй. 55-иш. 5-бет.

³¹² Ўша жойда.

³¹³ ЎзР МДА. 17-Ф. 1-рўй. 16626-иш. 85-бет.

³¹⁴ ЎзР МДА. 17-Ф. 1-рўй. 22818-иш. 248-бет.

ва “янада ёрқинроқ замонлар” етиб келишига ишонч ифода этилган ва “Вперед” чақириги олға сурилган эди³¹⁵. Бу газетанинг ҳаммаси бўлиб 28 сони чиққан. 1907 йилда таъқиблар муносабати билан газета бутунлай йўқ қилиб ташланган эди³¹⁶.

Бу даврда ўлка ҳарбий қисмлари томонидан ҳам газеталар чиқарилар эди. Масалан, 1906 йилдан 1915 йилгача “Туркистон ҳарбий газетаси” фаолият кўрсатиб, у “солдатларда садоқат, ахлоқий ва хизмат бурчлари, интизом; атеистик, ижтимоий, анархистик тарғибот билан кураш замиридаги жавобгарлик ва ҳ.к. масаларларга онгли муносабатни ривожлантириш учун курашган эди”.³¹⁷ Шундай қилиб, газета армияни мустамлака ҳокимиятга садоқатини мустаҳкамлашга ҳамкорлик қилиш, у ерга революцион ғояларнинг кириб боришига тўсқинлик қилиши лозим эди.

Саноат, ички ва ташқи савдонинг ривожланиши махсус газета нашр этилишини тақозо қиларди. Шу муносабат билан истеъфодаги гвардия капитани Л.Б.Гентилло 1907 йилда ҳокимиятдан “Туркистон савдо-саноат газетаси”ни чиқаришга рухсат олди. Унда саноат, савдо муносабатлари, ўлка сиёсий ва ижтимоий ҳаёти масалалари бўйича мақола ва ахборотлар чоп этилган. Жумладан, Россия ва хорижий мамлакатлар ва маҳаллий воқеалар, суд ишлари ҳақидаги маълумотлар, фельетонлар, телеграммалар, эълонлар ва ҳ.к. ўрин олган. Газета 1908 йилнинг 3 январидан 30 январигача фаолият кўрсатган, холос. Худди шу йили 22 августдан 4 сентябргача “Туркистон ҳаёти” газетасининг 4 сони чиққан. Кейинчалик “Ташкентский голос” (1904-1910 йй.), “Ташкентское утро” (1909-1910 йй.), “Туркестан” (1912-1917 йй.), “Туркестанский курьер” (1908-1917 йй.), “Туркестанский понедельник” (1912-1913 йй.), “Туркестанская почта” (1913 й.) ва бошқа газеталар чоп этилган.

Ҳаммаси бўлиб бу даврда Тошкентнинг “янги” қисмида 25 номдаги турли газеталар чиққан бўлиб, кўпларининг умри қисқа бўлган. 1913 йилги манбааларга кўра, бу газеталарнинг нусхалари қуйидагича бўлган: “Туркестанские ведомости” ҳар куни чиққан - 2250, байрамларда-3500, “Туркестанская военная газета” (ҳафтада уч марта) - 1200, “Туркестанский курьер” (ҳар куни) - 4000, “Қорақурт” (ҳафтада икки марта) - 5000³¹⁸. Кўриниб турганидек, энг катта нусхада “Туркестанский курьер” ва “Қорақурт” газеталари чиққан.

³¹⁵ Авшарова М.П. Русская периодическая печать в Туркестане. Т. 1960. 38-бет.

³¹⁶ Россия марказий тарих архиви. 776-Ф. 15-рўй. 189-иш. 17-18-бетлар.

³¹⁷ Авшарова М.П. кўр. асар. 60-бет.

Шаҳар “янги” қисмида турли журналлар, қайдлар, хабарлар, альманахлар, дараклар, жумладан “Среднеазиатский вестник” (1896 й), “Туркестанский скорпион” (1907 й), “Туркестанское сельское хозяйство” (1906-1918 йй), “Средняя Азия” (1910-1911 йй.) “За народ” (1906 й.) ва бошқаларни мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳаммаси бўлиб шаҳарда 40 дан ортиқ номда газета ва журналлар чиққан, аммо улардан жуда кўпчилиги мунтазам равишда фаолият кўрсатмаган.

Тошкент шаҳрининг “янги” қисмига Россиянинг марказий минтақаларида чоп этилган вақтли матбуотлар келиб турган. 1884 йилдаги маълумотларга кўра, шаҳарда 2000 нусхадаги 200 та шундай нашрга обуна қайд этилган, яъни ҳар 8 аҳолига 1 нусхадан тўғри келган. Фақатгина Петербургдан Тошкентга 1600 нусхада 100 номдаги газета ва журналлар юбориб турилган. 1890 йилда улар сони 186 номгача кўпайган. Улар 2571 нусха миқдорида келиб турган³¹⁹. Кейинчалик Марказий Россиядан келиб турган вақтли матбуот миқдори яна ортган.

Тошкентнинг “янги” қисмида вақтли матбуот ривожланиб борсада, “эски” шаҳар аҳолиси учун 1 та ҳам маҳаллий тилда газета нашр этилмаган. Россиядан келтириляётган ва Тошкентда чоп этиляётган газета ва журналлар асосан шаҳарнинг “янги” қисми аҳолиси талабини қондириб келган. Фақатгина 1870 йилда Тошкентнинг янги қисмида “Туркестанские ведомости” газетасига илова тарзида “Туркистон вилояти газетаси” ўзбек тилида нашр этилган. 1883 йилдан газета ҳар ҳафтада ўзбек тилида чиқиб турган. Мазкур газета саҳифаларида ҳукумат ва маъмурият фармойишлари, саноат ва деҳқончиликка, шунингдек тарих, географияга тааллуқли материаллар жой олган.

XIX аср охири XX аср бошларида озодлик учун кураш олиб бораётган миллий зиёлилар бир неча газеталарни нашр этишга жазм қилди. Улар томонидан 1906 йилда “Тараққий”, “Хуршид”, 1907-1908 йилларда “Шуҳрат”, “Тужжор” чоп этилиши туб аҳолининг маданий ҳаётида муҳим воқеа ҳисобланди. Бу газеталар тошкентликларнинг ижтимоий ва сиёсий онгини шаклланишида муҳим роль ўйнади.

Рус ҳукумати цензураси ўлкада фаолият кўрсатаётган бошқа газеталар қатори бу газеталарни ҳам қаттиқ назорат остига олган.

Тошкент “янги” қисмида маданий-маърифий муассасалар ҳам юзага кела бошлади. Бу ерда энг аввало 1870 йилда оммавий кутубхона очилишини таъкидлаш жоиз (ҳозирги Алишер Навоий

³¹⁸ ЎЗР МДА. 17-Ф. 1-рўй. 17094-иш. 40-бет.

³¹⁹ Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Т. 1891. 207-бет.

номли кутубхона). Кутубхонанинг китоб жамғармаси турли шаҳарлар ва муассасалар хайр-эҳсонлари эвазига мунтазам бойитиб борилди. 1886 йилда кутубхонада 15500 китоб бор эди. Ундан 6000 жилди Туркистон ва унга чегарадош мамлакатларга бағишланган, турли Шарқ ва Европа тилларида ёзилган асарларни ташкил этган.

XX аср бошида кутубхонада 40 минг жилд (22160 ном) асар, шунингдек кўплаб шарқ қўлёзмалари (турк, форс, араб ва бошқа тилларда) мавжуд бўлган.

“Туркистон тўплами” (600 жилд) алоҳида қиммат касб этади, у фаннинг барча соҳалари бўйича вақтли матбуотдан олинган ахборотларни, турли илмий асар ва мақолаларни ўз ичига олади. “Туркистон тўплами”ни тўплашда асосан таниқли библиограф В. И. Межов алоҳида жонбозлик кўрсатган. Мазкур тўплам бугунги кунгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ўрта Осиё ва Қозоғистон, шунингдек бошқа шарқ мамлакатларининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётини ўрганиш бўйича муҳим манба бўлиб ҳисобланади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Европада шарқ халқларининг тарихи, маданияти, этнографияси ва қўлёзмаларига қизиқиш жуда катта эди. Рус олимлари ҳам вазиятдан оқилона фойдаланган ҳолда забт этилган хонликлардаги моддий бойликларни, айниқса, шарқ қўлёзмаларини зўр иштиёқ билан йиға бошладилар. Беҳисоб бойликларни ўзида мужассам этган афсонавий ўлка мустамлакачиларни эсанкиратиб қўйди. Тўпланган буюмларни саралаш учун чор ҳукуматига бир ташкилот керак бўлиб қолди.

1869 йилдаёқ К. П. Кауфман илтимоси билан музей учун дастур тузилди, аммо у кейинроқ амалга оширилди³²⁰. 1871 йилда Табиатшунослик, антропология ва этнография ишқибозларининг Туркистон бўлими мажлисларидан бирида музей яратиш ҳақидаги масала кўтариб чиқилди. Унда минерология, геология, ботаника, зоология, антропология, қишлоқ хўжалиги, ҳунармандчилик, археология ва Ўрта Осиё ҳамда қўшни мамлакатларнинг эски тангалари бўйича кўргазмалар намойиш этиш мўлжалланганди³²¹.

Шу баҳонада маҳаллий аҳоли орасида ёдгорликларни тўплаш ишлари бошлаб юборилди. Лекин улар орасида бойлик орттириш мақсадида савдо қиладиганлар ҳам бор эди.

Маҳаллий аҳоли орасида ноёб буюмларни тўпловчи коллекционерларни кўплаб учратиш мумкин эди. Улар орасида

³²⁰ ЎЗР МДА 1-Ф. 1-рўй. 26-иш. 2-бет.

³²¹ Ўша жойда, 259-иш. 32-бет.

Тошкентда истиқомат қилувчи Акрам Асқаров Туркистондаги ноёб осори-атиқаларни тўпловчи атоқли кишилардан бири бўлган. Қадимги тангаларни тўплаш билан машғул бўлган бу инсон, араб ва рус тилларини мукаммал билиб, тангаларни қаерда ва қачон зарб қилинганини аниқ айтиб бера олган. У Париждаги археология жамиятининг аъзоси эди. Унинг коллекциялари Туркистон ўлкасидаги бир неча кўрғазмаларда намойиш этилган³²². У ўзининг коллекцияларининг бир қисмини Тошкент археология музейига топширган. Туркистон ўлкасида рус коллекционерларини ҳам кўплаб учратиш мумкин эди. Лекин бу соҳада уларнинг деярли барчаси асосан савдогарчилик мақсадларини кўзда тутган ҳолда иш олиб борганлар. Акрам Асқаровнинг ўлимидан кейин унинг тўплаган ёдгорликлари талон-торож бўлиб, сотилиб кетган. 14 минг танга ва 200 та буюм эса Туркистон генерал-губернатори А.Б.Вревский буйруғига асосан Петербурга жўнатилган.³²³

Тарихимиз саҳифаларида бундай ҳолатларни кўплаб учратиш мумкин. Чор маъмурияти Туркистон ўлкасини босиб олгандан сўнг, ўлкани янада чуқурроқ ўрганиш мақсадида турли археологик ва географик жамиятларни ташкил қилди. Бу жамиятларда асосан Россиядан келган рус олимлари, шарқшунослари тадқиқот олиб борганлар. 1858-59 йилларда подполковник Н.П.Игнатъев билан Хива ва Бухорога ташриф буюрган шарқшунос П.И.Лерх 30 дан ортиқ қўлёзмаларни Осие музейига топширган. 1871 йилда эса шарқшунос А.Л.Кун томонидан тўпланган 97 та шарқ қўлёзмаси Туркистон генерал-губернатори Кауфман томонидан Петербург кутубхонасига жўнатилган.³²⁴ 1873 йилда Хива хонлигига Россия империясининг босқини унинг бойликларини яна талон-торож қилинишига олиб келди. Бу сафар А.Л.Кун ва унинг сафдошлари томонидан тўпланган катта миқдордаги қўлёзмалар ва ҳужжатлар Петербургдаги кутубхонага (Публичная) жўнатилди. Улар орасида 200 дан ортиқ зарб қилишда ишлатиладиган штамплар, Хива хонининг муҳрлари, тахти, 3 мингдан ортиқ танга ва этнография буюмлар бор эди. Ваҳоланки айни шу даврларда Тошкентда музей ташкил қилиш масаласи кўрилатган эди. 1875 йилда эса Қўқон хонлигига ҳарбий юришда ҳам яна А.Л.Кун зиммасига хонликдаги қўлёзмаларни тўплаш вазифаси юкланди. Унинг томонидан 300 дан ортиқ шарқ

³²² Н.Содиқова. Маданий ёдгорликлар хазинаси. Тошкент .1981.50-бет.

³²³ «Туркестанские ведомости», 1892, № 31.

³²⁴ Историография общественных наук в Узбекистане.Ташкент.1974. 210-бет.

қўлёзмалари ва хонликдаги вақф ҳужжатлари, хатлар, ёзишмалар Петербург кутубхонасига жўнатилди³²⁵.

Орадан бир йил ўтар-ўтмас Туркистонда Тошкент музейига асос солинди. Рус олимларининг фикрича, Туркистонни муваффақиятли ривожлантириш ва уни яхшилаб ўрганиш учун музей яхши восита бўлиб хизмат қилиши мумкин эди. Чунки бу музейда: археология, этнография, нумизматика, табиат тарихи, зоология, геология, миллий либослар, шарқ қўлёзмалари, қурул-яроғлар коллекциялари мужассамлашган бўлиб, Туркистон ўлкасининг барча моддий бойликларини тўлалигича намоёниш қилиб турарди.

Шу тариқа ўлкамизнинг моддий бойликлари жаҳоннинг турли бурчакларига ташиб кетила бошланди ва у ердаги машҳур кутубхона ҳамда музейларнинг қимматли экспонатларига айланди.

1876 йилда музей ўз фаолиятини бошлади, унга раҳбарлик қилиш махсус қўмигага топширилган бўлиб, унинг таркибига Я.Л.Иванов, Н.Й.Тейх, Я.Я.Лютш, П.П.Хомутов, Н.А.Маев ва Т.П.Игнатъевлар кирган эди³²⁶. 1883 йилда музейда зоология, минерология, қишлоқ хўжалиги, саноат, қўл ҳунармандчилиги, элшунослик, қадимшунослик ва ҳ.к.лар бўйича 3200 буюм бор эди³²⁷.

1907 йилда маъмурият Туркистон генерал-губернаторлиги бошқарувчиси ёрдамчиси А.А.Семёновга музей иши даражасини юксалтириш топширилди³²⁸. Музей фаолиятини ривожлантириш учун ҳукумат етарли маблағ ажратмаган, бунинг оқибатида эса кўп коллекциялар қаровсиз ва тартибсиз аҳволга тушиб қолган. Ҳатто уни бино билан таъминлаш масаласи ҳам анчагача ҳал бўлмади. Тўпланган коллекциялар орасида тез-тез экспонатларни йўқолиш ҳолатлари ҳам бўлиб турган.

Тошкент зиёлилари саъй-ҳаракатлари туфайли музей тезда аҳоли орасида шов-шувга сабаб бўлди. 1906 йилда унга келганлар сони 4985 нафарга етди, 1907 йилда - 5500, 1908 йилда - 10010, 1909 йилда - 13230 нафар, шулардан европаликлар - 9158, ўзбеклар - 4572. , 1910 йилда музейни 22466 нафар киши келиб кўрди, шу жумладан европаликлар - 13276, ўзбеклар - 9190 нафар кишини³²⁹ ташкил этган.

Шаҳар “янги” қисми ҳаётидаги ижобий ҳоллардан бири китоб дўконларининг очилиши бўлган. Китоб савдоси XIX аср 70-йилларидан ривожлана бошлади. Унинг асосчиси С.Шварц бўлиб, у

³²⁵ Ўша жойда.

³²⁶ ЎзР МДА 1-Ф. 1-рўй. 26-иш. 4-бет.

³²⁷ Ўша жойда, 5-бет.

³²⁸ Ўша жойда, 7-бет.

³²⁹ ЎзР МДА 1-Ф. 1-рўй. 26-иш. 8-бет.

атторлик ва бошқа моллар билан бирга китоб савдосини ҳам олиб борарди. Дастлабки ихтисослаштирилган китоб дўкони 1892 йилда А.Кирснерга тегишли “Букинист” фирмасида очилганди. Кейин унинг эгаси савдогар Н.Илкин бўлди. Бу дўконда рус ва хорижий тилларда, ўқув қўлланмалари сотиларди³³⁰. 1891 йилда маъмурият В.А.Жижинага яна бир китоб дўкони очишга рухсат берди, бироқ бу иш 1904 йилдагина амалга оширилди. Кейинги йили бу дўконни М.Ф.Соббер сотиб олди. 1899 йилда “Знание”, 1900 йилда А.Н.Скорнякова китоб дўконлари ишга туширилди.³³¹

1911 йилга келиб “янги” Тошкентда 7 китоб дўкони ва 5 дўконча мавжуд эди.³³² Китоб дўконларида ижтимоий ва сиёсий фанларнинг барча соҳалари бўйича кўплаб адабиётлар сотилар эди. Улар турли қўлланмалар, дарсликлар, газета ва журналлардан иборат бўларди. Шаҳар “янги” қисмида китоб савдосининг ривожланиши унинг эски шаҳар қисмида ҳам ёйилишига сабаб бўлди. Гарчи китоб савдоси Туркистон ўлкасида қадим замонлардан буён мавжуд бўлса-да, бу даврда у янада жонланди. Масалан, XIX аср охирида Тошкент “эски” қисмида китоб дўкончалари сони 32 тага етди. Уларда турк, араб ва форс тилларида шарқ муаллифларининг асарлари сотиларди.

Шундай қилиб, вақтли матбуот ва маданий маърифий муассасаларнинг тикланиши Тошкент шаҳрининг сиёсий ва маданий ҳаётининг жонланишида муҳим роль ўйнади. Бироқ Россиянинг мустамлакачилик сиёсати бу жараённинг ривожланишига тўсқинлик қилиб келди. Шунини айтиш кифояки, Тошкент “янги” қисмида вақтли матбуотнинг нашр этилиши ва маданий-маърифий муассасалар фаолияти алоҳида шахсларнинг тараққийпарвар кашфиёт иши бўлиб қолаверган ва уларнинг кўп талаблари ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланмаган, бу кенг халқ оммасининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётга кириб келишига салбий таъсир кўрсатган.

³³⁰ Ўша жойда, 17-Ф. 1-рўй. 22008-иш. 116-бет.

³³¹ Ўша жойда, 16746-иш. 312-бет.

³³² Ўша жойда.

2.4. Санъат

Россия империяси маданий соҳада ҳам мустамлакачилик сиёсатини амалга оширишни давом эттирди. Туркистон ўлкасида рус маданияти ва санъатини тарғиб қилиш ва оммалаштириш юзасидан бир қанча ишларни амалга оширди.

Тошкент “янги” қисми вужудга келишининг дастлабки йилларидаёқ бу ерда кўпроқ ҳарбий хизматчилар ҳузурида концерт ва томошалар қўйиб юрувчи тўғарақлар пайдо бўлди. Дастлабки ҳаваскорлар тўғараги 1867 йилда собиқ актёр Н.Ф.Ульянов ва маъмурият вакили, меъмор М.Г.Леханова ва бошқалар ташаббуси билан ташкил этилган³³³.

Ўша йилнинг ўзидаёқ бу тўғарақнинг дастлабки чиқиши бўлган. У бу мақсадларга мўлжалланган генерал-майор Цеге фон Монтейфиль уйида қўйилди, бу уй ўша вақтда “жамоат мажлиси” деб аталарди. Кейин 1868-1870 йилларда “Зобитлар мажлиси” биноси қурилиб, унда ҳам спектакллар қўйиларди.

XIX асрнинг 70-йилларига келиб шаҳарнинг “янги” қисми аҳолиси ҳийла ўсди, шу билан бирга театр санъатига ҳам қизиқиш ортди. 1870 йилда “Туркестанская ведомости” газетаси: “... шаҳар ижтимоий ҳаёти оз-оздан ўсиб бормоқда. Ҳаваскорларимиз иккита томоша кўрсатишди, уларда “Кўрпангга қараб оёқ узат”, “Мансаб” ва “Раҳнамо ҳузуридаги нонушта” кўрсатилди” - деб ёзишган эди.

Шаҳарда доимий фаолият кўрсатувчи театр яратиш бўйича ҳаракат қилинган. 1869 йил 22 мартда Самара театри режиссёри А.А.Рассказов Туркистон генерал-губернаторига ташкил этилажак гурпуа таркиби ҳақидаги ўз лойиҳасини тақдим этган. Унга режиссёр, актёрлар, қизиқчи, раққослар, безакчи, капельмейстер, суфлёр ва бошқалар киритилган³³⁴. Репертуарга 40 дан ортиқ спектакль киритилган: “Макр ва муҳаббат”, “Рус бойвуччаси”, “Фаҳрий ва янги солдат”, “Бўронли тонг”, “Аёл кўз ёшлари”, Гоголнинг “Уйланиши”, “Уйқусираган аёл”, “Бахт ўйини”, “Аслига қараб ишланган суврат” ва ҳ.к.лар³³⁵.

Бироқ А.А.Рассказов лойиҳаси ҳокимият томонидан қўллаб-қувватланмади. Петербург театри драматик группаси режиссёрининг ёрдамчиси А.С.Бехтеев саъй-ҳаракатлари ҳам натижасиз тугади. Генерал-губернатор фон Кауфман номига йўлланган хатда у 12

³³³ Туркестанский сборник. 40-ж. 108-бет.

³³⁴ ЎзР МДА 1-Ф. 16-рўй. 395-иш. 14-бет.

³³⁵ Ўша жойда.

одамдан иборат труппа тузишни таклиф қилганди³³⁶. Шу билан бирга у Тошкентга 150 ўйин пьесаларидан иборат театр кутубхонасини олиб келишни ҳам ўз зиммасига олганди. У Кауфманга 2 йиллик муддатга (1872 йил 1 апрелидан бошлаб) шартнома тузишни таклиф этганди, бунинг учун у “ойига 200 рубл маош билан драматик хушторлар ролидаги актёр ва режиссёр” бўлишни шарт қилиб қўйганди. Бундан ташқари, у театр таркибини тўлдириш учун 4 минг рубл ассигнация, актёрлар келиши учун 3250 рубл, ўзига 1 ой олдиндан 1975 рубл маош беришни, ҳаммаси бўлиб 9225 рубл пул тўлашни талаб қилганди.³³⁷ Бироқ маблағ йўқлигидан А.С.Бехтеев таклифи қоғозда қолиб кетди.

Спектакль ва концертларни ҳамон ҳаваскор тўғараклар қўяр эдилар. 1872 йилда Туркистон ҳарбий-топография бўлими хизматчилари Гоголнинг “Уйланиш” пьесасини қўйишди, Тошкент ҳарбий гарнизонининг 2-батареяси қўйи амалдорлари Фонвизиннинг “Недоросль” ини қўйишди, Ўқитувчилар семинариясининг тарбиячилари А.С.Пушкиннинг “Борис Годунов” асаридан парчалар, Тошкент тўғараги эса Островскийнинг “В чужом пиру похмелье” асарини кўрсатишди ва ҳ.к.³³⁸.

Шундай қилиб, айнан ҳаваскорлик тўғараклари шаҳарликларни маданий ҳордигини ташкил этишнинг асосий ўчоғи ҳисобланган.

1872 йилда ҳозирги Мустақиллик майдони ҳудудида 500 ўринга мўлжалланган Тижорат йиғини (Коммерческое собрание) қурилган эди. Бу бино Ивановлар оиласи аъзолари томонидан қурилган бўлиб, бунда ҳаваскор тўғаракларнинг ташаббуси катта аҳамият касб этганлиги шубҳасиз.

Вақти билан театр учун махсус бино қуриш зарурияти кўпроқ сезила бошлаган. Бу вазифани шаҳар Думаси ўз зиммасига олди ва 1882 йилда (ҳозирги Санъат музейи ўрнида) биринчи шаҳар театр биносини, 1885 йилдаги Ҳарбий йиғин биноси (ҳозирги Офицерлар марказий уйи) биносини қурди. Бундан ташқари, кейинчалик бир қанча клублар ҳам қурилди.

Булар барчаси Тошкентга ташриф буюрган санъат хизматчилари эътиборини жалб қилмай иложи йўқ эди. Масалан, 1880 йилда бу ерда антрепренер Я.Н.Надлернинг драматик труппаси “Аччиқ тақдир” пьесаси ва турли водевилларни қўйди. 1884-1887 йилларда шаҳар театри антрепренер А.Н.Шваннинг драматик труппасига берилган

³³⁶ Ўша жойда, 1-Ф. 16-рўй. 507-иш. 2-бет.

³³⁷ Ўша жойда, 1-бет.

³³⁸ Театральное и хореографическое искусство Узбекистана. Т., 1965. 7-бет.

эди. Ҳокимият билан тузилган шартнома бўйича у шаҳар театри биносидан уч йилгача бегараз фойдалана олар эди. А.Н.Шван драматик труппаси водевил ва мелодрамалар қўяр эди. Шартномага кўра, театрда йирик ҳаваскор тўгараклар ва мусиқа жамиятлари ҳам томоша кўрсатишлари мумкин эди.

1890 йилдаги айрим маълумотларга кўра, шаҳар театрида Офенбахнинг “Итальянлар билан шоҳона зиёфат” опереттаси ва “Кинь” пьесаси қўйилган эди. Ўша йили мусиқа жамияти оркестр учун пьесани, фортепяно ва скрипка учун салони ижро этди³³⁹.

Қисқаси, мусиқа жамияти шаҳарликлар ҳаётига алоҳида жон киритди. Тошкентда европа мусиқаси шинавандалари ўсишига имкон туғдирди. Газетада бу ҳақида: «ташқил этилган тўгаракни аҳоли илиқ қарши олди, ниҳоят 1882 йилда Тошкент мусиқа жамияти тузилди, 1890 йилда у 200 нафардан кўпроқ ижрочи ва томошабинга эга бўлган³⁴⁰, деб ёзилган эди. Шундай қилиб, ўз фаолияти йилларида жамият анча мустаҳкамланди ва оммалашди.

Тошкентда рус театри санъатини ривожланиб бориши бу ерда кўплаб ижодий сафарлар, гастролларни ташқил этилишига олиб келди.

В.И.Васильев-Вяткин (1890 й.) ва Н.И.Ржевский (1889-1890 йй.) драматик труппалари гастроллари театр репертуарларини анча бойитди. Улар “Бургутлар ва қарғалар”, “Ваҳший қиз”, “Қароқчилар”, “Ревизор”, “Ақллилик балоси”, “Евгений Онегин”, “Маскарад” ва “Кречинский тўйи” спектаклларини қўйишди. Ғарб ёзувчилари асарларидан “Тартюф” ва “Фауст”ни намойиш этишди.³⁴¹

Антрепренёр В.М.Васильев-Вяткин труппаси (1890-1896 йй.) нафақат Тошкентда, балки ўлканинг бошқа шаҳарларида ҳам кенг дастурли томошалар кўрсатди. У “Сўнги қурбон”, “Камбағаллик айб эмас”, “Ёввойи қиз”, “Ўрмон”, “Макр ва муҳаббат”, “Капитан Грант болалари”, “Киньг ёки Даҳо ва гумроҳлик” ва “Уриель Акоста”ни ўйнади. Бу труппа ўзининг юксак маҳорати билан томошабинларни ҳайратга солди, бу ҳақида “Туркестанские ведомости” газетаси шундай ёзганди: “1890 й. 15 апрелда шаҳар театрида В.И.Васильев-Вяткин труппаси артистлари дастлабки томошани кўрсатишди. 5 пардали драма қўйилди, бу Сумбатовнинг “Бургутлар ва қарғалар” асаридир”.

1891 йилда Лоссань раҳбарлигидаги француз оперетта труппаси томошалари илиқ кутиб олинганди, унинг репертуарида вена ва

³³⁹ Туркестанские ведомости. 1890. № 41.

³⁴⁰ Ўша жойда. 1890. 30 январь.

³⁴¹ Раҳмонов М. Ўзбек театри тарихи ХУИИ - ХХ аср боши. Т., 1968. 397-бет.

француз композиторлари асарлари бор эди. 1894-1899 йиллар давомида Тошкент ва бошқа шаҳарларда антрепренер А.Д.Кручинининг драма труппаси катта муваффақият билан томоша кўрсатди. У рус классикасидан “Ақллилик балоси”, “Ревизор”, “Кречинский тўйи”, “Момақалдироқ”, “Ўрмон”, “Бебилиска пуллар”, “Зулмат қўйнида”, “Маърифат мевалари”, Фарб драматургиясидан “Капалаклар жанги”, “Жиноятчи қиз”, “Мадам Сан Жен”, “Уриэль Акоста” ва бошқалар намойиш этилди.³⁴²

Тошкент шаҳар театри Барри раҳбарлигидаги Петербург Мариинский театри (1893 й.) Тбилиси рус театри (1894 й.) эътиборини тортди. Репертуарда биринчилардан бўлиб турли опералардан парчалар ва концерт, иккинчидан “Иван Сусанин”, “Пиковая дама”, “Иблис”, “Аида”, “Фауст” ва “Травиата” турар эди.³⁴³

1895-1900 йилларда шаҳар театрида Кручинина бошчилигидаги комик опера гуруҳлари, антрепренер Максимовнинг драматик гуруҳлари, “Фарс” драматик труппаси ва Ф.Бильенинг драмаси гастролда бўлди. Бу труппалар дастурларида илгари намойиш этилмаган “Ёритади, аммо иситмайди”, “Яшил жаннат”, “Она муҳаббати”, “Гуноҳсиз гуноҳкорлар”, “Уя”, “Ҳаётимиз кунлари” ва бошқа асарлар тақдим этилган эди.³⁴⁴

Шаҳар театрида ҳам меҳмон, ҳам мезбон ҳаваскорлар кучи билан рус ва Фарб муаллифлари асарлари концерти қўйиб берилган. 1889 йилда Д.М.Славянский раҳбарлигидаги хор капелласи, 1890 йилда шаҳар боғидаги театр ёзги биносидан П.Н.Гордовский раҳбарлигидаги Малороссия капелласи концерт берган.

Бу вақтда 1884 йилда ташкил этилган саҳна санъати мухлислари жамияти, шунингдек Тошкент мусиқа жамияти ҳам ўз фаолиятини кучайтирди. 1888-1889 йилларда саҳна санъати мухлислари жамияти томошабинларга “Ўрмон”, “Даромадли жой”, “Белугиннинг уйланиши” ва “Ревизор”ни намойиш этди. 1880 йилда мусиқа жамияти концертида оркестр учун пьеса, фортепьяно учун соло ва ҳ.к. ижро этишган.³⁴⁵ Бундан ташқари, жамият капелльминстер Я.Б.Гордан концертини ташкил этди. У Рига мусиқа мактабини ва Кенингсбург консерваториясини битирган эди.³⁴⁶

1891 йилда жамият концертларида Л.А.Баранова, Н.И.Громова, Е.П.Морель, Д.Н.Румянцев, Д.С.Шаргин, Е.С.Лялин, Г.Чайчинский

³⁴² Ўша жойда, 399-бет.

³⁴³ Ўша жойда.

³⁴⁴ Ўша жойда.

³⁴⁵ Туркестанские ведомости. 1880. №416.

³⁴⁶ Ўша жойда.

ва Р.А.Пфенихлар муваффақиятли иштирок этдилар. Айниқса, Е.Н.Морель яхши чиққан. Концертлар ҳарбий мажлис биносидида қўйилган. 1892 йилда бу ерда истеъдодли пианиночи С.П.Бартеневнинг биринчи концерти қўйилган, дастурда Шопен, Шуберт, Лист ва бошқаларнинг концертлари бўлган³⁴⁷.

Муסיқа жамияти кейин ҳам ўз фаолиятини муваффақиятли давом эттирди. С.И.Вансовскийнинг хотирлашига кўра, у Тошкентда доимий яшаш учун келган бўлиб, Н.Р.Фрейман бошчилигидаги муסיқа жамиятида фаолият кўрсатган. 1894 йилда Н.Р.Фрейман “роялни ғоятда ажойиб чалган ва оркестр ва хорга дирижёрлик қилган”. Жамият директори аввал Козленский, сўнгра ажойиб ғижжакчи ва ноёб композитор ҳисобланган Н.Н.Миронов бўлган. У “Коробейники” операсининг муаллифи эди.

Мазкур хотиралар муаллифи муסיқа жамияти ташкил этган кўплаб концертлар иштирокчиси ва гувоҳи бўлганлиги маълум. Унинг сўзлари бўйича 1899 йилда жамият концерт берган, унда Н.Р.Фрейман бошчилигидаги хор чиқиши 1909 йилда А.Рубинштейннинг собиқ шогирди Якимовская ва Милан операси қўшиқчиси Лисенко концерти бўлган. Бу концертда С. И. Вансовская жўр бўлган. 1900 йил мартада жамият 2 марта вокал муסיқа оқшоми ўтказган. Биринчи концерт дастурида “Рухсорлардаги рус романслари”(Русские романсы в лицах) янграган. Бу концерт иштирокчиларидан бири П. М. Воронин ижро этган куплетларида шаҳар бошлиги Ладженский шаънига тегишли гап бўлади. Шундан кейин куплетлар олдиндан цензурадан ўтказиладиган бўлган³⁴⁸. Иккинчи концертда С. И. Вансовская хорга жўр бўлган ва “Русалка”нинг 4 чи актини ўйнаган³⁴⁹.

Тошкентда рус муסיқий марказлари мустақкамланиб борди. Ўқув юртлари қошида хор ва муסיқий тўғарақлар ташкил этилди. Улар орасида “Лира” хор қўшиғи мухлислари тўғарағи фаолияти ҳам самарали бўлган. Унинг асосчиси ва раҳбари Тошкент муסיқа ҳаётининг ривожланишига ҳисса қўшган Ф.В.Лейсек эди.³⁵⁰ У Тошкент гарнизони ҳарбий қисмларидан бирида капельмейстер бўлиб ишлар ва бир вақтнинг ўзида аёллар гимназиясида қўшиқ муаллими ва регенти бўлиб хизмат қиларди. Тўғарак тез-тез таниқли артистлар

³⁴⁷ Туркестанские ведомости. 1892. № 15

³⁴⁸ Воспоминания С.И.Вансовской о музыкальной жизни дореволюционного Ташкента. Санатшунослик институтининг қўлёзма фонди. В-73. № 376. 8-бет.

³⁴⁹ Ўша жойда

³⁵⁰ Ўша жойда, 3-бет.

иштирокида концертлар уюштирарди. Масалан, 1899 ва 1900 йилларда бўлиб ўтган концертларда О.В.Селицкая, С.И.Вансовская ва бошқалар иштирок этишган эди. Бу тўғаракнинг кўплаб томошалари ўз хайрия ва мурувватчилик фаолияти туфайли асосан шаҳарнинг муҳтож мактабларига моддий ёрдам кўрсатар эди³⁵¹. Айрим маълумотларга кўра, томошалар сони 1898 йилда 68 тага етган бўлиб, шулардан 53 таси драма, 15 таси опера томошалари эди³⁵².

Аввалига театр томошалари дастурлари асосан жозибадорлик хусусиятига эга эди, бироқ санъатнинг тараққийпарвар вакиллари саъй-ҳаракатлари билан театр демократик хусусият касб эта борди, Н.В.Гоголь, А.С.Пушкин, Л.Н.Толстой, А.Н.Островский, А.С.Грибоедов ва бошқаларнинг асарлари, постановкалари шундан далолат беради.

Бу жараён, айниқса, Тошкент йирик сиёсий, иқтисодий ва маданий марказга айланган XX аср бошида жонланди. Бу даврда темир йўл қурилиши ривожланиши туфайли Тошкентнинг Россиянинг нафақат марказий районлари билан, балки чет жойлари билан ҳам алоқалар яхшиланди.

Булар барчаси Тошкент “янги” қисмида театр фаолиятига ўз таъсирини ўтказмай қолмади. Театр томошалари тобора демократлаша борди. Бу борада 1908 йилда ташкил этилган “Волна” драматик жамиятининг фаолияти ҳақида гапириш ўринлидир. Низомга кўра, бу жамият ўз олдига “кўпроқ халқ спектакллари қўйиш билан завқ бериш вазифасини олдинга қўйди, бу билан Тошкентда “Халқ уйи”нинг юзага келиши ва ривожланишига йўл очиб берди”³⁵³. У нафақат спектакллар қўйиш, балки концертлар бериш, халқ ўйинлари ўтказишни, шунингдек, “ғариб ватандошларига шу билан баробар мурувват муассасаларига қўлларидан келганча ёрдам кўрсатишни” ҳам ният қилган эдилар.³⁵⁴

“Волна”нинг дастлабки томошалари 1909 йилда Е.Карповнинг А.Н.Островскийнинг “В чужом пиру похмелье” пьесалари постановкаси билан бошланди. 1910 йил 20 январдаги матбуот хабарига кўра “Вольна” ўша йилнинг 31 январиди “Момақалдироқ” ва “Ўз одамимиз деб биламиз” спектакллари кўрсатишга тайёрлаган.³⁵⁵

1910 йил 17 октябрда И.И.Иванов меросхўрлари театри биносида Халқ уйи очилди. Ўша куни томошабинларга киноматографнинг жойиб кинолари ва А.А.Коширин бошчилигидаги хор ижросида

³⁵¹ Ўша жойда.

³⁵² Россия Марказий давлат архиви. 1287-Ф. 28-рўй. 757-иш. 9-бет.

³⁵³ ЎзР МДА 17-Ф. 1-рўй. 16217-иш. 104-бет.

³⁵⁴ Ўша жойда.

³⁵⁵ Туркестанские ведомости. 1910. 20 январь.

хор номерлари, Г.Морозов раҳбарлигида балалайкачилар оркестри томошалари намойиш этилди. Шу билан бирга А.Н.Островскийнинг “Ўз одамимиз деб биламиз”, тўрт пардали комедияси, шунингдек Гордиан, Юшкевич, Андреевларнинг асарлари қўйилди³⁵⁶.

Халқ уйи кўп ўтмай шаҳар аҳолисининг тез-тез келиб турадиган жойига айланди. Ҳам қизиқ репертуар, ҳам чиптанинг арзонлиги шунга имкон берган эди. Театрга энг камбағал одамларни жалб этиш учун чипта баҳоси 10 тийин қилиб қўйилганди. Ўша вақт матбуоти таъкидлашича, “Халқ уйи”га зиёлиларимиз, идоралар ва савдо-саноат муассасалари хизматчилари, ўқувчилар, қуйи амалдорлар, ишчилар, темир йўл ишчи ва хизматчилари ва бошқалар келишган³⁵⁷.

Агар халқ уйидаги дастлабки томошаларни 500-600 одам келиб кўрган бўлса, 1910 йилда бу рақам 1000-1200 одамга кўпайган³⁵⁸. Шу билан бирга айтиб ўтиш жоизки, жамият харажатлари катта бўлган. Буни қоплаш ва қарзга ботмаслик учун жамият аъзолари кўп ҳаракат қилишлари керак эди. Санъатнинг ашаддий мухлислари П.М.Воронин раҳбарлик қилган “Волна” фаолияти меҳнаткашлар оммасини кўпроқ жалб қилиши билан ҳокимиятларнинг норозиликка сабаб бўлган. Натижада жамият тарқатилиб, Халқ уйи ёпилган.

Бироқ маъмурият бу билан белгиланган жараёни тўхтатиб қололмаган, 1910 йилда Тошкент темир йўли қошида мусиқали драматик тўгарак ташкил этилган.

Бу даврда “Лири” ва мусиқали жамият ўз фаолиятини давом эттирган. Маълум даражада театр ҳаётига хусусий тўгараклар ҳам жон киритган: ҳарбий топограф В.В.Корноухов, тиш врач И.А.Фридман, кадетлар корпуси директори В.Н.Кох, прокурор Беляев, тижорат хизматчиси Рабинович ва бошқаларнинг тўгараклари шулар жумласидандир. Бу тўгараклар мурувват мақсадларида томошалар кўрсатган³⁵⁹.

Кўриниб турганидек, ҳаваскорлар тўгараклари ва жамиятлар янги шаҳар театр ва мусиқа ҳаётида муҳим роль ўйнаган³⁶⁰. Шундай бўлса-да, труппа гастролчилари етакчи ўрин тутган. Масалан, 1901-1917 йилларда шаҳарда 18 драматик труппа ва мусиқа жамоалари

³⁵⁶ Туркестанские ведомости. 19 октябрь. 1909 й

³⁵⁷ Ўша ерда, 24 октябрь.

³⁵⁸ Ўша ерда, 26 октябрь.

³⁵⁹ Воспоминания С.И.Вансовской... 20-бет.

³⁶⁰ Маҳаллий матбуот хабарларига кўра “Лири ва мусиқа жамияти 1910 йилда” тугатилган. Бу пайтда хор қўшиғи тузилган. Унинг раҳбарлигига В.В.Лейсек тайинланган.

бўлган, улар италян артистлари ҳам иштирок этган. Келгинди драматик труппалар репертуарида рус классикларининг, шунингдек Ғарб муаллифларининг машҳур асарлари намойиш этилган. Шундан кейин Тошкентга Шумская (1912-1913 йй.), А.С.Костанян (1913 йй.), О.Х.Южин (1915 йй.) ва А.Ф.Фёдоров (1916 йй.) раҳбарлигидаги труппалар келган. Айниқса, З.А.Малиновская раҳбарлигидаги драматик труппа гастроллари (1903-1917 йй.) эътиборга молик. Унинг репертуарида Горький, Чехов, Лермонтов, Пушкин, А.Толстой, Грибоедов, Гоголь, Достоевский, Л.Толстой, Салтиков-Шчедрин асарлари жой олган. Бундан ташқари, томошабинларга Шиллер, Гофман кабиларнинг пьесалари намойиш этилган.

Спектаклларнинг юксак ғоялари томошабинга шу қадар кучли таъсир кўрсатганки, улар танаффус чоғларида “Марсельеза”ни куйлаганлар.

З.Н.Малиновская фаолияти Тошкент театрини демократлаштирилишида чуқур из қолдирган. Маҳаллий матбуот унинг хизматларини юксак баҳолаган. Масалан, 1915 йилда у: “Антрепренер учун битта шаҳарда 15 йил бўлиш гар жасорат бўлмасда, бу ўзига хос воқеадир, театрга яқин бўлган ҳар қандай одам ишбилармон қисматига қанчалик оғир меҳнат ва чидам ёзилганини жуда яхши билади”³⁶¹ деб - ёзган эди.

1910 йилда Тошкентга келган Ф.В.Комиссаржевская гастроллини тилга олмай бўлмайди. Бу ерда у Чеховнинг “Чағалай”, Островскийнинг “Ёввойи қиз”ини ажойиб қўйиб берди.

В.Ф. Комиссаржевская «Ёввойи қиз» спектаклида ўйнаган. Бу томошага билетлар “ҳийла арзон сотилган”³⁶². Тошкентга ташқаридан келган егук артистлар ичида ака-ука Адельгеймлар, М.М. Петип, П.И. Орленов, Н.П. Казанский, Д.Ф. Смирнов, Н.И. Ржевский, Л. Собинов ва ҳоказолар бор эди. Бундан ташқари, С.Ивановская гувоҳлик беришича, пойтахт театри солистлари Долин, Акулов, Корсаков, Корвин-Коссаковская ва бошқаларнинг томошалари катта муваффақият билан ўтган.³⁶³

XX аср бошида янги театр бинолари қурилган. Ресторан соҳиби Г.М. Цинцадзе 1902 йилда ўз маблағига “Колизей” театрини қурган, қурилиш 1913 йилгача чўзилиб, у 2000 томошабинга мўлжалланган 1908 йилда Гоголь кўчасида 800 одамга мўлжалланган Жамоат мажлиси очилган. 1909 йилда Ҳарбий мажлис биноси қайтадан қурилган, 1906 йилдан эса “Хива” кинотеатри ўз ишини бошлаган.

³⁶¹ Туркестанские ведомости. 1915. № 130

³⁶² Уша ерда, 23 январь.

³⁶³ Вансовская С.И. кўр.асар. 21-бет.

XIX аср 80-йилларидан Тошкентга цирк артистлари кела бошлаган. XX аср бошида рус-ўзбек труппалари аралаш бир қанча маҳаллий цирклар юзага келган. 1902 йилда Ш. Мансурбеков раҳбарлиги остида мустақил ўзбек цирк труппаси ташкил этилди.

Туркистон ўлкасига, жумладан Тошкентнинг янги қисмида рус санъатининг кириб келиши бир томондан миллий санъатнинг ривожланишига салбий таъсир кўрсатган бўлса, иккинчи томондан рус этнографлари томонидан миллий мусиқа ва ашулаларни тадқиқ этиш, халқ оғзаки ижодини ўрганиш ва уларни тўплаш, нашр этиш, кўргазмалар уюштириш каби олиб борган ишлари миллий санъат тараққиётида ижобий роль ўйнади.

70-йиллардаёқ, Л.Ф. Эйхгарн ва В.В.Лейсек нота ёзувлари, ўзбек мусиқасини ўрганиш ва қайта ишлаш бўйича ишни бошлаб юборишди. Туб аҳолининг А.Ф.Эйхгарн томонидан тўпланган миллий чолғу асбоблари жамламаси 1872 йилда Москвадаги политехника кўргазмасида, 1873 йилда эса Венадаги Бутунжаҳон кўргазмасида намойиш этилди. 1885 йилда бу жамлама Петербургда намойиш этилди. А.Ф.Эйхгарн шу билан бирга ўзбек ва қирғиз қўшиқларини ёзиб олиш билан ҳам шуғулланган.³⁶⁴

В.В.Лейсек ўзбек, қозоқ туркман куйларини духовский оркестр учун қайта ишлаш билан шуғулланган. Ўзбек мусиқасини нотага жойлаш билан Н.С.Кленовский ва В.В.Лейсек шуғулланганлар. Мусиқа этнографи С.Рибоков 1899 йилда Тошкентда бўлиб, ўзбек мусиқасини фоноёзувини қилган.³⁶⁵

Ўзбек ва умуман шарқ мусиқасининг катта мухлиси ва билимдони Н.Н.Миронов рус, ўзбек, туркман, татар ва хитой қўшиқларини йиғди ва қайта ишлади.

Бу вақтга келиб ўзбек миллий санъаткорларининг довруғи нафақатгина ўлкада, балки чет давлатларда ҳам машҳур бўлган. Улар орасида машҳур ҳофизлар Мулла Тўйчи Тошмуҳамедов, (1867-1943), Мадумар, Саид Аҳмад, Ҳожи Абдулазиз Расуловларни айтиб ўтиш жоиздир. Мустамлакачилик сиёсатининг маданият соҳадаги камситишлар ва тўсиқларга қарамай маҳаллий санъат анъанавий ривожланишда давом этди.

1905 йилда Граммофон жамияти пластинкага таниқли ҳофиз Мулла Тўйчи Тошмуҳамедовнинг йигирмадан ортиқ қўшиқларини ёзиб олди.

Миллий театр тарихига назар ташласак, бу санъат тури қадим замонлардан ҳудудидимизда масҳарабозлик, қўғирчоқ театри,

³⁶⁴ История Ташкента. Т., 1988.

³⁶⁵ Уша жойда.

қизиқчилик каби кўринишларда ривожланиб келган. Бу томошалар асосан халқ сайилларида, тўйларда, бозор майдонларида кўрсатилиб турилган. XX аср бошларида Европа маданиятини ўлкага кириб келиши таъсирида маҳаллий театрларда ҳам ўзгаришлар содир бўлди. Ўзбек зиёлиларининг ҳаракати билан 1913 йилда «Турон» маданий -маърифий жамиятига асос солинди.

Унинг қошида ҳаваскорларнинг театр драма труппаси тузилди. Труппада Абдулла Авлоний, Гулом Зафарий, Ф.Жонбоев, Ш.Раҳимий, К.Юнусий, Уйғур ва бошқалар фаолият кўрсатганлар³⁶⁶. Унинг спектакллари шаҳар “янги” қисми саҳналарида кўрсатилди. Масалан, 1914 йилда “Колизей” театрида М. Беҳбудийнинг “Падаркуш” спектакли кўрсатилган. 1911-1917 йиллар мобайнида ўзбек муаллифлари 16 та пьеса ёзган. Улар орасида Ҳ.Ҳ.Ниёзий асарлари ҳам бўлган. Ушбу жамият халқ орасида жуда обрўли бўлиб, халқ унинг барча спектакларини (Тўй, Бахтсиз куёв, Лайли ва Мажнун, Заҳарли ҳаёт ва ҳ.к.) севиб томоша қилган.

Хулоса қилиб айтганда, XIX асрнинг иккинчи ярми -XX аср бошларида Тошкентнинг янги қисмида санъат соҳасида бир қанча ижобий ва салбий ўзгаришлар содир бўлди.

Биринчидан, чор ҳукумати янги шаҳарда ташкил этилган мусиқа ва театр тўгараклари, жамиятлари орқали Туркистон ўлкасида рус маданиятини тарғиб қилиш ва оммалаштирини;

Иккинчидан, айнан ана шундай сиёсат орқали маҳаллий маданиятни бўғиш ва уни асрлар давомида шаклланиб келган миллий анъана ва удумларини йўқ қилишдан иборат эди.

Тарихи ва маданиятини билмаган халқни енгиш ва унга ҳукмронлик қилиш жуда осонлигини чор ҳукумати яхши тушунган ва иложи борича бу сиёсатни амалга ошириш учун барча чоратадбирларни кўрган.

Лекин аждодларимиз асрлар давомида шаклланиб келган ўз маданиятини йўқотмади, аксинча Туркистон ўлкасига кириб келган Европа маданияти ютуқлари таъсирида ўз маданиятини сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун ҳаракат қилди. Бу ишни амалга оширишда Туркистон ўлкасидаги миллий зиёлиларнинг роли жуда катта бўлди.

³⁶⁶ Тошкент энциклопедияси. 1992. 334-бет.

2.5. Соғлиқни сақлаш

Тошкент “янги” қисмида соғлиқни сақлаш ҳам аста-секин ривожлана борган. Аввалига шаҳарда фақат битта шифокор ва иккита доя кампир ишлаган. Камбағалларни даволаш учун йилига бор-йўғи 200 рубл ажратилган, холос.

Шаҳарда биринчи муолажа муассасаси 1868 йилда очилган. У асосан ҳарбий хизматчиларга тиббий ёрдам кўрсатишга мўлжалланган ва Тошкент ҳарбий лазарети деб аталган. 1869 йилда лазарет қошида 50 ўринли асаб касаллиги бўлими ишлаган. Кейинчалик у ҳайвонлар тишлаган беморларни эмловчи Пастер станцияси очилиши ҳисобига кенгайтирилган. 1870 йилда лазарет иккинчи даражали Тошкент ҳарбий госпиталига айлантирилган ва 415 ўринга мўлжалланган.³⁶⁷ Даставвал госпиталь фуқаро аҳолига хизмат қилган. Кейинчалик, шаҳар касалхонаси ва амбулаторияси очилиши билан госпиталга меҳнаткаш халқ кириши тўхтатилган. Пален тафтиши маълумотларига кўра XX аср бошида бу ерда давлат хизматидаги шахслар, шунингдек полиция талаби бўйича беморлар қабул қилинган. Бундай ҳолларда шаҳар Думаси 15 рубль ҳисобидан беморларга қараш харажатларини ўз зиммасига олган (қўйи амалдорлар учун) зобитлар даражасидагилар учун ойига 18 рубль белгиланган.

1905 йилда госпиталда 298, 1906 йилда - 557, 1907 йилда - 457 фуқаро шахслар даволанган.

Ушбу муолажа муассасида бош врач, 2 катта ва 4 кичик ординатр, 2 психиатр кирган. Бу ерда жарроҳлик, таносил, гинекология, кўз, қулоқ, асаб ва ҳибс бўлимлари ишлаб турган³⁶⁸.

Аҳоли учун тиббий хизмат гоят секин ривожланган. 1876 йилда ҳам 1867 йилдагидек Тошкент “янги” қисмида барча аҳолига битта шифокор ва иккита фельдшер тўғри келган. Шаҳарда ҳеч қанақанги ўлим ҳисоби олиб борилмаган. Бу ҳолат кейин ҳам ўзгармаган³⁶⁹.

1881 йилда аҳоли нуфузи 60 мингга етгач, аввалгидек янги шаҳарда 1 шифокор ва 2 фельдшер хизмат қилган³⁷⁰. 1886 йилда шаҳар бошлиғи А.Ильинский Туркистон генерал-губернаторига мурожаатида шаҳар касалхонаси яратиш заруратини уқдирган, аммо Думада бунинг учун маблағ йўқлигини айтган. Бироқ ҳокимият унинг фикрини инobatга олмаган. Фақат 1891 йилда дифтерияни

³⁶⁷ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 272-иш. 3-бет.

³⁶⁸ Отчет по ревизии Туркестанского края. СПб. 1910. 393-бет.

³⁶⁹ ЎзР МДА 17-Ф. 1-рўй. 28928-иш. 196-бет.

³⁷⁰ Уша жойда, 3-бет.

даволаш учун шаҳар шифохонаси очилган. 1882 йилда шаҳарда вабо тарқалгач, у вабо бўлимига айлантирилган.³⁷¹ Кейин бу ерда юқумли касалликлар шифохонаси бўлган.

1893 йилда янги шаҳарда 12 шифокор, 5 фельдшер, 7 доя кампир ишлаган. Соғлиқни сақлашга кетган харажатлар 34.855 рублни ташкил этган³⁷².

Шундай қилиб, соғлиқни сақлаш гоят секин ривожланган. 1898 йилда бу ерда касалхона туридаги биринчи бино қурилди (Жуковский кўчасида). 1901 йилда унда 95 ўринли шаҳар касалхонаси очилди. Бу ерда терапевтик, жарроҳлик, аёллар ва юқумли касалликлар бўлими ишлаб турган. У шаҳар Думаси ихтиёрида бўлиб, молия билан таъминлаб турилган.

Касалхона пуллик эди. Бемордан бир кеча-кундузга 50 тийиндан олинарди, боз устига овқатига ўртача 31 тийин сарф бўларди. Умуман битта ўринга бир кеча-кундузга 1 рубль 45 тийин сарфланарди. 1907 йилда муолажа учун 6000 рубль, 1908 йилда - 8635 рубль, ундириб олинарди. Касалхонани тутиш харажатлари 1905 йилда 43145 рубль, 1906 йилда - 49744 рубль, 1907 йилда - 43988 рублни ташкил этарди, бино ва дори-дармонларга кетган харажатлардан ташқари³⁷³.

Кўриниб турибдики, камомад пуллари ҳаддан ташқари кўп. Улар Дума маблағлари ҳисобига қопланарди. Масалан, 1913 йилда Дума бу мақсадларга 58271 рубль ажратган. Ўша йили касалхона харажатлари 87,5 минг рубль бўлган³⁷⁴.

Гарчи шаҳар касалхонаси молиявий жиҳатдан зарарига ишласа-да, Дума унинг фаолиятини қўллаб-қувватларди. Натижада у Туркистон ўлкасидаги ўзига хос намунавий шифохонага айланди.

Касалхона нафақат Тошкент аҳолисига, балки бу ерга Фарғона, Самарқанд ва бошқа вилоятлардан келган шахсларга ҳам хизмат кўрсатарди. “Тошкент шаҳар касалхонаси, - деб таъкидланади манбада, - Туркистон ўлкасидаги фуқаролар шифоланиш муассасалари орасида биринчи ўринда туради. Унда турли жойлардан, гоҳо касалхонада ётиш учун махсус узоқ жойлардан келган ўнлаб беморлар доимий ётиб олар эди”³⁷⁵. Вақт ўтиши билан узоқ жойлардан келувчи беморлар сони ортиб борди, бу эса шаҳар аҳолиси учун бевосита мўлжалланган жойларнинг кескин камайишига олиб келди. Масалан,

³⁷¹ ЎзР МДА 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 15-бет.

³⁷² Обзор Сырдарьинской области за 1893 г. Т. 1895. 121-бет.

³⁷³ Отчет по ревизии Туркестанского края. Спб. 1910. 391-бет.

³⁷⁴ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-иш. 16-бет.

³⁷⁵ Ўша жойда, 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 15-бет.

1908 йилда улар сони 17 % ни ташкил этган бўлса, беморлар - 13 %, Россия ва Сибирнинг Европа қисмидан келганлари - 67 % ни, бухороликлар - 2 %ни, темир йўл хизматчилари - 1 %ни ташкил этган³⁷⁶. Касалхонада 131 каравот бўлиб, аслида бу ерда бир вақтнинг ўзида 160 дан ортиқ бемор даволанган.

Эҳтиёж ортиб бораётганини ҳисобга олиб, шаҳар Думаси маъмуриятга касалхонани кенгайтириш учун қўшимча маблағ ажратишни сўраб ариза берган. 1909 йилда бу мақсадларга давлат бюджетидан 43,5 минг рубль ажратилиб, касалхона фаолияти янада жонлантирилган.³⁷⁷

1899 йилда шаҳарнинг “янги” қисмида Ўрта Осий темир йўл қабулхона ва амбулаториясининг бўлими очилди. 1909 йилда ўринлар сони 21 тага етди. Бу ерда йилига 600-700 бемор ётиб даволанарди. Амбулатория муолажасидаги беморлар сони 20 мингга, қатнаб даволанадиганлари 35 мингга етганди.³⁷⁸ Касалхона ва амбулаторияларнинг асосий мижозларини темир йўл хизматчи ва ишчилари ташкил этарди.

Меҳр-мурувват жамияти ҳам тиббий хизмат ривожига ўз ҳиссасини қўшди. Унинг ёрдамида 1880 йилда туғруқхона очилди, унга ойига 240 рубль сарфланарди. Туғруқхона кичкина эди. Шундай бўлса-да, у камбағал оилаларга тиббий ёрдам кўрсатарди. Дастлабки 30 йилда туғруқхонадан 3110 аёл фойдаланди, 4151 аёл тиббий маслаҳатлар олди³⁷⁹. 1906 йилда туғруқхонага янги бино берилди ва унинг фаолияти анча яхшиланди. 1910 йилда каравотлар сони 25 га, беморлар сони 645 нафарга етганди³⁸⁰.

1896 йилда Қизил Хоч Туркистон мурувват жамоаси касалхонаси ўз фаолиятини бошлади. Бу ерда 1910 йилда 1 врач, 15 ҳамшира ва 10 ўқувчи қиз ишларди. Пуллик ётиб даволаниш, жарроҳлик ёрдами ҳам кўрсатиларди.

1892 йилда кўз шифохонаси очилди. Ўша йилги маълумотларга кўра, ётиб даволанувчилар сони 2 мингга етган. Бундан ташқари ҳар йили 12 минг мижоз келиб турган³⁸¹.

Аҳолига тиббий хизмат кўрсатишни кенгайтиришда амбулаториялар фаолияти муҳим роль ўйнаган. 1910 йилда улар 5 та бўлган. (12-жадвалга қаранг)³⁸².

³⁷⁶ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 165-б. 72-бет.

³⁷⁷ Ўша жойда.

³⁷⁸ Ўша жойда, 7-бет.

³⁷⁹ Ўша жойда.

³⁸⁰ Обзор Сырдарьинской области за 1910 г. Т. 1912 г. 178-бет.

³⁸¹ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 272-иш. 15-бет.

³⁸² Ўша жойда. 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 29-бет.

№	Амбулатория номи	Касаллар сони	Келувчилар сони
1	Эркаклар амбулаторияси	34091	60197
2	Аёллар амбулаторияси	26331	28521
3	Аёллар амбулаторияси	16733	19002
4	Шаҳар касалхонаси қoшидаги амбулатория	12282	18525
5	Шаҳар врач амбулаторияси	894	1122
	Жами	90331	127367

Келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, амбулатория муолажасидан ҳаммаси бўлиб 200 минг одам фойдаланган.

Хусусий кишиларга қаранли амбулаториялар фаолиятини ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Бу амбулаториялар соғлиқни муҳофаза қилишнинг барча қоидаларига риоя қилиб ишлаган. Бу борада тиббиёт доктори М.Н.Слоним ва врач С.И.Слоним амбулаторияси энг ибратли ҳисобланган.

М.Н.Слонимнинг 1909 йилда очилган шифохонасида 12 ўрин бўлган. Ўша йили унда 9175 бемор даволанган. Ҳаққи муолажа мураккаблигига қараб белгиланган ва бир кеча-кундузга 4 рубл ва ундан ортиққа тўғри келган. Тиббий маслаҳат учун 50 тийин тўланган. Сувли муолажа ойига 15 дан 30 рублгача бўлган. Муолажанинг бу тури билан 380 одам даволанган, келувчилар сони эса 7600 нафарни ташкил этган.³⁸³

XX аср бошида шаҳарнинг “янги” қисмида бир неча хусусий амбулаториялар ишлаб турган. Шулардан энг каттаси Маҳрам дорихонаси қoшидаги бўлиб, 6170 беморга хизмат қилган ва йилига 1013 мижозни қабул қилган.

1908 йилда А.Н.Предтеченская 12 ўринли туғруқхона очган эди. Бир вақтнинг ўзида бу ерда аёллар касали билан оғриганлар ҳам даволанган. Бундай беморлар суткасига 3-рублдан, туғадиганлардан 8 кун учун 25 дан 40 рублгача пул олинган.³⁸⁴

1910 йилда 5 хусусий амбулатория 128753 стационар касалга ва 169775 мижозга хизмат кўрсатган.³⁸⁵

1913 йилда хусусий амбулаториялар сони 8 тага етди. Улар орасида М.Слоним шифохонаси, Тонкент шаҳар дорихонаси қoшидаги амбулатория, Маҳрам дорихонаси қoшидаги амбулатория, провизор

³⁸³ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 272-иш. 16-бет.

³⁸⁴ Ўша жойда.

³⁸⁵ Ўша жойда, 37-Ф. 1-рўй. 349-иш. 30-бет.

Циннерсон вокзал олди дорихонаси қонидаги амбулатория, Розенбаум тиш шифохонаси, Ковалева, Егорова, Предтеченская туғруқхоналари бор эди. Бу барча амбулаториялар пуллик бўлган, аммо улардан айримлари камбағаллардан пул олмасди. Предтеченская туғруқхонаси ана шундайлардан эди.³⁸⁶

Агар XIX аср иккинчи ярмида шаҳардаги врачлар сонини бир нечта бўлса, XX аср бошига келиб врачлар ва бошқа тиббий ходимлар сонини сезиларли ортиди. Масалан, 1906 йилда Тошкентда 17 врач, 14 фельдшер, 28 доя ва доя кампир, 18 тиш врачлари, 4 тиш мутахассиси ишлаган.³⁸⁷ 1910 йилда врачлар 32 тага, фельдшерлар 17 тага, доя ва доя кампирлар 32 тага, тиш врачлари 16 тага, тиш мутахассислари 6 тага етган.³⁸⁸

1911 йилдаги маълумотларга қўра³⁸⁹, 48 врачдан атиги 18 таси (Батиршин М.А., Д.Н.Бодров, П.Ф.Боровский, И.В.Введенский, П.П.Гизлер, М.В.Дроздов, Д.Е.Евстифеев, Б.Л.Зайдель, Я.Б.Магистштейн, К.О.Рейнгард, М.И.Слоим, С.М.Стекольников, Г.Г.Феглер, А.Н.Хренов, С.И.Шварц, В.Ф.Юргелив, аёллардан эса - М.В.Гоби ва М.И.Шишова) касалхона ва амбулатория ходимлари ҳисобланган, қолган 30 врач эса хусусий тартибда ишлаган. Тиш врачлари сонини анча ортган. Ўша йили фельдшерлар сонини 36 тага, доялар ва доя кампирлар 19 тага етган.

Кенг аҳоли оmmasига тиббий ёрдам кўрсатишни яхшилашда шаҳар дорихонаси қонидаги Туркистон ўлкаси врачлар ва табиатшунослар жамияти амбулаторияси катта роль ўйнаган. У “келган беморларга аъло даражада хизмат кўрсатишни, камбағал беморларни бенул даволанишни” ўз олдига мақсад қилиб қўйган.³⁹⁰

Биринчи жаҳон урушини вақтида тиббий ёрдам янада ривожланди, янги касалхоналар, қабул жойлари очилди, қуйидаги маълумотлар шундан дарак беради:³⁹¹

1. Тошкент шаҳар касалхонаси – 141 ўрин.
2. Қизил Хоч касалхонаси – 12 ўрин.
3. Тошкент ҳарбий госпитали – 415 ўрин.
4. Руҳий касалликлар учун шаҳар қабулхонаси – 6 ўрин.
5. Мурувват жамияти туғруқхонаси – 30 ўрин.

³⁸⁶ ЎзР МДА 17-Ф. 1-рўй. 29429-иш. 5-бет.

³⁸⁷ Обзор Сырдарьинской области за 1906 г. Т. 1907. 27-бет.

³⁸⁸ Обзор Сырдарьинской области за 1910 г. Т. 1911. 181-бет.

³⁸⁹ ЎзР МДА 17-Ф. 1-рўй. 38010-иш. 1-3-бетлар.

³⁹⁰ ЎзР МДА 17-Ф. 1-рўй. 29209-иш. 43-бет.

³⁹¹ Ўша жойда, 29737-иш. 374-бет.

6. Ковалева туғруқхонаси – 4 ўрин.
7. 160 - эвакуацион госпиталь – 420 ўрин.
8. Қочоқлар учун 2-шаҳар касалхонаси – 200 ўрин.
9. Қочоқлар учун 3-шаҳар касалхонаси - 500 ўрин.
10. Руҳий касалликлар учун қабул қилиш жойи – 4 ўрин.

Кўриб турганимиздек, уруш вақтида шаҳар касалхонаси ва Тошкент ҳарбий госпиталида ўринлар миқдори 1913 йилдагига нисбатан ўзгармаган. Қочоқлар учун касалхона ва госпиталнинг пайдо бўлиши фронтдан ярадорларни келиши билан боғлиқ бўлган.

1916 йилда шаҳар касалхонаси фаолиятини текширилганда ундаги ишлар қониқарли эмаслиги маълум бўлди. “Павильонлар тўлиб кетганидан, - дейилади ҳайъат хулосасида, - касаллик турига қараб беморларни ажратиб бўлмасди, масалан, ичтерлама билан оғриганлар энгил касаллар ичида аралаш-қуралаш бўлиб ётарди. Юқумли касаллик билан оғриганлар учун хона йўқлиги энг катта камчилик эди. Вабо пайдо бўлиши билан таносил касаллиги билан оғриганлар хоналари вабо билан оғриганлар билан банд этилганди. Касалхона яхши жиҳозланмаган, кўйлак ва тўшаклар юқумли касалликларга қарши дорилар билан дориланмаган”.³⁹²

Шу билан бирга ҳайъат касалхона хизматчи ходимлари иш шароитининг ниҳоятда оғирлигини таъкидлайди. Масалан, 1 хонада 3 оила турган.

Шундай қилиб, биринчи жаҳон урушида шаҳар тиббий хизмати ҳийла ёмонлашган.

Санитар иши ҳам соғлиқни сақлаш соҳасига киради. XIX асрнинг иккинчи ярмида санитар иши ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. Бу вақтда санитар назорати городской (полиция) томонидан олиб бориларди. Маълумки, у ўз ишини удалай олмаган. 1902 йилда Дума санитар назоратини тайин қилди ва махсус врачни белгилаб қўйди. 1909 йилдаги иккинчи санитариячилар лавозими олиб кирилди. Бундан ташқари Дума санитарлик оталиқларини ташкил этди. Ўша йили у “Шаҳар санитар ҳолатини кузатиш” тўғрисидаги қарорни қабул қилди.

Шаҳарнинг бутун ҳудуди 15 қисмга бўлинганди. Бу ерларда санитарлик оталиқлари ёрдамида жамоат жойлари ва ҳовлиларда тозалик ва тартибни таъминлашга қаратилган тадбирлар амалга оширилди.³⁹³ Шаҳар 1-участкаси шаҳар санитар назоратчиси ҳисоботига қараганда 1915 йилда Тошкентнинг янги қисмида санитар иши ҳийла ўсган. Бироқ мавжуд 5080 иншоотдан 1221 таси

³⁹² Известия Ташкентской городской Думы. Т. 1916. № 10. 406-бет.

³⁹³ УзР МДА 2231-Ф. 1-руй. 172-иш. 111-бет.

қониқарсиз санитария ҳолатида бўлган. Ҳовли қўрғонларнинг аҳволи айниқса ачинарли бўлган. Шаҳар Думаси қошида барча шаҳар врачлари, дорихона мудири ва санитар назоратчиларидан иборат Санитар Кенгаши тузиллиб, у маслаҳат органи сифатида жамоат гигиенаси ва санитарияси масалаларини кўриб чиққан.³⁹⁴

Гарчи умуман санитар назорати бўйича озмунча ишлар қилинмаган бўлса-да, мазкур соҳада ҳали кўп нарсалар қилиниши лозим эди. Шу мақсадларда Дума санитар назорати бўйича йўриқномани ишлаб чиққан, унга кўра шаҳар янги қисмида санитар назоратчиси лавозимини таъсис қилган. У ўзига топширилган туманлардаги кўчалар, майдонлар ва ҳовлиларда бўлганидек, савдо-саноат муассасалар хоналари, оммавий жойларни ҳам текшириб туриши лозим бўлган.

Санитар назоратчилари ўз атрофларига санитарлик талакларини бирлантиришлари керак бўлган. Шу тариқа ХХ аср бошида шаҳардаги санитар иши нисбатан тартибга солинганди, бироқ маблағ еттишмаслигидан у ўз фаолиятини кўпгилдагидек олиб бораолмасди.

Маълум даражада шаҳарда ветеринар-санитар хизмати йўлга қўйилганди.

Шаҳарда дорихона очилиши катта воқеа бўлганди. Манбаларга кўра, шаҳардаги биринчи дорихона шаҳар марказидаги Тонкент ҳарбий госпитали қошида иншай бошлади³⁹⁵. 1869 йилда госпиталнинг янги биноси қурилиши муносабати билан дорихонани у ерга кўчиришга қарор қилинди. Бироқ бу жойнинг узоқлиги эътиборга олинлиб дорихонанинг бир қисми шаҳар марказига, сотиб олинган хусусий уйга жойлантирилган. Жиҳозлантириш учун давлат маблағларидан 150 рубль ажратилган.³⁹⁶

Шаҳар янги қисмида хусусий дорихона очинишга дастлабки уриниш 1872 йилда бўлган, ўшанда провизор Бергман бу ҳақда Туркистон генерал-губернатори идорасига илтимоснома жўнатган. Гарчи руҳсат этилган, маблағ олинган бўлса-да, мазкур дорихона очилган-очилмаган маълум эмас. Шуиси қизиқки, биринчи ишга тушган дорихона 1874 йилда шаҳарнинг “эски” қисмида очилган. У маҳаллий аҳоли ичидаги беморларга дориларни бепул тарқатган. Шаҳар “эски” қисмида аҳоли маблағи ҳисобига қурилган бу дорихона 1874 йилдан Дума ихтиёрига ўтказилган ва уни Дума маблағ билан таъминлаб турган. Бироқ шундан кейин ҳам дорихона ўзбек ва рус камбағал беморларни бепул дори билан таъминлашда давом этаверган. 1874-1886 йилларда, яъни

³⁹⁴ Ўша жойда, 37-Ф. 1-рўй. 451-иш. 20-бет.

³⁹⁵ ЎзР МДА 1-Ф. 16-рўй. 189-иш. 4-бет.

³⁹⁶ Ўша жойда, 5-бет.

13 йил давомида дорихона ҳаммаси бўлиб 62629 рубллик дори сотган, 31426 рубллик дорини бепул тарқатган. Аптекада Дума харажати 1878-87 йилларда 66742 рублни ташкил этган³⁹⁷. 1909 йилда дорихона учун янги бино қурилган³⁹⁸. Дорихона қошида мутахассислар тайёрланган. Масалан, 1916 йилда унинг қошида 10 киши ўқиган. Унинг дастурига физика, кимё, доришунослик ва рецептура дарслари киритилган. Ўқиш ҳафтасига 2 марта олиб борилиб, 7 ойгача давом этган. Ўқиш ҳақи ойига 20 рублдан тушган.

1880-йилларда провизор Краузенинг хусусий дорихонаси очилган. У юқоридаги дорихоначиларга ўхшаб XIX аср охиригача Тошкентнинг “янги” ва “эски” қисмларида хизмат қилган. XX аср бошларида бирин-кетин хусусий шахсларга қарашли бир қанча дорихоналар пайдо бўлди. 1913 йил улар сони 12 тага етди. Айланманинг (оборот) умумий миқдори 47 минг рублдан ошиб кетди. Тошкент шаҳар дорихоналари ҳақидаги тўлиқ тасаввурни 13-жадвалдан олиш мумкин.

Маълумотлардан кўриниб турибдики, энг йирик дорихоналар Каплан ва Краузеларга қарашлилари бўлган. Бундан ташқари шаҳарнинг турли қисмларида кичкина дорихона дўконлари ишлаган.

13-жадвал³⁹⁹.

Дорихона номи	Дори- шунос- лар сони	Дори- хона ўқув- чилар сони	Пуллик рецент- лар сони	Улардан тушган тушум		Қўлда сотилган- дан туш- ган тушум	
				Рубль	Тий	Рубль	Тий
Тошкент шаҳри жамоат бошқармаси дорихонаси	8	4	50427	32077	44	40921	28
Провизор Каплан дорихонаси	8	3	19001	12052	01	12939	28
Б.Краузе дорихонаси.	5	2	19374	12815	19	5503	96
Кобильницкий дори- хонаси	5	2	10890	1993	41	6310	37
Циперсон дорихонаси	2	2	3072	2014	65	2820	75
Головач дорихонаси	3	1	10009	5856	16	3388	61
Веркуцкий дорихонаси	2	2	5285	3188	99	4662	10
Морголин дорихонаси	2	1	3535	2141	89	2618	07
Шелигран дорихонаси	3	1	5178	3197	19	1984	96
Ляшевский дорихонаси	2	2	7174	3685	23	4037	78
Мовшович дорихонаси	2	2	6570	3900	01	2554	92
Гольдберг дорихонаси	2	1	541	382	21	2500	-

³⁹⁷ УЭР МДА 37-Ф. 1-рўй. 451-иш 18-бет.

³⁹⁸ Известия Ташкентской городской Думы. 1916 й. № 24. 879-бет.

³⁹⁹ Обзор Сырдарьинской области за 1913 г. Т., 1916. 145-бет.

Масалан, шаҳар марказининг ўзида 10 дан ортиқ дўкон бўлган¹. Шундай қилиб, бу даврда шаҳарнинг янги қисмида соғлиқни сақлаш тизими анча ривожланган. Тиббий ёрдам тизимини шакллантириш ҳам рус, ҳам туб миллат аҳолиси учун муҳим аҳамият касб этган.

Рус шифокорларининг илғор қисми бир неча бор туб аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш ҳақидаги таклиф билан маъмуриятга мурожаат қилди. 1882 йили Н.Н.Гундиусева, А.В.Пославская, Е.Н.Мендельштам генерал-губернатор М.Г. Черняевга шаҳарнинг эски қисмида ўзбек аёл ва болалари учун амбулатория очишни таклиф қилдилар⁴⁰⁰.

1883 йил амбулатория очилди. Унга Н.Н.Гундиусева мудир бўлди. Аввалига бу амбулатория бойлар маблағи эвазига, 1895 йил эса шаҳар Думаси эвазига молиялаштириб турилди. 1908 йил амбулатория ёрданидан 27 мингдан ортиқ ўзбек аёллари фойдаланди.

1886 йил рус врачлари К.Л.Бентковский, О.С.Палиенко, С.Ф.Ришковский, З.К.Юрасов, К.А.Дьяков ва ҳ.к.лар танаббуси бўйича яна битта амбулатория - врачлар бепул ишлайдиган, маҳаллий аҳоли учун шифохона очилди. 1895 йилдан врачларга иш ҳақи белгиланди.

Амбулатория эркаклар, аёллар, болаларни қабул қиларди. Унинг беморлари сони 1908 йил 32468 одамни, мижозлар сони 55541 одамни ташкил этди.

Тилга олинган икки амбулатория шу қадар муваффақиятли ишладики, 1900 йил А.Н.Предтеченская ташаббуси билан туғадиганлар учун шаҳар “эски” қисмида учинчи амбулатория очилди. Унда 4 ўрин бўлиб, амалда бу ерда 25 одам даволанарди.⁴⁰¹ Шуниси эътиборга молиқки, амбулаторияда ўзбек аёллари бепул даволанарди, рус аёллари эса ҳар қатновларига 20 тийин тўлар эдилар. Доимий беморлар учун у бир кеча-кундузда 60 тийинни ташкил этарди⁴⁰². Амбулатория фаолиятига Дума йилига 20 минг рубл сарфлади, дори-дармон ва бино таъмири харажатлари бунга кирмасди.⁴⁰³

1892 йилда шаҳарда вабо кенг ёйилиб кетган эди. Шаҳарнинг ҳам “янги”, ҳам “эски” қисмида тарқалган вабо чоғида ҳам муҳим тадбирлар кўрилди.⁴⁰⁴ Уч амбулаторияга 1913 йил қатнаганлар сони

⁴⁰⁰ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 272-иш. 8-бет.

⁴⁰¹ Ўша жойда, 36-Ф. 1-рўй. 172-иш. 73-бет.

⁴⁰² Отчет по ревизии Туркестанского края. 392-бет.

⁴⁰³ Ўша жойда.

⁴⁰⁴ ЎзР МДА 2231-Ф. 1-рўй. 172-иш. 9-бет.

10 минг одамдан ортиб кетди. Тошкентнинг “янги қисми” бутун минтақада соғлиқни сақлаш марказига айланганди.

Лекин амалга оширилаётган бу ишлар катта бир шаҳар аҳолиси учун оз эди. «Мустамлакичиликнинг дастлабки 30 йилида шаҳар аҳолисига деярли тиббий ёрдам берилмаган. 250 минглик аҳоли ихтиёридаги тиббий ёрдам жуда тор доирада бўлиб, ундан ҳам асосан амалдорлар ва баъзи шахслар фойдаланганлар»⁴⁰⁵.

Хулоса қилиб айтганда, мустабид ҳукумат умуман Тошкент шаҳрида тиббиётни ривожлантириш учун қилган ҳаракати ижобий бўлсада, 250 мингдан ортиқ аҳолиси бўлган шаҳар аҳолиси учун ташкил этилган тиббий марказ ва касалхоналар жуда оз ва талабга жавоб бермас эди. Ташкил этилган турли тиббий жамиятлар асосан аҳолига асосан безгак ва вабо эпидемиясига қарши курашиш ҳамда ақушерлик ёрдамини ташкил этиш ишлари билан шуғулланган.

Саноқли амбулаториялардан ташқари эски шаҳар аҳолиси тиббий ёрдамдан умуман узоқда эди. Бу ҳақида ўша давр замондоши П.Ф.Боровский ҳам: «Мансабдорларни ҳисобга олмаганда, аҳоли медицина ёрдами билан таъминланмаган эди; даволанишлар кўпроқ хусусий йўл билан, яъни ҳарбий врачлар томонидан олиб борилган... Агар янги шаҳарда бу соҳада нимадир қилинган бўлса, эски шаҳар тиббий ёрдамидан бебаҳра бўлиб, касалхоналар деярли йўқ эди... Маҳаллий аҳоли орасидан тиббиёт бўйича кадрларни тайёрлаш ҳақида ҳеч ким ўйламас эди⁴⁰⁶» деб бежиз айтилмаган эди.

Шу тариқа мустабид ҳукумат “эски” шаҳар аҳолиси учун арзимаган ва “янги” қисмда унга нисбатан тузукроқ тиббий ёрдамни ташкил этган. Тиббиёт ходимларини етишмаслиги умуман шаҳар бўйича медицина тармоғини ривожланишига салбий таъсир кўрсатган.

⁴⁰⁵ История Ташкента. Т., 1988. 206-бет.

⁴⁰⁶ История Ташкента. Т., 1988. 207-бет; Боровский П.Ф. Краткий очерк состояния санитарно-лечебных учреждений г. Ташкента. 1933. 77-бет.

Хулоса

Россия империяси Тошкент шаҳрини босиб олгач, бу ерда ўзининг мустамлакачилик мавқеини мустаҳкамлаш ва Қўқон, Бухоро ва Хива хонликларига босқинчилик сиёсатини давом эттириш мақсадида Тошкент шаҳрини таянч пунктига айлантирди. Маҳаллий аҳолининг қаршилигидан хавфсираган чор маъмурияти Тошкент шаҳрининг ёнгинасида, яъни Анҳорнинг нариги томонида шаҳарнинг “янги” қисмини қуришга киришди.

Россия империясининг асосий мақсади Туркистон ўлкасини руслаштиришдан иборат эди. Шу мақсадда Россиядан Туркистон ўлкасига ерсиз деҳқонлар ва мужикларни кўчириб келтириш туфайли ўлкада русларнинг сони тобора кўпайиб борди.

Тошкентнинг “янги шаҳар” қисми аҳолиси асосан руслардан иборат бўлган. Бу ерга кўчириб келтирилган рус аҳолиси учун турли имтиёзлар ва серҳосил ерлар ажратилган. Вақт ўтиши билан Россиядан режа асосида ва ўз ихтиёри билан кўчиб келувчиларнинг ер ва иш билан таъминлаш муаммога айланган. Ҳатто “эски шаҳар”да ҳам кўчиб келиб ўрнашган камбағал рус деҳқонлар сони кўпайиб борган.

Рус маъмуриятининг барча ҳарбий ва маъмурий бинолари, маиший хизмат кўрсатувчи корхоналар ва ҳ.к. шаҳарнинг айнан «янги» қисмида жойлашган эди. Тошкент шаҳридаги барча қўлайликлар ва янгиликлар фақатгина «янги» қисмда истиқомат қилувчилар учун яратилди.

Аҳолининг кўпайиб бориши шаҳарнинг “янги” қисм майдонининг кенгайишига олиб келди. Унинг режаси радиусли халқа лойиҳаси бўйича ривожланган. Унда тўғри ва боши берк кўчалар, боғлар, хиёбонлар, майдонлар, маъмурий бинолари, ҳарбий ва жамоат муассасалари, турар-жой уйлари, телефон, почта, телеграф, транспортнинг янги турлари (трамвай, темир йўл, велосипедлар, электр чироғи, маиший хизмат даргоҳлари ва ҳ.к.лар) пайдо бўлди.

Ободончилик ишлари ҳам шаҳарнинг иккала қисми учун бир хилда олиб борилмади. Бу ҳолат маҳаллий аҳоли ва шаҳар Думасидаги туб аҳоли вакилларининг норозилигига сабаб бўлган. Чунки барча солиқ ва тўловларнинг энг кўп қисми эски шаҳар аҳолисидан олинган ва янги шаҳар харажати учун ишлатилган. Шунинг учун ҳам эски ва янги шаҳар ўртасидаги тафовут жуда катта бўлган.

Туркистон ўлкасига темир йўлни кириб келиши уни Россия саноатини арзон хом ашё билан таъминлайдиган манбага айланишига олиб келди. Рус маъмуриятининг темир йўл қуришдан асосий мақсади ўлкада стратегик жиҳатдан ўз мавқеини мустаҳкамлаш ва моддий бойликларни ташиб кетишдан иборат эди.

Туркистон ўлкасида темир йўл қурилиши муносабати билан ўлкага кўчириб келтирилган руслар сони янада кўпайиб кетди. Темир йўлларини қурилиши унинг атрофидан янги рус поселкалари ва мастерскойларнинг пайдо бўлишига олиб келди.

Хуллас мустамлакачи маъмурият Туркистон ўлкасининг бир неча Тошкент, Самарқанд, Андижон каби шаҳарлари ёнида «янги» қисмларга асос солиб, у ерда ўзининг мустамлакачилик сиёсатини амалга ошириш учун таянч манзилларини яратди.

Россия империяси Туркистон ўлкасида саноат тармоқларини ривожлантириш учун бор кучини сарфлади. Ўлкада пахтачилик соҳасидаги олиб борилаётган ишлар ва илмий тадқиқотлар, жумладан америка пахтасини иқлимлантириш, кишлоқ хўжалигида янги агротехника жиҳозларидан фойдаланиш ва катта-катта пахта плантацияларини пайдо бўлиши пахта, сифатини ва ҳосилдорлигини оширишга сабаб бўлди. Бу ўз навбатида ўлкада пахтачиликни ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди. Лекин чор ҳукуматиининг саноат соҳасидаги мустамлакачилик сиёсати ўлка иқтисодини ривожланишига тўқнилик қилди. Пахтачилик орқасидан тушадиган барча даромад фақатгина метрополиининг бойишига хизмат қилди.

XIX аср охири-XX аср бошида темир йўл қурилиши авж олган. Жумладан, юқорида қайд этиб ўтилганидек, Туркистонда Каспийорти темир йўли қурилиб, 1899 йилда Самарқанд-Андижон линияси Тошкентгача келтирилган, бу Тошкентни Каспий соҳили билан улаган. Кавказорти темир йўли (Казалинскдан Тошкентгача) бош линияси кейинчалик Ўрта Осиё темир йўли деб атала бошланган. 1906 йилда Оренбург-Тошкент темир йўли линиясининг очилиши Тошкентдан Россиянинг марказий районларигача бевосита йўл очиб берган. Кейин Фарғона вилоятида ички темир йўл линиялари қурилган. Натижада Тошкент Россиянинг бошқа ҳудудлари билан боғланиш имконига эга бўлди. Лекин бу ўзбек халқи фойдасига эмас, балки Туркистон ўлкасига бойлик ортириш мақсадида кузғундек ёпишган чор ҳукумати ва савдо-саноат корхоналарининг «ишгаҳасини» қондиришга имконият яратди.

Россия империяси Туркистон ўлкасида фақатгина хом ашёга бирламчи ишлов берувчи саноат корхоналарига асос солиб, ўлкага Россиядан тайёр маҳсулот келтирди. Бу маҳсулотлар ўз навбатида ўлкадаги ҳунармандларнинг ишлаб чиқарган маҳсулотларини рақобатга бардош бера олмай синишига олиб келди. Бунинг оқибатида улар ишсиз қолиб, завод ва фабрикаларда ёлланма ишчи ёки бўлмаса мардикорчилик қилишга мажбур бўлганлар.

Авваламбор мустабид ҳукуматнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда Туркистон ўлкасида, жумладан Тошкент шаҳрида саноат ишлаб

чиқаришига асос солинди ва унинг даромади рус ҳукумати ва савдо-саноат корчалонларининг манфаатлари учун хизмат қилди.

Тошкент шаҳрининг “янги” қисмида маориф соҳаси мустамлака ҳукуматининг манфаатларини кўзлаган ҳолда тараққий этди. Эски шаҳар маорифи тараққиёти учун керакли эътибор ва маблағ ажратилмади. Аксинча ўзбек халқининг асрлар давомида шаклланиб келган миллий урф-одатлари, қадриятлари ва анъаналарини сақлаб келаётган мактаб ва мадрасаларни аста-секин тугатиш ва ўлкада руслаштириш сиёсатини олиб борди. Ҳатто миллий зиёдилар томонидан ташкил этилган янги усул мактабларини ҳам қаттиқ назоратда ушлаб турилди. Мактаб раҳбарлари билан бир қаторда ўқитувчилар ва ўқитиладиган дарсликлар ҳам мунтазам равишда текширилиб турилди.

Тошкентнинг “янги” қисмида мустабид ҳукумат ўз фуқаролари учун қуйи мактаблардан тортиб то гимназия ва семинария, ҳунар билим юрғларигача ташкил этди. Ўнлаб очилган хусусий мактаблар ҳам шаҳарнинг “янги” қисми аҳолиси манфаатларига хизмат қилди.

Вақтли матбуот ва маданий-маърифий муассасаларнинг тикланиши Тошкент шаҳрининг сиёсий ва маданий ҳаётининг жонланишида муҳим роль ўйнади. Бироқ метрополиянинг мустамлакачилик сиёсати бу жараённинг ривожланишига тўсқинлик қилиб келди. Шунини айтиш кифояки, Тошкент “янги” қисмида вақтли матбуотнинг нашр этилиши ва маданий-маърифий муассасалар фаолияти алоҳида шахсларнинг тараққийпарвар кашфиёт иши бўлиб қолаверган ва уларнинг кўп талаблари ҳукумат томонидан қўллаб-қувватланмаган, бу кенг халқ оммасининг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётга кириб келишига салбий таъсир кўрсатган.

Тошкентнинг янги қисмида санъат соҳасида бир қанча ижобий ва салбий силжишлар содир бўлди. Биринчидан, мустабид ҳукумат янги шаҳарда ташкил этилган мусиқа ва театр тўғарақлари, жамиятлари орқали Туркистон ўлкасида рус маданиятини тарғиб қилиш ва омалаштириш; иккинчидан, айнан ана шундай сиёсат орқали миллий маданиятни бўғиш ва уни асрлар давомида шаклланиб келган миллий анъана ва удумларини йўқ қилишдан иборат эди.

Тарихи ва маданиятини билмаган халқни енгиш ва унга ҳукмронлик қилиш жуда осонлигини чор ҳукумати яхши тушунган ва иложи борича бу сиёсатни амалга ошириш учун барча чора-тадбирларни амалга оширган.

Лекин тошкентликлар асрлар давомида шаклланиб келган ўз маданиятини йўқотмади, аксинча, Туркистон ўлкасига кириб келган Европа маданияти ютуқлари таъсирида ўз маданиятини сақлаб қолиш ва ривожлантириш учун ҳаракат қилди. Бу ишни амалга оширишда миллий зиёдларнинг роли жуда катта бўлди.

М у н д а р и ж а

Сўз боши.....	3
I боб. Тошкент шаҳри «янги» қисмининг барпо этилиши ва ривожланиши	
1.1. Тошкент шаҳари “янги” қисмининг қурилиши, маъмурий тузилиши ва аҳолиси.....	5
1.2. Бошқарув тизими.....	17
1.3. Ободончилик ва маиший хизмат.....	30
1.4. Саноатнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши.....	45
II боб. XIX аср иккинчи ярми ва XX аср бошида Тошкент шаҳрининг «янги» қисмида маданий ҳаёт	
2.1. Халқ маорифи.....	83
2.2. Фан ва илмий жамиятлар.....	100
2.3. Даврий матбуот ва маданий - маърифий муассасалар.....	108
2.4. Санъат.....	116
2.5. Соғлиқни сақлаш.....	126
Хулоса.....	136

Жаннат Исмоилова

**ХІХ АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИ-ХХ
АСР БОШЛАРИДА ТОШКЕНТНИНГ
“ЯНГИ ШАҲАР” ҚИСМИ ТАРИХИ**

Тошкент - «Fan va texnologiya» - 2004

Муҳаррир	– М. Миркомиллов
Мусаҳҳиҳ	– М. Тожибоева
Техник муҳаррир	– А. Мойдинов

Босишга рухсат этилди 13.08.2004 й. Бичими 60x84 1/16.
«UzKudr» ҳарфида терилди. Босма табоғи 8,75. Нашриёт ҳисоб
табоғи 8,31. Адади 1600. Буюртма № 82.
Баҳоси шартнома асосида.

«Fan va texnologiya» нашриёти Тошкент шаҳри,
Олмазор кўчаси, 171-уй.

«Fan va texnologiya Markazining bosmaxonasi» да чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Олмазор кўчаси, 171-уй.